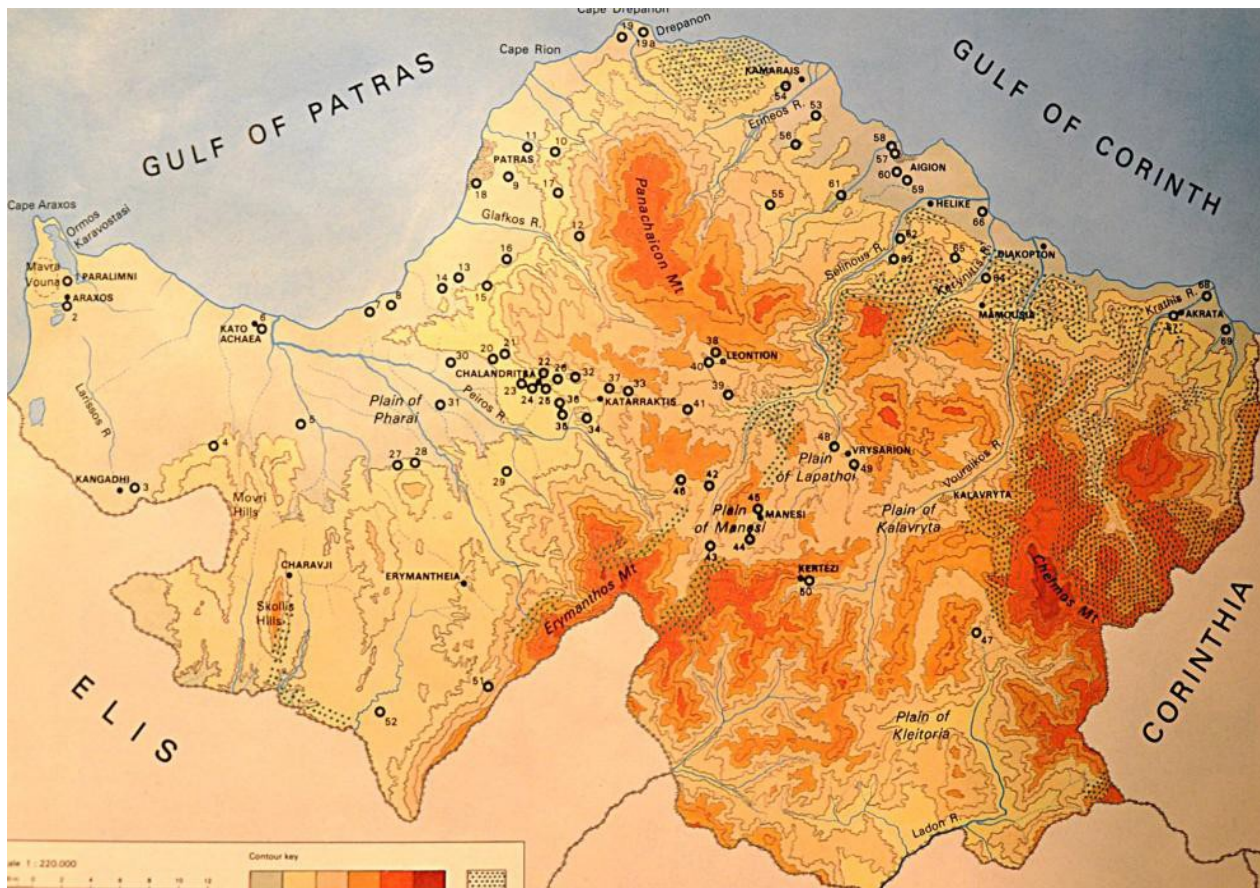

Διπλωματική Εργασία

Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Αχαΐας: μια οστεοαρχαιολογική προσέγγιση

Φαρμάκη Σοφία

Επιβλέπουσα εξεταστική επιτροπής: Καθηγήτρια Λ. Καραλή

Αθήνα
Ιούνιος 2018

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	σελ. 1
Γενική επισκόπηση του θέματος	
α. Γεωγραφία και αρχαιολογία της Αχαΐας	σελ. 2
β. Οι αρχαιολογικές θέσεις της Αχαΐας	σελ. 3
γ. Τάφοι και ταφές στην Αχαΐα	σελ. 8
δ. Η ανθρωπολογική μελέτη.....	σελ. 10
Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Αχαΐας κατά θέση	
1. Αίγιο	σελ. 11
2. Νικολέικα	σελ. 15
3. Αγιοβλασίτικα	σελ. 17
4. Ελαιοχώρι	σελ. 17
5. Σπαλιαρέικα	σελ. 19
6. Μιτόπολη	σελ. 24
7. Πόρτες	σελ. 30
8. Χαλανδρίτσα	σελ. 36
9. Φαρρές	σελ. 39
10. Τριταΐα	σελ. 40
11. Λεόντιο	σελ. 41
12. Καλάβρυτα	σελ. 41
13. Βούντενη	σελ. 46
14. Πάτρα	σελ. 58
15. Κλάους	σελ. 59
16. Πετρωτό	σελ. 70
17. Κρήνη-Ζωητάδα.....	σελ. 71
18. Κρήνη-Αγ. Κωνσταντίνος.....	σελ. 81
19. Κρήνη-Δριμαλείκα.....	σελ. 86
20. Καλλιθέα-Λαγανιδιά	σελ. 87
21. Καλλιθέα-Ραμπαντάνια ή Σπέντζες	σελ. 97
22. Ρίο	σελ. 103
23. Μονοδένδρι.....	σελ. 104
Σύνθεση των δεδομένων.....	σελ. 104
Συμπεράσματα	σελ. 110
Εικόνες	σελ. 119
Βιβλιογραφία	σελ. 161

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών στην Προϊστορική Αρχαιολογία που παρακολούθησα κατά τα έτη 2016-2018, και έχει στόχο τη βιβλιογραφική μελέτη των μυκηναϊκών νεκροταφείων της Αχαΐας.

Παρατηρήθηκε ότι από την διατριβή του Θ. Παπαδόπουλου, *Mycenaean Achaia*, του 1979, όπου συγκεντρώθηκαν τα μέχρι τότε ταφικά αρχαιολογικά δεδομένα, δεν υπάρχει νεότερη μελέτη. Όμως, από το 1979 ως σήμερα, έχουν προκύψει πολλά νέα δεδομένα. Για το λόγο αυτό, κρίθηκε σκόπιμο να συγκεντρωθούν σε μια εργασία τόσο τα παλαιότερα όσο και τα νέα στοιχεία που αφορούν τις μυκηναϊκές ταφές στην περιοχή της Αχαΐας. Ωστόσο, τα προβλήματα που προέκυψαν ήταν τέτοια, που δεν επέτρεψαν να καλυφθεί το θέμα με τρόπο εξαντλητικό. Ελλιπώς καταγεγραμμένα ανασκαφικά δεδομένα, κυρίως του προηγούμενου αιώνα, αδημοσίευτες ανασκαφές και μη ανεσκαμμένες θέσεις με σημαντικές πληροφορίες στάθηκαν εμπόδια.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας γίνεται μια σύντομη παρουσίαση της τοπογραφίας της Αχαΐας με τους τάφους που έχουν ήδη βρεθεί αλλά και αυτούς που έχουν απλά εντοπιστεί. Στη συνέχεια, επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση της ταφικής αρχαιολογίας της δυτικής Ελλάδας κατά την Εποχή του Χαλκού, όπου και παρατηρούνται κοινά στοιχεία που συνθέτουν ένα ιδιαίτερο αλλά ενιαίο πολιτισμό στην περιοχή. Κατόπιν, στο κύριο μέρος της εργασίας, παρουσιάζονται κατά θέση, αναλυτικά, οι τάφοι που έχουν βρεθεί, τα είδη των τάφων, η αρχιτεκτονική, τα έθιμα και τα κτερίσματα. Στις περιπτώσεις που έχει γίνει οστεοαρχαιολογική μελέτη, περιγράφονται τα αποτελέσματα κατά περίπτωση, για κάθε θέση. Τέλος, στη σύνθεση των δεδομένων συγκεντρώνονται τα ανθρωπολογικά στοιχεία των θέσεων και στα συμπεράσματα αναδεικνύονται τα κρίσιμα σημεία και καταγράφονται τα ανοικτά, ακόμη, ερωτήματα.

Γενική επισκόπηση του θέματος

α. Γεωγραφία και αρχαιολογία της Αχαΐας

Η περιοχή της Αχαΐας παρουσιάζει πλούσιο γεωμορφολογικό ανάγλυφο. Το ορεινό τμήμα της συνθέτουν οι ορεινοί όγκοι και τα οροπέδια του Παναχαϊκού, του Ερύμανθου και των Αροανίων ενώ το πεδινό τμήμα της το συνθέτουν οι παράκτιες περιοχές της Αιγιάλειας, των Πατρών και του Αράξου. Πολλά και αστείρευτα ποτάμια κάνουν εύφορη τη γη ενώ η εγγύτητα στη θάλασσα προσφέρει επαφές με τον υπόλοιπο κόσμο.

Η Αχαΐα μέχρι τώρα θεωρούνταν ότι ανήκει στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Οι μελέτες των τελευταίων 30 χρόνων όμως, ανασυνθέτουν βήμα-βήμα έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, με έντονα τοπικά στοιχεία, ο οποίος εντάσσεται γεωγραφικά σ' ένα ευρύτερο πολιτιστικό χώρο με παρόμοια σαφή κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά, που ονομάστηκε Δυτική Ηπειρωτική Κοινή. Το τμήμα αυτό του μυκηναϊκού κόσμου, στη δυτική άκρη των ορίων της επιρροής του, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και τα νησιά του Ιονίου, αποδεικνύεται ότι αποτέλεσε ένα ζωντανό κομμάτι του μυκηναϊκού πολιτισμού, ήδη από την απαρχή του. Τα δεδομένα δείχνουν ότι από τη μία ακολούθησε τα πρότυπα των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων αλλά από την άλλη επενέβη δημιουργικά σε αυτά. Από τα τέλη του 13^{ου} αι και μετά, η περιοχή μπορεί να υπερηφανεύεται για τη δημιουργία δυο χαρακτηριστικών κεραμικών ρυθμών, οι οποίοι φαίνεται ότι πρωτοδιαμορφώθηκαν στη χώρα των Πατρών.

Εξάλλου, σε ολόκληρη τη μυκηναϊκή περίοδο η Αχαΐα φαίνεται ότι διατηρεί άμεσες ή έμμεσες σχέσεις, με τον υπόλοιπο γνωστό κόσμο. Όχι μόνο με τις περιοχές των μεγάλων ηπειρωτικών κέντρων, αλλά και με τα νησιά του Αιγαίου και την Κύπρο. Εισηγμένα προϊόντα προέρχονται από τη Συροπαλαιστίνη, την Αίγυπτο, την Ιταλία και την Κεντρική Ευρώπη αλλά και αχαϊκά προϊόντα έχουν βρεθεί στον Κορινθιακό κόλπο, στο Άργος, στην Αιτωλοακαρνανία, στην Ηλεία, στα νησιά του Ιονίου και στην ιταλική χερσόνησο. Αυτό σίγουρα προέκυψε από την αξιοποίηση ενός συστήματος χερσαίων δρόμων που οι Αχαιοί έμποροι δημιούργησαν και ενίσχυσαν. Σημαντικό είναι δε ότι, από τον 12^ο αι παρατηρείται αύξηση του

πληθυσμού, γεγονός που αντικατοπτρίζει τη σταθερότητα και την ασφάλεια που επικρατούσε στην περιοχή (Μόσχος, 2007:6).

Ο Παπαδόπουλος που εκπόνησε την πρώτη συστηματική σύνθεση της μυκηναϊκής Αχαΐας διέκρινε την ιστορία της αρχαιολογικής της έρευνας σε τρεις φάσεις. Η πρώτη, από το 1919 έως το 1940 περιλαμβάνει τις ανασκαφές του τότε εφόρου Ν. Κυπαρίσση, που έκανε την πρώτη προσέγγιση της μυκηναϊκής τοπογραφίας. Η δεύτερη φάση, στη δεκαετία του 1950 περιλαμβάνει τις έρευνες των εφόρων Γιαλούρη και Ζαφειρόπουλου και απέδωσε εντυπωσιακά ευρήματα. Η Τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τις ανασκαφές του εφόρου Μαστροκώστα στο Τείχος Δυμαίων και του Παπαδόπουλου στο Αίγιο και στην Καλλιθέα. Μετά το 1980, η νέα γενιά αρχαιολόγων με τον Κολώνα στη Βούντενη, τον Πετρόπουλο στα Νικολέικα και τα Σπαλιάρεικα, τον Μόσχο και άλλους άλλαξε η όψη της μυκηναϊκής Αχαΐας.

β. Οι αρχαιολογικές θέσεις της Αχαΐας

Οι μυκηναϊκές θέσεις, που έχουν καταγραφεί ως τώρα στην Αχαΐα είναι πάνω από 100, άλλες παράκτιες και άλλες ορεινές και είναι διάσπαρτες σε όλη την περιοχή (εικόνα 1). Από το 2011 η Περιφερειακή Ενότητα Αχαΐας έχει 5 δήμους. Οι μυκηναϊκές θέσεις παρουσιάζονται ανά δήμο και οι δήμοι με τη σειρά τους, αλφαβητικά.

Δήμος Αιγιάλειας (εικόνα 2).

Δημοτική Ενότητα Ερινεού: Στις Καμάρες Αιγίου είναι γνωστά δύο νεκροταφεία, στις θέσεις Ξερικό και Παλιόμυλος ενώ νοτιότερα, στη θέση Αραβωνίτσα, έχουν ανασκαφεί τρεις ΜΕ τύμβοι.

Δημοτική Ενότητα Συμπολιτείας: Νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων πιθανότερα ΥΕΙΙΑ περιόδου αναφέρεται στη θέση Μάγειρα στην περιοχή Παλιομέτοχο.

Δημοτική Ενότητα Αιγίου: Το Αίγιο ήταν σημαντική μυκηναϊκή πόλη που αναφέρεται και στην Ιλιάδα. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της πόλης έχει βρεθεί στα Ψηλαλώνια και περιλάμβανε 11 θαλαμωτούς, συλημένους τάφους ΥΕΙΒ-ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Στα Δ, στην περιοχή της Καλλιθέας, υπάρχει αναφορά για δεύτερο μυκηναϊκό νεκροταφείο αλλά ίσως είναι προέκταση του προηγούμενου. Στην πλαγιά του λόφου Τραπεζά, κοντά στο Χατζή, ερευνήθηκαν μερικοί θαλαμωτοί τάφοι που

ανήκαν σε οικισμό που έλεγχε ολόκληρη την πεδιάδα. Νεκροταφείο σημειώνεται τέλος, στη θέση Αχούρια κοντά στις Αχλαδιές.

Δημοτική Ενότητα Διακοπού: Η σημαντικότερη θέση της περιοχής ήταν στα Νικολέικα όπου υπάρχει εκτεταμένο, πλούσιο νεκροταφείο, με 14 θαλαμωτούς τάφους και έναν κιβωτιόσχημο, ΥΕΠ-ΙΙΙΓ περιόδου. Το νεκροταφείο ανήκε σε οικισμό που θα βρισκόταν πιθανώς στην κορυφή του λόφου του Αγ. Γεωργίου και ταυτίζεται σήμερα με τη μυκηναϊκή Ελίκη. Η γειτονική Κερύνεια, ίσως είχε έναν οικισμό που το νεκροταφείο του βρίσκεται στο χωριό Μαμουσιά.

Δημοτική Ενότητα Ακράτας: Πάνω από την Ακράτα, στους Δ πρόποδες του λόφου, έχει εντοπιστεί πιθανό μυκηναϊκό νεκροταφείο.

Δημοτική Ενότητα Αιγείρας: Η μυκηναϊκή εγκατάσταση της Αιγείρας ήταν από τις πιο σημαντικές της περιοχής, αφού και αυτή μνημονεύεται στον κατάλογο των πλοίων της Ιλιάδας. Διέθετε οχυρωμένη μυκηναϊκή ακρόπολη κατά την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο ενώ πιθανόν, στην Αιγείρα ανήκει και το γειτονικό νεκροταφείο του Δερβενίου Κορινθίας.

Δήμος Δυτικής Αχαΐας (εικόνα 9).

Δημοτική Ενότητα Δύμης: Νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων έχει βρεθεί στη θέση Λεύκος των Αγιοβλασιτικών όπου ανασκάφηκε ένας μεγάλος τάφος ΥΕΙΙΙΒ-Γ περιόδου. Πρωτοελλαδική και μυκηναϊκή κεραμική έχει συλλεχθεί από πιθανό οικισμό στη θέση Βουχώματα των Νιφορέικων ενώ επιφανειακά στοιχεία δείχνουν άλλους μυκηναϊκούς οικισμούς στον Αλισσό (θέσεις Ούγκρι και Αγ. Παρασκευή) και στην Καμενίτσα (θέσεις Μουριά, Αγ. Γεώργιος, Κούτσουρο και Σχολή).

Δημοτική Ενότητα Μόβρης: Νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων έχει βρεθεί στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου, σε θέση που κατοικείται από την Παλαιολιθική Εποχή. Ένας κατεστραμμένος τάφος αναφέρεται στο Πουρνάρι και μυκηναϊκή κεραμική στη θέση Ράχη, κοντά στα Σαγαίικα.

Δημοτική Ενότητα Λαρισσού: Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων στον Άραξο αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα οχυρωμένης μυκηναϊκής ακρόπολης στην Δυτική Ελλάδα. Φέρει κυκλώπειο τείχος και ίχνη κατοίκησης από τη νεολιθική εποχή έως τα νεότερα χρόνια. Στην ίδια περιοχή υπήρχε πρωτοελλαδικός οικισμός. Στην περιοχή του Λάππα ανασκάφηκαν τύμβοι ΜΕΙΙΙ-ΥΕΙ περιόδου που είχαν, όμως καταστραφεί, από μεταγενέστερη μυκηναϊκή εγκατάσταση. Μικροί θαλαμωτοί τάφοι βρέθηκαν και στο Καγκάδι ενώ οργανωμένο νεκροταφείο θαλαμωτών και οικισμός πιθανολογείται ότι υπάρχει στη θέση Σωτηρούλα.

Δημοτική Ενότητα Ωλενίας: Στα Σπαλιαρέικα των Λουσικών έχει ανασκαφεί πλουσιότατο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, που καταλαμβάνει μάλιστα το χώρο εξαιρετικά σπάνιου νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων της ΠΕΙ περιόδου. Επίσης, στη Μιτόπολη σημειώνονται δυο νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων, στις θέσεις Προφήτης Ηλίας και Αγ. Βαρβάρα ενώ ο μυκηναϊκός οικισμός πιστεύεται ότι θα ήταν κοντά στην Αγ. Βαρβάρα.

Στην περιοχή των Πορτών, στη θέση Κεφαλόβρυσο ερευνάται ένα από τα σημαντικότερα νεκροταφεία της Αχαΐας που καλύπτει όλες τις μυκηναϊκές περιόδους και περιλαμβάνει όλα τα είδη τάφων. Μυκηναϊκή παρουσία μαρτυρείται και στις θέσεις Φλόκα, Χαραυγή και Σουδενέικα.

Δήμος Ερύμανθου (εικόνα 25).

Δημοτική Ενότητα Φαρρών: Στην Πλατανόβρυση ερευνήθηκαν μερικοί θαλαμωτοί τάφοι ενώ ανεξερεύνητο νεκροταφείο υπάρχει στη θέση Καμίνι. Το μεγαλύτερο σε έκταση νεκροταφείο, που έχει, εν μέρει όμως, ερευνηθεί βρέθηκε στον Αγ. Βασίλειο Χαλανδρίτσας. Στη γειτονική λοφοσειρά, γνωστή ως Τρουμπές ανασκάφηκαν 3 τυμβοειδείς τάφοι που περιελάμβαναν κτιστούς θαλαμοειδείς. Τύμβος υπάρχει και στις Αγραπιδιές που διαθέτει και κιβωτιόσχημους τάφους ΜΕΙΙΙ-ΥΕΙ περιόδου. Στη θέση Σταυρός της Χαλανδρίτσας έχει βρεθεί οικισμός ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδου που πιστεύεται ότι ήταν στρατηγικής σημασίας, καθώς βρισκόταν κοντά στο δρόμο που οδηγούσε από τα παράλια στην ενδοχώρα. Τέλος, στη θέση Πορί στο γειτονικό Μίραλι αναφέρεται νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων που δεν έχει ερευνηθεί.

Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται και η περιοχή του Καταρράκτη. Στη θέση Δρακότρυπα ανασκάφηκε τμήμα οικισμού της ΥΕΙ-ΙΙ περιόδου ενώ ίχνη εγκατάστασης υπάρχουν και στις θέσεις Αγ. Αθανάσιος και Αγ. Γεώργιος. Στο γειτονικό Πυργάκι αναφέρεται πιθανός εκτεταμένος ΜΕ οικισμός, αφού η θέση αποτελεί σταυροδρόμι προς την Αρκαδία, την Κορινθία και τη Δυμαία χώρα. Τμήμα νεκροταφείου ανασκάφηκε και στη θέση Μπούγα-Καρέλα της Ροδιάς, όπου πιθανά υπήρχε και οικισμός ενώ στην ίδια περιοχή, πλησίον της Ροδιάς, βρέθηκαν και δύο μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι.

Στις Φαρρές έχουν ανασκαφεί τύμβοι με κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους ΜΕ-ΥΕΙ περιόδου. Στο Σταροχώρι, κοντά στο Κομποβούνι πληροφορίες αναφέρονται στην ύπαρξη νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων ενώ τύμβος, άγνωστης χρονολόγησης, έχει βρεθεί στη θέση Ξηρόκαμπος Σταροχωρίου.

Δημοτική Ενότητα Τριταίας: Στη θέση Κιβούρια, κοντά στα Σκούρα, έχει βρεθεί κτιστός θαλαμοειδής τάφος, που μάλλον ανήκει σε συστάδα ενώ Δ της Δροσιάς μαρτυρείται εκτεταμένο νεκροταφείο με πάνω από 100 λαξευμένους τάφους του τέλους της μυκηναϊκής εποχής.

Δημοτική Ενότητα Λεοντίου: στην περιοχή είναι γνωστά τρία μυκηναϊκά νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων. Το πρώτο βρίσκεται στα Βραγιάννικα και είναι ΥΕΙΙΒ-Γ περιόδου, το δεύτερο βρίσκεται στον Αγ. Ιωάννη και χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο και το τρίτο είναι στη θέση Κουτρέικα, κοντά στην κοίτη του Σελινούντα ποταμού. Οι οικισμός στον οποίο ανήκουν και τα τρία νεκροταφεία τοποθετείται μάλλον στην κορυφή του λόφου του Αγ. Κωνσταντίνου.

Δήμος Καλαβρύτων (εικόνα 29).

Δημοτική Ενότητα Καλαβρύτων: Στη θέση Βρυσάρι, τη σημαντικότερη της περιοχής, έχει βρεθεί νεκροταφείο 30 θαλαμοειδών τάφων από την πρώιμη μυκηναϊκή εποχή και με μεγάλη διάρκεια χρήσης. Άλλο νεκροταφείο αναφέρεται στο Κέρτεζη ενώ μερικοί τάφοι ΥΕΙΙΓ-Υπομυκηναϊκής περιόδου έχουν βρεθεί και στη θέση Βρωμονέρι, κοντά στο χωριό Μάνεσι. Στο Μικρό Ποντιά αναφέρονται τρεις θαλαμωτοί τάφοι ΥΕΙΙΓ περιόδου αλλά και σε θολωτό τάφο στη θέση Τρουμπές, έχουν ανασκαφεί τρεις πίθοι με ταφές ΥΕ –πρωτογεωμετρικής εποχής.

Δημοτική Ενότητα Κλειτορίας: Πιθανός οικισμός αναφέρεται ότι υπήρχε στον Αγ. Βλάσιο ενώ το γνωστό σπήλαιο Καστριά κατοικούνταν από τη νεολιθική εποχή έως τους ιστορικούς χρόνους.

Δήμος Πατρέων (εικόνα 31).

Δημοτική Ενότητα Πατρέων: Μια από τις σημαντικότερες θέσεις της Αχαΐας βρίσκεται στη Βούντενη, 7 χλμ ΒΑ της πόλης της Πάτρας. Ο αρχαιολογικός χώρος, έκτασης 250 στρεμμάτων αναπτύσσεται στους πρόποδες του Παναχαϊκού όρους. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο λαξευτών, θαλαμωτών τάφων, έκτασης 30 στρεμμάτων, είναι στη θέση Αμυγδαλιά, όπου έχουν μέχρι στιγμής ανασκαφεί 75 τάφοι ΥΕΙΙΒ-ΙΙΙΓ περιόδου, η χρήση των οποίων διαρκεί μέχρι την Υπομυκηναϊκή περίοδο. Στα Δ του νεκροταφείου και σε απόσταση μικρότερη του 1χλμ βρίσκεται ο λόφος Καταρράχι ή Μπόρτζι, όπου έχει ερευνηθεί εν μέρει ο προϊστορικός οικισμός. Άλλος συνοικισμός της περιοχής θα ήταν μάλλον στη γειτονική Αγ. Κυριακή των Άνω Συχαινών. Στη θέση Ασπρόχωμα, κοντά στη Βούντενη, βρίσκεται κι άλλο μυκηναϊκό νεκροταφείο που χρονολογείται μέχρι στιγμής στην ΥΕΙΙΙ περίοδο, αλλά δεν έχει ανασκαφεί.

Για την πόλη της Πάτρας εικάζεται ότι τόσο η κλασική όσο και η μυκηναϊκή ακρόπολη βρίσκονταν στον λόφο της Αρόης, κάτω από το κάστρο των βυζαντινών χρόνων. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων στην οδό Γερμανού, στους πρόποδες της αρχαίας ακρόπολης, συνηγορεί στην παρουσία μυκηναϊκού οικισμού σε κοντινή απόσταση, που ίσως τα κατάλοιπά του είναι αυτά που αποκαλύφθηκαν στη συνοικία της Παγώνας, όχι πολύ μακριά από την περιοχή του Κάστρου. Η ύπαρξη άλλου εκτεταμένου μυκηναϊκού νεκροταφείου έχει διαπιστωθεί στη συνοικία στη Σαμακιάς αλλά δεν είναι γνωστή η θέση του.

Δημοτική Ενότητα Μεσάτιδας: Στο λόφο Κούκουρα, κοντά στο οινοποιείο της Αχάια Κλάους ήρθε στο φως ένα πλούσιο νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων της ΥΕΙΙΑ-Γ περιόδου. Μυκηναϊκός οικισμός της ΥΕΙΙΑ-Γ περιόδου έχει βρεθεί ΒΑ του Κλάους, στη θέση Σκοντρέικα Πετρωτού, ο οποίος δεν έχει ανασκαφεί, ενώ υπάρχει επίσης ανεξερεύνητο νεκροταφείο λαξευτών τάφων σε γειτονικό λόφο. Πρώιμος μυκηναϊκός θολωτός τάφος έχει βρεθεί και στα Γούπατα Πετρωτού.

Συστάδες τάφων έχουν βρεθεί στην περιοχή της Κρήνης, στις θέσεις Ζωητάδα, Δριμαλίκια, Αγ. Κωνσταντίνος και Μελιγρού. Δυο κιβωτιόσχημοι τάφοι επίσης έχουν βρεθεί στη θέση Ροδίστα της Θέας, που χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ ή στην ΥΕΙ περίοδο. Άλλοι θαλαμωτοί τάφοι βρέθηκαν σε οργανωμένο νεκροταφείο στη θέση Αγ. Νικόλαος της Θέας, ο οικισμός του οποίου βρίσκεται ή κάτω από το χωριό Θέα ή απέναντι από το λόφο Κάστρο ενώ κατεστραμμένοι λαξευτοί τάφοι ΥΕΙΙΑ-Γ περιόδου έχουν βρεθεί και στο γειτονικό Παυλόκαστρο.

Σημαντική περιοχή πρέπει να ήταν και η Καλλιθέα. Στη θέση Ραμαντάνια-Σπέντζες έχουν βρεθεί θαλαμωτοί τάφοι ΥΕΙΙΑ-Γ περιόδου ενώ στη θέση Λαγανιδιά έχουν βρεθεί ένας θολωτός τάφος, που ήταν σε χρήση από την ΥΕΙΙ περίοδο έως την πρωτογεωμετρική, ένα νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων γύρω από τον θολωτό τάφο και θεμέλια οικισμού. Μια πιθανή θέση μυκηναϊκού οικισμού βρίσκεται επίσης, στην Οβρυά και άλλη μία σε ανδηρωτή διάταξη στη φυσικά οχυρωμένη θέση Κιβούρι ή άνω Σκαμνιά της Καλλιθέας, που θεωρείται ότι ήταν της ΜΕ-ΥΕ περιόδου.

Δημοτική Ενότητα Ρίου: Στο πλάτωμα του λόφου του Ορτού, στο Ρίο, βρέθηκε μυκηναϊκή κεραμική από θέση που πιθανώς επόπτευε το πέρασμα προς τον Κορινθιακό κόλπο, ενώ και στις Αρκάνες, στο ακρωτήριο του Δρέπανου, έχουν βρεθεί όστρακα πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων. Νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων ανακαλύφθηκε πρόσφατα στο Πλατάνι, σε λόφο Α του Ρίου.

Δημοτική Ενότητα Βραχνεϊκών: Στα Α των εκβολών του Πείρου ποταμού είναι γνωστή η ύπαρξη τριών μυκηναϊκών νεκροταφείων λαξευτών τάφων που έχουν ερευνηθεί περιστασιακά. Στη θέση Αγ. Παντελεήμων βρέθηκε ένας θαλαμοωτός τάφος ΥΕΙΙΑ-B περιόδου που θα ανήκε σε πιθανό οικισμό στη γειτονική θέση Μελίσσια-Δρέστενα. Δύο τάφοι έχουν βρεθεί στη θέση Στενωσιά Μονοδενδρίου ενώ στα Τσουκαλείικα αναφέρεται η ύπαρξη μυκηναϊκού νεκροταφείου κοντά στη θάλασσα (Μόσχος, 2007:16κ.ε.).

γ. Τάφοι και ταφές στην Αχαΐα

Η πλειονότητα των τάφων στην Αχαΐα ανήκει στην μυκηναϊκή εποχή. Στην ΠΕ εποχή χρονολογείται ένας τάφος που βρέθηκε μέσα στο Τείχος Δυμαίων και οι φρεατόσχημοι-θαλαμοειδείς τάφοι στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου. Οι τάφοι αυτοί έχουν κάθετο τετράπλευρο όρυγμα ως δρόμο, χαμηλές εισόδους που έφραζαν συνήθως με μια όρθια πλάκα, τη θύρα και μικρούς θαλάμους. Η συνύπαρξη των φρεατόσχημων τάφων με λαξευτούς θαλαμοειδείς μυκηναϊκούς είναι σχεδόν μοναδική και ιδιαίτερα σημαντική.

Οι τάφοι της ΜΕ εποχής διακρίνονται σε δύο τύπους: τύμβους και λακκοειδείς τάφους μέσα σε οικισμούς. Δυο τύμβοι βρέθηκαν στο Μίραλι, με νεκρούς θαμμένους σε αβαθείς λάκκους και κτερισμένους με χειροποίητα μινυακά αγγεία και άλλοι δύο στις Πόρτες. Τύμβοι βεβαιώνονται, εξάλλου, στην Αρραβωνίτσα Αιγίου, στις Αγραπιδιές Χαλανδρίτσας και ίσως στο Λάππα της Δύμης. Απλοί λακκοειδείς τάφοι μέσα σε οικισμούς βρέθηκαν στη Δρακότρυπα και στο Πυργάκι του Καταρράκτη Φαρρών και ανήκουν σε παιδικές ακτέριστες ταφές. Επίσης, ένας θαλαμοειδής τάφος της ΜΕΙΙΒ περιόδου βρέθηκε στο Σταυρό Χαλανδρίτσας και ανήκε πιθανώς, σε κάποιο μικρό νεκροταφείο. Τέλος μικρή συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων που χρονολογούνται στη μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ εποχή βρέθηκαν στην οδό Σμύρνης στην Πάτρα.

Οι τάφοι της ΥΕ εποχής της Αχαΐας διακρίνονται σε έξι τύπους: θαλαμοειδείς, θολωτοί, κιβωτιόσχημοι, τύμβοι, τάφοι μέσα σε οικισμούς και ταφικά πιθάρια. Συχνότεροι είναι οι θαλαμοειδείς και συνήθως βρίσκονται 15-20 μαζί σε κάθε νεκροταφείο. Συνολικά έχουν βρεθεί 500 τάφοι, λαξευμένοι στις πλαγιές των λόφων, σε επάλληλες σειρές, με απλή αρχιτεκτονική, όμοια με αυτή άλλων μυκηναϊκών

θέσεων. Τα τοπικά γνωρίσματα της Αχαΐας είναι οι βραχείς και κατηφορικοί δρόμοι, οι χαμηλές είσοδοι και οι μικροί θάλαμοι. Τα πρώτα οργανωμένα νεκροταφεία εμφανίστηκαν κατά την ΥΕΙΙ περίοδο στην Αιγιάλεια (Νικολέικα, Αίγιο) και στα Καλάβρυτα (Βρυσάρι). Στην περιοχή της Πάτρας εμφανίζονται λίγο αργότερα, στην ΥΕΙΒ-ΙΙΑ1 περίοδο και στην περιοχή της Δύμης μόλις στην ΥΕΙΙΑ1 περίοδο. Η χρήση τους διαρκεί ως την τελική μυκηναϊκή περίοδο και ειδικά στη Βούντενη μέχρι την Υπομυκηναϊκή περίοδο.

Οι θαλαμωτοί τάφοι παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και μεγάλη επιμέλεια στην κατασκευή. Μερικοί αποτελούν απομίμηση οικιών (Βούντενη, Καλλιθέα-Σπέντζες), έχοντας δίρριχτες ή τετράριχτες στέγες και διακοσμημένες παραστάδες στις θύρες (Βούντενη, Καλαμάκι), ή υποθόλια σε τετράπλευρους και κυκλικούς θαλάμους, που μιμούνται το οπαίο των σπιτιών για την έξοδο του καπνού της εστίας (Βούντενη, Μιτόπολη, Πόρτες). Άλλοι, φέρουν χαραγμένα τύμπανα για τη δήλωση στέγης και λαξευμένη πατούρα, όπως στους τοίχους των σπιτιών (Βούντενη). Συχνά χρησιμοποιούνται ξύλινα φορεία, κλίνες ή φέρετρα που συνεχίζουν και στη μετανακτορική περίοδο. Η ταφή σε λάκκους δεν είναι ιδιαίτερα συχνή αν και παραδείγματα βρίσκονται σε όλα τα νεκροταφεία.

Θολωτοί τάφοι ιδρύονται κατά την πρόιμη μυκηναϊκή περίοδο και συνεχίζονται μέχρι την αρχή της ΥΕΙΙΑ περιόδου. Περιορίζονται στη δυτική Αχαΐα και βρίσκονται κοντά σε πλούσιες περιοχές ή σε σημαντικά χερσαία περάσματα. Έχουν μακρύ στεγασμένο στόμιο, μέτριες διαστάσεις και είναι κτισμένοι με πλακοειδείς λίθους. Θολωτοί τάφοι έχουν βρεθεί σε λίγες θέσεις: δύο τάφοι στον Καταρράκτη (Αγ. Αθανάσιος), ένας στην Καλλιθέα (Λαγανιδιά) και ένας στο Πετρωτό (Γούπατα), αλλά και στην Χαλανδρίτσα και στις Πόρτες.

Οι υπόλοιποι τέσσερις τύποι τάφων αντιπροσωπεύονται από μεμονωμένα παραδείγματα στις θέσεις Σκούρα, Χαλανδρίτσα (Αγραπιδιές, Μαρνολάκα) και Καταρράκτη (Αγ. Αθανάσιο).

Σχετικά με τα ταφικά έθιμα επικρατεί κι εδώ, όπως και σε όλο τον μυκηναϊκό κόσμο, η συνήθεια του ενταφιασμού. Οι καύσεις είναι πολύ σπάνιες: δύο έχουν εντοπιστεί στα νεκροταφεία της Καλλιθέας, μια στο Κλάους και κάποιες στο θολωτό τάφο Πετρωτού. Οι νεκροί συνήθως τοποθετούνται στα δάπεδα των τάφων και σπανιότερα μέσα σε πλακοσκεπείς λάκκους. Τα λείψανα παλαιότερων ταφών παραμερίζονται στα πλάγια ή στις γωνίες των θαλάμων, μέσα σε λάκκους ή κόγχες

και σπανιότερα σκεπάζονταν με επάλληλα στρώματα χώματος (Καλλιθέα-Λαγανιδιά).

Κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα είναι οι μικρές πρόχοι, συνήθεια που φθίνει στην ανακτορική περίοδο, όποτε και υπερτερούν οι πιθαμοφορείς, τα αλάβαστρα και οι ψευδόστομοι αμφορείς. Αυξημένη είναι και η παρουσία άωτων πιθαριών ενώ σπάνιες είναι οι κύλικες, οι σκύφοι και οι ασκοί. Τα χάλκινα σκεύη είναι ανύπαρκτα στους τάφους κατά την ανακτορική περίοδο ενώ σπάνια είναι και τα χάλκινα εργαλεία. Τα όπλα είναι λίγα, με τις λόγχες να υπερτερούν ανάμεσά τους, ενώ αρκετά είναι τα οδοντόφρακτα κράνη που έχουν βρεθεί. Ταφές με όπλα αυτήν την περίοδο εντοπίζονται στην Βούντενη, στην Πάτρα (οδός Γερμανού), στο Κλάους, στη Μιτόπολη και ίσως στα Αγιοβλασίτικα. Ανήκουν σε πολεμιστές ή αξιωματούχους που έφεραν κοντά ξίφη τύπου D μαζί με κτερίσματα από την Αργολίδα, την Κρήτη και το Βορρά.

Κατά τη μετανακτορική περίοδο, τη σημαντικότερη της προϊστορίας της Αχαΐας, διαπιστώνονται αλλαγές στα ταφικά έθιμα. Το μέγεθος του μνημείου φαίνεται να μην έχει ιδιαίτερη σημασία, ενώ αντίθετα, το τυπικό της κηδείας φαίνεται να γίνεται πιο σημαντικό. Από τα αγγεία που συνόδευαν τους νεκρούς τα μισά είναι ψευδόστομοι αμφορείς, ενώ στην ΥΕΙΙΙΓ εποχή δίδωτοι και τετράωτοι μεγάλοι αμφορείς μαρτυρούν την ευημερία του πληθυσμού. Πλουσιότεροι απ' όλους ήταν οι τάφοι πολεμιστών ή αξιωματούχων, που θάβονταν με μακριά ξίφη τύπου Naue II και αμυντικό και επιθετικό εξοπλισμό. Τέτοιες ταφές βρέθηκαν στις Πόρτες, στα Δριμαλείκα της Κρήνης, στις Σπέντζες και από δύο στο Κλάους και στα Σπαλιαρέικα. (Παπαδόπουλος, 2003:66, Μόσχος, 2012:300).

δ. Η ανθρωπολογική μελέτη

Η μελέτη ενός νεκροταφείου μπορεί να παράσχει όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για τους νεκρούς, που στην επίγεια ζωή τους, διέμεναν στους κοντινούς με αυτό οικισμούς. Πολύτιμη προς την κατεύθυνση αυτή είναι η συνδρομή των ανθρωπολογικών μελετών και άλλων σύγχρονων αναλύσεων (π.χ. ανάλυση DNA, χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα C14, παλαιοπαθολογικές και παλαιοδιατροφικές αναλύσεις). Οι μέθοδοι αυτές εφαρμόζονται στην επιστήμη της αρχαιολογίας τις τελευταίες δεκαετίες και έχουν συμβάλει ουσιαστικά στον

εμπλουτισμό των αρχαιολογικών δεδομένων (Κασκαντίρη, 2016:418). Επειδή τα νεκροταφεία είναι συνήθως ο μοναδικός χώρος που βρίσκονται ανθρώπινα κατάλοιπα προσφέρουν την μοναδική ευκαιρία με την μελέτη των ανθρώπινων σκελετικών υπολειμμάτων να προσδιοριστούν τα άτομα, το φύλο, η ηλικία, να ανασυσταθεί ίσως η διατροφή τους, η εργασία τους, ο τρόπος ζωής τους και το μέγεθος της αντιπροσωπευόμενης κοινότητας. Σε συνδυασμό δε, με τα πολιτιστικά δεδομένα που προσφέρει το νεκροταφείο (αρχιτεκτονική, κτερίσματα, έθιμα) μπορεί να εξαχθούν όψεις της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωή ενός πληθυσμού.

Τα νεκροταφεία της Αχαΐας κατά θέση

1. Αίγιο

Η πόλη του Αιγίου (εικόνα 2, κόκκινη κουκκίδα) ανήκει στο Δήμο Αιγιάλειας. Κατά το χτίσιμο ενός Γυμνασίου, Δ της πόλης του Αιγίου, στις πλαγιές χαμηλού λόφου, βρέθηκε μυκηναϊκό νεκροταφείο (Papadopoulos, 1976:1κ.ε.). Οι τάφοι είχαν λαξευτεί σε σειρές σε διαφορετικά επίπεδα (εικόνα 3). Το μήκος των δρόμων ποικίλει από 3,50μ. έως 5,75μ., και στενοί από 0,50μ έως 1,25μ. και ύψος από 0,80μ. έως 1,70μ. Το μέγεθος των θαλάμων ποικίλει από 3,50x3,28μ. έως 1,50x0,85μ. ενώ οι περισσότεροι τάφοι ήταν οβάλ και πεταλόσχημοι με κυκλικές οροφές.

Ο θαλαμοειδής τάφος Α είχε τις δυο πλευρές της εισόδου άνισες και ο άξονας του είχε ανοιχτεί έκκεντρα προς τα δεξιά. Η ξερολιθιά ήταν επιμελημένη, από πλακοειδείς λίθους και ο θάλαμος σχεδόν κυκλικός. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν 2 πρωτογενείς ταφές ενηλίκων, με τα πόδια προς την είσοδο. Η ταφή Α είχε τοποθετηθεί στο αριστερό τμήμα του θαλάμου, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με το αριστερό χέρι στην κοιλιά. Ο νεκρός της ταφής Β βρέθηκε σε ύπτια οκλάζουσα στάση, στο Δ τμήμα του θαλάμου, με το αριστερό χέρι στο στήθος και το δεξί κατά μήκος του σώματος. Από αυτούς τους νεκρούς μόνο ο Α είχε κτερίσματα ΥΕΙΠΒ2-Γ1 περιόδου, όμως η αρχική κατασκευή του τάφου θεωρείται πρωιμότερη.

Ο τάφος 1 είχε την είσοδο στα Β και το δρόμο του φαρδύ, με ένα σκαλοπάτι στην αρχή του, με την αριστερή πλευρά του συγκλίνουσα και τη δεξιά κάθετη. Στο δρόμο βρέθηκαν μυκηναϊκά όστρακα ΥΕΙΠΑ2, ένα κρανίο και λίγα οστά. Η

ξερολιθιά ήταν διπλή, από αργούς λίθους και από πάνω υπήρχε αψιδωτό ανώφλι. Ο θάλαμος είχε σχήμα σχεδόν οβάλ και ο άξονας του ήταν παράλληλος με αυτόν του δρόμου. Ο τάφος περιείχε 3 κιβωτιόσχημους τάφους, κομμένους στο δάπεδο και δύο λάκκους. Ο κιβωτιόσχημος Α ήταν ρηχός και βρισκόταν σχεδόν στο κέντρο του θαλάμου, μπροστά στην πόρτα, σε σχήμα σχεδόν οβάλ. Μέσα βρέθηκε σκελετός, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη, με το κεφάλι στο Β (πίσω) τοίχο και τα χέρια στο πλάι. Ο κιβωτιόσχημος τάφος Β ήταν κατά μήκος της Δ (δεξιάς) μεριάς του θαλάμου και είχε σχήμα ημισέληνου. Μέσα βρέθηκε ένα κρανίο και λίγα οστά, από σκελετό ακτέριστο, τοποθετημένο στο δεξί πλάι, με το κεφάλι στο Β τοίχο. Ο κιβωτιόσχημος Ε ήταν στον πίσω τοίχο. Ήταν ρηχός και ακανόνιστος. Περιείχε ένα μόνο σκελετό, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση. Ο λάκκος C ήταν ανοιγμένος κατά μήκος του δεξιού μέρους του θαλάμου, σε σχήμα ορθογώνιο, με στρογγυλεμένες γωνίες. Μέσα είχε παραμερισμένα οστά και 4 κρανία ενηλίκων, χωρίς κτερίσματα. Ο λάκκος D βρέθηκε στο αριστερό μέρος του θαλάμου, ήταν ρηχός και στρογγυλός, και μέσα είχε προσεκτικά τοποθετημένα, τα οστά ενός σκελετού. Συνολικά ο τάφος 1 περιείχε 9 νεκρούς και καθόλου κτερίσματα, μάλλον λόγω καθαρισμού πριν την τελευταία ταφή και κατά συνέπεια είναι αχρονολόγητος.

Ο τάφος 2 είχε δρόμο ελαφρά κατηφορικό, με πλευρές σχεδόν κάθετες. Μετά από 3,50μ. ο δρόμος καταλήγει σε αδιέξοδο, με αδιατάρακτη επίχωση, γεγονός που υπαγορεύει ότι ο τάφος δεν ολοκληρώθηκε, πιθανώς λόγω σκληρότητας του εδάφους. Τα μόνα ευρήματα είναι ένα αγγείο και τμήμα ειδωλίου που βρέθηκαν στο δρόμο, ίσως από ταφή παιδική, ΥΕΠΙΑ2 περιόδου.

Ο τάφος 3 είχε δρόμο κατηφορικό, με τις πλευρές του ελαφρώς συγκλίνουσες ενώ η συμμετρική είσοδος ήταν φτιαγμένη με πλάκες, που ενώνονταν με τους πλευρικούς τοίχους. Ο θάλαμος ήταν πεταλόσχημος, με τον άξονα λίγο προς τα δεξιά και η οροφή είχε καταρρεύσει. Στο θάλαμο βρέθηκε ρωμαϊκή ταφή. Ο τάφος είχε υποστεί 3 επανανοίγματα αλλά λόγω σύλησης το μοναδικό κτερίσμα ήταν ένα αγγείο ΥΕΠΒ-ΠΙΑ1 περιόδου και λίγα όστρακα.

Ο τάφος 4 είχε δρόμο που κατηφόριζε ομαλά, με τις πλευρές του να συγκλίνουν. Εκεί, βρέθηκαν υστερομυκηναϊκοί κέραμοι και μια ρωμαϊκή ταφή στα δεξιά. Η είσοδος ήταν ορθογώνια, με στρογγυλεμένες άκρες και κλεισμένη με ξερολιθιά από πλακοειδείς λίθους. Πριν την ξερολιθιά βρέθηκε άλλη μια ρωμαϊκή ταφή και κατόπιν, υπήρχε άλλη μια ξερολιθιά. Η οροφή του θαλάμου ήταν στρογγυλή ενώ στο Δ τοίχο και πάνω σε θρανίο, βρέθηκε σκελετός, σε ύπτια συνεσταλμένη

στάση, με το κεφάλι στον πίσω τοίχο και τα πόδια στην είσοδο. Το δεξί του χέρι ήταν ακουμπισμένο στην κοιλιά και το αριστερό στο λαιμό. Γύρω του βρέθηκαν έξι αγγεία, αριστερά του μολύβδινα ελάσματα, έξι χάντρες από φαγιάνς και ένα Ψσχήμο ειδώλιο χρονολογημένα στην ΥΕΙΙΑ2-B1 περίοδο.

Ο τάφος 5 είχε δρόμο ελαφρά κατηφορικό, μ' ένα ορθογώνιο σκαλί ενώ το πρόσωπο του ήταν κάθετο, συμμετρικό, με ορθές γωνίες. Η είσοδος είχε βαθύτερο τον δεξιό τοίχο, ήταν αψιδωτή αλλά όχι συμμετρική, ως προς τον άξονα και η οροφή σχεδόν κυκλική. Ο θάλαμος είχε σχήμα οβάλ και κάτω από το δάπεδο του θαλάμου και στα δεξιά, βρέθηκε ρωμαϊκή ταφή με έναν σκελετό. Στα μέσα της δεξιάς πλευράς του θαλάμου είχε ανοιχτεί κόγχη, με ανώφλι οριζόντιο. Μέσα υπήρχε ο νεκρός b σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι στα N και τα χέρια στα πλάγια, κτερισμένος μ' ένα αλάβαστρο. Δίπλα σε αυτόν, υπήρχε θρανίο και μια στρώση τοίχου από κόγχη που δεν ολοκληρώθηκε. Στο δάπεδο είχαν τοποθετηθεί 3 πρωτογενείς ταφές, παράλληλες μεταξύ τους, με τα κεφάλια στον πίσω τοίχο και τα πόδια στην είσοδο. Ο νεκρός c ήταν στον αριστερό τοίχο, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με τα χέρια στο πλάι. Ο d και ο e, που βρίσκονταν στο δεξί τμήμα του θαλάμου, ήταν δυο ενήλικες σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με τα κεφάλια τους τοποθετημένα κοντά, που πιθανώς ακουμπούσαν σε κάποιο μαξιλάρι, πρόσωπα στο πλάι αλλά χωρίς να κοιτάζονταν και τα χέρια στα πλάγια. Γύρω τους υπήρχαν κτερίσματα. Στο πίσω μέρος του θαλάμου βρέθηκε η δευτερογενής ταφή a, που είχε 3 μακρά οστά αλλά όχι κρανίο. Ο πρωιμότερος νεκρός ήταν αυτός στην κόγχη γεγονός που χρονολογεί τον τάφο στην ΥΠΒ-ΙΙΙΑ περίοδο. Οι πρωτογενείς ταφές ανήκουν στην ΥΕΙΙΑ2-B περίοδο ενώ τα όστρακα, που βρέθηκαν στο δρόμο, δείχνουν πρωιμότερη ταφή και προέρχονται πιθανώς, από καθαρισμό άλλου τάφου.

Ο τάφος 5a ήταν πολύ κατεστραμμένος, με θάλαμο ακανόνιστο που είχε καμπύλο τον αριστερό και τον πίσω τοίχο και στρογγυλή οροφή. Στο αριστερό τμήμα του δρόμου του είχε κοπεί ημικυκλική κόγχη, χωρίς τοίχο, που περιείχε θρυμματισμένα οστά. Ο τάφος πιθανώς είχε καταρρεύσει στα ρωμαϊκά χρόνια καθώς βρέθηκαν ρωμαϊκά όστρακα από το υπερκείμενο ρωμαϊκό νεκροταφείο. Περιείχε μια δευτερογενή ταφή με καμένα οστά και λίγα κτερίσματα ΥΕΙΙΓ περιόδου, σκόρπια, πιθανώς από καθαρισμό.

Ο τάφος 5b έχει δρόμο με 3 σκαλιά, είσοδο πεταλόσχημη, αψιδωτή, με την αριστερά πλευρά ατελή και κατώφλι. Ξερολιθιά δεν βρέθηκε, ο θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστο και ήταν πολύ μικρός, με ασυμμετρία προς τα αριστερά. Στην τελική του

μορφή ο τάφος θα χωρούσε μόνο έναν άνθρωπο καθιστό. Ο τάφος περιείχε μόνο ένα κρανίο στο αριστερό ήμισυ και 4 μακρά οστά ενώ τα όστρακα του δρόμου τον χρονολογούν στην ΥΕΙΙΑ-B περίοδο.

Οι τάφοι 6 και 7 διαφέρουν από τους άλλους, γιατί σχηματίζουν συστάδα με τους δρόμους τους παράλληλους, με διάδρομο ανάμεσα και πέτρινους πάγκους σε κάθε πλευρά αυτού του διαδρόμου, πιθανώς για τελετουργικούς σκοπούς (εικόνα 4). Η είσοδος και για τους δύο τάφους ήταν κοινή, από το διάδρομο. Ο δρόμος του τάφου 6 κατέβαινε αρχικά με 3 σκαλιά και μετά γινόταν ομαλός, είχε ελαφρώς συγκλίνουσες πλευρές συμμετρικές με την είσοδο. Ο θάλαμος ήταν ορθογώνιος αλλά ο πίσω τοίχος δεν ήταν παράλληλος με τον μπροστινό. Στο δάπεδο βρέθηκαν μόνο 2 αγγεία ενώ ένας λάκκος σκαμμένος στο δεξί τοίχο περιείχε ένα αγγείο και λίγα οστά. Στα ΒΔ αποκαλύφθηκε ο σωρός C με λίγα οστά. Άλλος ένας λάκκος περιείχε δυο κρανία, ένα αγγείο και 4 κομβία ενώ αγγεία και κομβία βρέθηκαν και στο δάπεδο του θαλάμου, σκόρπια. Όστρακα υπήρχαν και στο δρόμο του τάφου από καθαρισμό ή ύστερη ταφή που όμως δεν έγινε.

Ο δρόμος του τάφου 7 ήταν ήπια κατηφορικός, με πλευρές κάθετες και συγκλίνουσες προς τα άνω και είσοδο ασύμμετρη, προς τα αριστερά. Η ξερολιθιά είχε ίχνη από επανατοποθέτηση, ο θάλαμος ήταν οβάλ και μικρός και η οροφή στρογγυλή. Ο τάφος περιείχε μια ταφή ακτέριστη, με το νεκρό στο αριστερό πλάι σε συνεσταλμένη στάση, κεφάλι προς τον πίσω τοίχο και χέρια στα πλάγια. Χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ1-ΙΙΒ περίοδο.

Ο τάφος 8 είχε στενό δρόμο, με δυο λαξευμένα σκαλιά στην αρχή του και πλευρές συγκλίνουσες προς τα άνω. Η πρόσοψη ήταν κάθετη και επιμελημένη με πλάκες συμμετρικές. Η είσοδος στα δεξιά ήταν ευθεία και στα αριστερά καμπύλη, με δάπεδο κατηφορικό και με αψιδωτό ανώφλι. Η οροφή του τάφου είχε καταρρεύσει, ο θάλαμος ήταν πεταλόσχημος, ασύμμετρος προς τα δεξιά, φτιαγμένος με εκφορικό σύστημα. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί αριστερά, αλλά μόνο ένα κρανίο αναγνωρίστηκε. Τα κτερίσματα ήταν δύο αγγεία και ένα μολύβδινο έλασμα. Στο πίσω μέρος του θαλάμου βρέθηκαν λίγα οστά και ένα κρανίο, μαζί με λίγα όστρακα και μικρά αντικείμενα. Η δεύτερη ταφή, πού ήταν μάλλον η τελευταία, χρονολογεί τον τάφο στην ΥΕΙΙΑ2-B1 περίοδο (Papadopoulos, 1976:1κ.ε.).

Μέσα στην πόλη του Αιγίου βρέθηκαν και ταφές *intra muros*. Σε οικόπεδο εντός του οικοδομικού ιστού βρέθηκαν 7 λάκκοι, καλυμμένοι με επίπεδες πέτρες και

μια παιδική ταφή ΥΕΙΒ περιόδου, κτερισμένη με ένα κύπελλο και ένα αγγείο (Papazoglou-Manioudaki, 2015:313).

Επίσης, σε άλλο οικόπεδο βρέθηκε μεγάλος οβάλ πίθος, κατεστραμμένος και ένας κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος από λαξευμένες πέτρες, με βότσαλα στο δάπεδο. Ο νεκρός ήταν ένα παιδί 10-12 χρόνων και είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση προς τα Α, με το κεφάλι στο Β και ήταν ακτέριστο. (Papazoglou-Manioudaki, 2010:129).

2. Νικολέικα

Στα Νικολέικα (εικόνα 2, πράσινη κουκκίδα), χωριό που βρίσκεται ΝΑ της πόλης του Αιγίου, στη Β πλαγιά του όρους Προφήτης Ηλίας, βρέθηκε μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων (Petropoulos, 2007:253). Το νεκροταφείο βρίσκεται μεταξύ των ποταμών Σελινούντα και Κερυνίτη, θέση που στην Κλασική εποχή ταυτίζεται με τη θέση της αρχαίας Ελίκης. Μέχρι στιγμής εκεί έχουν βρεθεί ΠΕ και ΜΕ κατάλοιπα οικισμού, ενώ ο μυκηναϊκός οικισμός, πιθανώς, ήταν στο λόφο του Αγ. Γεωργίου, Δ του νεκροταφείου. Η μεγάλη απόσταση μεταξύ οικισμού και νεκροταφείου οφείλεται μάλλον στη θέση που είχε κατάλληλο πέτρωμα για λάξευση θαλαμοειδών τάφων. Εικάζεται ότι πρέπει να υπάρχουν εκεί περί τους 70 τάφους, αλλά έχουν ανασκαφεί μόλις 4.

Οι τάφοι 1 και 3 ήταν κατεστραμμένοι από τα δημόσια έργα και μόνο μια ταφή παιδιού στον τάφο 3 κατέστη δυνατό να ανασκαφεί. Ο τάφος 2 είχε ένα ακανόνιστο, κυκλικό θάλαμο και ο δρόμος του ήταν τελείως κατεστραμμένος (εικόνα 5). Το στόμιο ήταν τετράγωνο και η ξερολιθιά αποτελούνταν κυρίως από άμορφες κροκαλοπαγείς πέτρες και λίγα κομμάτια κιμηνιάς, από τη λάξευση του θαλάμου. Ο θάλαμος είχε ακανόνιστο σχήμα, διαμέτρου 3,45μ. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, λόγω των αυξανόμενων αναγκών, χρειαζόταν να διανοίγεται συνεχώς ο τάφος, περιφερειακά, χωρίς σύστημα, με αποτέλεσμα να χάνει το αρχικό του σχήμα, που ήταν κυκλικό, ελαφρώς ελλειψοειδές. Το αρχικό ύψος του θαλάμου ήταν 1,83μ. Στο ταφικό δάπεδο βρέθηκαν παραμερισμένα οστά 27 νεκρών, οι περισσότεροι εκ των οποίων είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος του πίσω τοίχου. Συγκεκριμένα, στο δάπεδο βρέθηκε μια πρωτογενής ταφή και 4 λάκκοι (εικόνα 6). Από την ταφή είχε διατηρηθεί μόνο το κρανίο και λίγα μακρά οστά, σε συνεσταλμένη στάση ενώ γύρω της υπήρχαν και μερικά αγγεία ΥΕΙΓ περιόδου. Ο πρώτος λάκκος είχε ένα παραμερισμένο

σκελετό, ο δεύτερος λάκκος περιείχε μόνο κτερίσματα ενώ ο 3 και ο 4 είχαν από μια πρωτογενή ταφή, που ανήκαν στην τελευταία περίοδο του τάφου, στην ΥΕΙΠΓ. Ο λάκκος 3 ήταν ορθογώνιος και βρισκόταν στο κέντρο του θαλάμου και είχε εκτός από το νεκρό και 3 αγγεία στη μέση. Ο λάκκος 4 βρισκόταν στο αριστερό ήμισυ του θαλάμου, περιείχε το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση και 4 αγγεία δεξιά του. Συνολικά ο τάφος περιείχε 58 αγγεία, τρεις χάλκινες λεπίδες, τέσσερις χάλκινες λαβίδες, τρία χάλκινα μαχαίρια, ένα χάλκινο ξυράφι, ένα ακονιστήρι, γυάλινες χάντρες, πολλά κουμπιά στεατίτη, επτά πήλινα σφονδύλια, μια χάλκινη βελόνη, δυο χάλκινα δακτυλίδια, τρία όστρεα περίαπτα, μισό ειδώλιο γυναίκας και τέσσερις σφραγίδες, μια γυάλινη και τρεις στεατίνες, επτά πήλινες σπείρες και τμήμα χάλκινης αιχμής δόρατος. Τα περισσότερα ευρήματα χρονολογήθηκαν στην ΥΕΙΙΑ περίοδο εκτός από το νατουραλιστικό γυναικείο ειδώλιο και μια μικρή λεπίδα που χρονολογήθηκαν στην ΥΕΙΒ.

Ο τάφος 3 βρίσκεται 63μ. Α και χαμηλότερα του 2. Είχε σχεδόν ολοσχερώς καταστραφεί και διασώθηκε μόνο μία κόγχη του θαλάμου, ελλειψοειδούς μορφής με κατάλοιπα ανακομιδής παιδικού σκελετού, ένα κουμπί από στεατίτη και μισό πήλινο σφονδύλι.

Ο τάφος 4 ήταν 187μ. νοτιότερα του 2 και ψηλότερα από αυτόν (εικόνα 7). Η οροφή του τάφου είχε καταρρεύσει. Ο θάλαμός του είχε σχήμα ακανόνιστο, όπως ο τάφος 2, που οφειλόταν στην ίδια αιτία, δηλαδή στην ανάγκη συνεχούς διεύρυνσής του. Στην αρχική του μορφή οι διαστάσεις του ήταν μικρές και το σχήμα κυκλικό ή ελλειψοειδές. Σε δεύτερη φάση ανοίχθηκαν κόγχες περιμετρικά και μέσα σε αυτές λάκκοι, με αποτέλεσμα το μέγιστο μήκος του να φθάσει τα 5,50μ. και το μέγιστο πλάτος του τα 5μ. Τα απομένοντα κατάλοιπα του αρχικού δαπέδου χρησίμευαν ως θρανία και πάνω σε αυτά αποτέθηκαν αγγεία και οστά. Στην τελευταία φάση ολόκληρος ο θάλαμος λειτούργησε ως οστεοφυλάκιο για ανακομιδές, ο αριθμός των οποίων δεν ήταν εύκολο να προσδιοριστεί. Καμία αρχική ταφή δεν εντοπίστηκε, ενώ αντίθετα βρέθηκε ένα στρώμα διαλυμένων οστών που περιείχε πολλά κτερίσματα. Σχεδόν ολόκληρα βρέθηκαν μόνον τρία κρανία, αλλά τα διάσπαρτα θραύσματα και άλλων κρανίων και τα πολλά οστά μαρτυρούν ότι οι σκελετοί πρέπει να ήταν πάνω από 20. Συγκεντρώθηκαν 37 αγγεία, εννέα γυάλινες χάντρες και δυο από κορνελιάτη, μια οστέινη χτένα, δυο χάλκινοι ήλοι, μια χάλκινη καρφίτσα, ένα χάλκινο βραχιόλι, ένα χάλκινο δακτυλίδι, τρία πήλινα σφονδύλια και επτά στεατίνα κομβία. Στο δάπεδο του θαλάμου είχαν ανοιχτεί 7 λάκκοι (εικόνα 8). Ο πρώτος λάκκος περιείχε 2

πρωτογενείς ταφές, που είχαν τοποθετηθεί η μια πάνω στην άλλη, ακτέριστες, ο δεύτερος λάκκος, ήταν σε κόγχη και μέσα βρέθηκε μόνο ένας σκελετός ακτέριστος. Ο τρίτος λάκκος ήταν επίσης σε κόγχη και περιείχε 2 πρωτογενείς ταφές, που είχαν τοποθετηθεί η μια πάνω στην άλλη και ένα αγγείο ΥΕΙΙΑ-B περιόδου. Ο λάκκος 4 είχε μια πρωτογενή ταφή και ένα αγγείο ΥΕΙΙΓ περιόδου ενώ ο λάκκος 5 είχε μια πρωτογενή ταφή, ακτέριστη. Ο λάκκος 6 περιείχε μια πρωτογενή ταφή κάτω και πάνω οστά και 11 αγγεία από την πρώτη περίοδο χρήσης του τάφου. Από τους λάκκους συνολικά, συλλέχθηκαν 23 αγγεία, εννέα γυάλινες χάντρες, δυο κουμπιά στεατίτη, μια χάλκινη βελόνη, ένα χάλκινο μαχαίρι, ένα χάλκινο ξίφος τύπου Naue II και ένα σφονδύλι, που χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΒ-ΥΙΙΓ περίοδο. Επιπλέον, ένας παραμερισμένος σκελετός βρέθηκε σε κόγχη στο πίσω μέρος, πάνω από έναν λάκκο, μαζί με επτά αγγεία ΥΕΙΙΓ περιόδου. Τα αγγεία δείχνουν επαφές με την Κορινθία και την Αργολίδα καθώς και ύστερες επαφές με υπόλοιπη Αχαΐα.

3. Αγιοβλασίτικα

Στα Αγιοβλασίτικα (εικόνα 9, κίτρινη κουκκίδα), εικάζεται ότι υπάρχει μυκηναϊκό νεκροταφείο, λαξευτών, θαλαμωτών τάφων, στη θέση Λεύκος. Ανασκάφηκε μεγάλος θαλαμωτός τάφος, εν μέρει κατεστραμμένος και αναστατωμένος, με ευρήματα (πήλινα αγγεία και πολύ φθαρμένο χάλκινο εγχειρίδιο) που τον χρονολογούν στην ΥΕΙΙΒ-ΙΙΙΓ περίοδο (Παπάζογλου, Α.Δ., 1983:127).

4. Ελαιοχώρι

Ο αρχαιολογικός χώρος του Ελαιοχωρίου βρίσκεται στη θέση Καλαμάκι (εικόνα 9, κόκκινη κουκκίδα), που απέχει 2χλμ ΝΑ του αρχαιολογικού χώρου των Σπαλιαρεΐκων και 30 χλμ ΝΔ της Πάτρας (Κολώνας, 2008:28). Εκεί βρέθηκε νεκροταφείο της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (εικόνα 10). Το νεκροταφείο απλώνεται σε μια έκταση 5 στρεμμάτων παρά που η διάταξη των τάφων και στα δύο περιόδους ήταν πολύ πυκνή. Προφανώς, το νεκροταφείο χρησιμοποιούνταν από κάποιον παρακείμενο οικισμό, του οποίου όμως η θέση δεν έχει εντοπιστεί. Το έδαφος της περιοχής αποτελείται από αργιλικό ψαμμίτη και αργιλική μάργα ή κιμηνιά που λαξεύονται εύκολα και ήταν το υλικό που προτιμούσαν εκείνη την εποχή για τα νεκροταφεία. Οι ΠΕ τάφοι είναι θαλαμοειδείς και αποτελούνται από ένα δρόμο και το θάλαμο, ο οποίος είναι συνήθως μικρών

διαστάσεων, τετράπλευρης, κυκλικής ή ελλειπτικής κάτοψης. Η είσοδος του θαλάμου ανοίγεται σε ένα από τα τοιχώματα του δρόμου, είναι μικρών διαστάσεων και σφραγίζεται με όρθια καλυπτήρια πλάκα ή ξερολιθιά. Σε μερικές περιπτώσεις ο ίδιος δρόμος οδηγεί σε δύο θαλάμους, οι οποίοι ανοίγονται είτε σε δύο αντιδιαμετρικά, είτε σε δύο γειτονικά τοιχώματα του. Μερικοί από τους τάφους με τετράπλευρη κάτοψη, φέρουν στην απέναντι της εισόδου πλευρά, λαξευτό επίμηκες θρανίο ή τράπεζα. Οι μικρότεροι τάφοι, οι κυκλικοί, περιέχουν μία ταφή σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, ακτέριστη ή με λίγα κτερίσματα, συνήθως πήλινα αγγεία. Οι μεγαλύτεροι τετράπλευροι τάφοι χρησίμευαν για πολλαπλές ταφές με παραμερισμό των σκελετών των προγενέστερων τάφων. Τα αγγεία ήταν χονδροειδή, χειροποίητα με παχιά τοιχώματα και ανομοιογενή όπτηση. Ενίοτε φέρουν ερυθρό επίχρυσμα και στίλβωση ενώ επικρατούν τα κλειστά σχήματα με συνηθέστερη την πρόχου.

Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού ο χώρος χρησιμοποιείται και πάλι για τον ίδιο σκοπό. Δημιουργείται εδώ ένα εκτεταμένο νεκροταφείο μυκηναϊκών, θαλαμοειδών τάφων με διάρκεια ζωής αρκετών αιώνων, από τα τέλη της ΥΕΙΙΑ1 μέχρι την ύστερη ΥΕΙΙΓ περίοδο (1375-1050/30 π.Χ.). Οι μυκηναϊκοί τάφοι είναι επίσης θαλαμοειδείς αλλά διαφέρουν από τους ΠΕ. Είναι μεγαλύτεροι, με επιμήκη, επικλινή δρόμο και θάλαμο κυκλικής, ελλειπτικής ή πεταλόσχημης κάτοψης. Η είσοδος φράσσεται με ξερολιθιά, έχει οριζόντιο ή οξυκόρυφο υπέρθυρο και οδηγεί στο θάλαμο μέσα από επίμηκες χαμηλό στόμιο. Οι νεκροί σε πλάγια συνεσταλμένη ή σπανιότερα, ύπτια οκλάζουσα στάση, αποτίθενται είτε απ' ευθείας στο δάπεδο του θαλάμου είτε σε λάκκους που καλύπτονται με λίθινες πλάκες. Οι μεγαλύτεροι και αρχαιότεροι τάφοι χρησιμεύουν για πολλαπλές ταφές (οικογενειακοί) και κάποιοι από αυτούς διατηρούνται σε χρήση για αρκετές γενεές. Στην περίπτωση αυτή δημιουργείται χώρος για νέες ταφές είτε με ανακομιδή των σκελετών και κτερισμάτων των προηγούμενων σε κόγχες που λαξεύονταν στα τοιχώματα του δρόμου είτε με απλό παραμερισμό σε μία άκρη του θαλάμου. Υπάρχουν όμως και ατομικοί τάφοι, ο θάλαμος των οποίων είναι πολύ μικρών διαστάσεων. Τα κτερίσματα είναι συνήθως πήλινα αγγεία με συνηθέστερα τον ψευδόστομο αμφορέα, τον αμφορίσκο και το κυλινδρικό αλάβαστρο. Κατά την κατασκευή των μυκηναϊκών τάφων, οι περισσότεροι από τους ΠΕ καταστράφηκαν εν μέρει ή στο σύνολό τους. Δυστυχώς στη σύγχρονη εποχή υπέστησαν ανυπολόγιστη βλάβη και οι μυκηναϊκοί τάφοι. Από το νεκροταφείο έχει ανασκαφή μόνο το ΝΑ τμήμα (Κολώνας, 2008:28). Συνολικά μέχρι στιγμής έχουν εντοπιστεί 81 τάφοι, 49 της Πρώιμης και 32 της

Ύστερης εποχής από τους οποίους έχουν ερευνηθεί οι οκτώ. Δέκα μυκηναϊκοί τάφοι έχουν προκαλέσει μερική καταστροφή σε τουλάχιστον έναν ΠΕ ο καθένας, τρεις άλλοι μυκηναϊκοί έχουν καταστρέψει δυο ΠΕ, δυο μυκηναϊκοί έχουν επέμβει σε τρεις ΠΕ ενώ δυο άλλοι σε 4. Ο μόνος ΠΕ που χρησιμοποιήθηκε για ΥΕ ταφές, χωρίς να καταστραφεί είναι ο 21. Στο δάπεδο του, κυκλικής κάτοψης, θαλάμου του βρέθηκαν δυο ταφές με τα κτερίσματα τους ενώ λίγα οστά στο Ν μέρος ίσως να προέρχονται από την ΠΕ ταφή (Βασιλογάμβρου, 2000:42).

5. Σπαλιαρέικα

Στον οικισμό Σπαλιαρέικα της κοινότητας Λουσικών (εικόνα 9, πράσινη κουκκίδα) βρέθηκε νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων ΥΕΙΙΑ - ΥΕΙΙΓ περιόδου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου δεν έχει ακόμα ανασκαφεί (Πετρόπουλος, 2000:65). Στα ανατολικά ήπια πρηνή του λόφου των Σπαλιαρέικων εκτείνεται μια εύφορη κοιλάδα, που χωρίζεται από τα Λουσικά με τη Σερδινή, παραπόταμο του Πείρου ποταμού. Φαίνεται ότι η ζώνη αυτή είχε επιλεγεί από τους Μυκηναίους για το εύφορο των εδαφών, την εύκολη πρόσβαση προς τη θάλασσα και τη στρατηγική της σημασία, διότι βρισκόταν στη δίοδο που έφερνε από την παραλία προς την ενδοχώρα.

Η ανασκαφή αποκάλυψε εννέα θαλαμοειδείς τάφους λαξευμένους σε στρώμα θαλασσινης άμμου, η οποία περιέχει πολλά είδη απολιθωμένων θαλάσσιων οστρέων (εικόνα 11). Στο σύνολο των εννέα ανεσκαμμένων τάφων πρέπει να υπολογισθεί ένας ακόμη, ο τάφος 3, ο οποίος βρέθηκε 150μ. νοτιότερα, συλημένος από παλιά, λόγω υποχώρησης της οροφής του. Οι θάλαμοι είναι λαξευμένοι στο μαλακό έδαφος και έχουν τους δρόμους προς τα Α, ώστε να ακολουθούν τη φυσική κλίση του εδάφους και η λάξευση να είναι ευκολότερη, ταχύτερη και οικονομικότερη. Εξαιτίας, ακριβώς, της αντίθετης φοράς, οι δρόμοι έχουν μικρή σχετικά κλίση προς τα Δ, εκτός του τάφου 2, ο οποίος, λόγω των μεγάλων του διαστάσεων, λαξεύτηκε σε βαθύτερο επίπεδο. Οι δρόμοι έχουν πλάτος 1-1,30μ. και τα στόμια, τραπεζιόσχημης κάτοψης, έχουν πλάτος κατά μέσο όρο 0,60μ. και ύψος 0,80μ. Οι θάλαμοι είναι κυκλικοί, πεταλοειδείς ή ορθογώνιοι και μικρών, σχετικά, διαστάσεων, με μέγιστη διάμετρο 2-2,50μ. ενώ το ύψος τους σπάνια υπερβαίνει τα 2μ. Περιέχουν από έναν έως τέσσερις λάκκους λαξευμένους στο δάπεδο, με κανονικές ταφές ή ανακομιδές, ενώ λίγοι βρέθηκαν εντελώς κενοί. Οι λάκκοι καλύπτονται με χώμα και σε ορισμένες περιπτώσεις με λίθινες πλάκες, από επιφανειακά πετρώματα της περιοχής. Όλοι οι

τάφοι περιείχαν από μια έως οκτώ παραμερισμένες ταφές. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με τα γόνατα συνεσταλμένα, είτε ύπτιοι είτε πλαγίως οκλάζοντες. Στον τάφο 10 παρατηρήθηκε στην επίχωση του δρόμου λιθοσωρός που χρησίμευε ως σήμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα κτερίσματα των τάφων απουσιάζουν οι κύλικες, τα μαγειρικά σκεύη, οι κρατήρες και τα πινάκια. Η παρουσία τους, όμως, σε όστρακα στους δρόμους των τάφων μαζί με κάρβουνο και οστά ζώων δείχνει ότι τελούνταν νεκρόδειπνα και το γεύμα παρασκευαζόταν επί τόπου. Από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι ένας ασσυριακός σφραγιδοκύλινδρος, εποχής Mitanni, από ωχρό χαλαζία, με παράσταση ψαριών ανάμεσα σε δύο σειρές σπειροειδών αλυσίδων, που προέρχεται από τον τάφο 4 και χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ-B περίοδο. Δύο άλλοι σφραγιδοκύλινδροι, επίσης εποχής Mitanni, βρέθηκαν στο γειτονικό μυκηναϊκό νεκροταφείο του Μονοδενδρίου, από τους οποίους ο ένας με παρόμοια παράσταση ψαριών χρονολογείται από τα συνευρήματά του πάλι στην ΥΕΙΙΑ2-B περίοδο. Επιπλέον, στον τάφο 5 βρέθηκε γυάλινου συροαιγυπτιακού μυροδοχείου, ΥΕΙΙΑ-B περιόδου και στον τάφο 1 ατρακτοειδής χάντρας από υαλόμαζα, με ένθετη διακόσμηση φτερού, εισηγμένης από την Αίγυπτο, τη Συρία ή την Κύπρο. Όλες αυτές οι ενδείξεις, πιστοποιούν βάσιμα ότι η Δ πλευρά της Αχαΐας είχε κάποιες σχέσεις με την Ανατολή την εποχή αυτή. Αν αυτές είναι άμεσες ή έμμεσες, μέσω κάποιου μεγάλου μυκηναϊκού κέντρου, αν αποτελούν πράγματι αντικείμενα εμπορικών ανταλλαγών ή αν κάποιοι ναυτικοί τα έφεραν μαζί τους ως αναμνηστικά, δεν γνωρίζουμε προς το παρόν. Αλλά, η παρουσία τους σε δύο τόσο κοντινά νεκροταφεία ασφαλώς, δεν μπορεί να είναι τυχαία.

Ο τάφος 1 έχει δρόμο μήκος 3,80μ. και πλάτος 1,30μ. στο στόμιο και 1,50μ. στην αρχή του (εικόνα 12). Το στόμιο, είναι ελαφρά καμπύλο στο επάνω μέρος και φθάνει το 1,38μ. ύψος στην κορυφή της καμάρας. Ο θάλαμος είναι σχεδόν κυκλικός, διαμέτρου 2,35x2,55μ. και ύψους 2,25μ. Ο μοναδικός λάκκος του τάφου, στη Ν πλευρά του θαλάμου, βρέθηκε κενός. Οστά τεσσάρων παραμερισμένων ταφών βρέθηκαν στη Β πλευρά ενώ στη Ν πλευρά σε στάση ύπτια οκλάζουσα, βρέθηκε σκελετός με το κρανίο προς τα Δ. Επάνω στο κρανίο βρέθηκε ψευδόστομος αμφορέας και γύρω από το κρανίο είκοσι χάντρες διαφόρων σχημάτων λίθινες, γυάλινες, οστίνες, από κορνήλιο και μία χάλκινη μεγάλη, που ανήκαν προφανώς σε περιδέραιο, και δυο θαλασσινά όστρεα, διάτρητα. Μια μικρή χρυσή χάντρα ήταν επάνω στο στήθος του νεκρού και πιθανώς ανήκε στο περιδέραιο. Στο εσωτερικό του αριστερού αγκώνα υπήρχε μολύβδινη σφενδόνη δακτυλιδιού ενώ δεύτερο δακτυλίδι,

χάλκινο, βρέθηκε κάτω από τις παλάμες, περασμένο ακόμη σε δάκτυλο. Τα χέρια βρέθηκαν ενωμένα στο ύψος της μέσης. Από την ανασκαφή του δρόμου συγκεντρώθηκαν όστρακα, μεταξύ των οποίων πόδι κύλικας και τμήμα ειδωλίου τύπου Ψ, καθώς και δύο θραύσματα χάλκινης, μικρής τριχολαβίδας. Τα ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στην μέση ΥΕΙΙΙΓ εποχή.

Ο τάφος 2 είναι ο σημαντικότερος, μέχρι στιγμής, τάφος με συνεχή χρήση καθ' όλη την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο (εικόνα 13). Πρόκειται για τον μεγαλύτερο από όλους, ορθογώνιο, διαστάσεων 4,30x3,60x3μ. Αν και μεταγενέστερος του τάφου 10, εντούτοις λαξεύτηκε εν μέρει κάτω από τον τελευταίο, με αποτέλεσμα τμήμα του δαπέδου του 10 να κατακρημνισθεί στο εσωτερικό του τάφου 2, συμπαρασύροντας τμήμα ενός σκελετού, ένα αγγείο και ένα μικρό, χάλκινο έλασμα. Οι μεγάλες διαστάσεις του τάφου 2 και η ανάγκη να διαφυλαχθεί από την καταστροφή, είχαν ως αποτέλεσμα τη λάξευση ενός, έντονα επικλινούς προς το στόμιο, δρόμου, ώστε να επιτευχθεί το επιθυμητό βάθος. Ο τάφος 2 βρέθηκε ασύλητος. Είχε ορθογώνιο θάλαμο και δρόμο σωθέντα σε μήκος 4,80μ. Το στόμιο είχε ύψος 1,30μ. και πλάτος 0,70μ. Η ξερολιθιά αποτελείται από κροκαλοπαγείς, άμορφους λίθους, από ψαμμόλιθους παρμένους από την κοίτη της Σερδινής και από ακονόπετρες. Στο δάπεδο του υπήρχαν δύο λάκκοι, ένας μικρός, στη νότια πλευρά, που περιείχε τα οστά μιας ανακομιδής νεαρού ατόμου (Λάκκος 1), και ένας μεγάλος, στη ΒΑ γωνία (Λάκκος 2), ορθογώνιος με αποστρογγυλεμένες γωνίες. Στο δάπεδο του θαλάμου αποκαλύφθηκαν λίθινες πλάκες, που κάλυπταν βαθύτερο, κενό λάκκο (Λάκκος 3). Επάνω στις πλάκες βρέθηκαν υπόλοιπα καύσης από την απολύμανση του θαλάμου, πριν από μια νεότερη ταφή, και, επάνω σε αυτό, βρέθηκαν ένα χάλκινο ξίφος, ένα χάλκινο, κυκλικό επίσημα ασπίδας με ομφαλό (φάλαρον), ένα χάλκινο εγχειρίδιο, μία χάλκινη αιχμή ακοντίου, ένας χάλκινος σαυρωτήρας και ένας μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας. Ένας ακόμη ψευδόστομος αμφορέας είχε πέσει από τον τάφο 10. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο λάκκος, επάνω από το στρώμα της στάχτης, μπαζώθηκε με αργούς λίθους, ώστε να φθάσουν στο ίδιο επίπεδο με το υπόλοιπο δάπεδο του θαλάμου. Επάνω στο μπάζωμα αυτό τοποθετήθηκε το σύνολο των χάλκινων όπλων και ο ψευδόστομος αμφορέας. Γύρω από το φάλαρο, κυκλικά, βρέθηκαν αποσαθρωμένα ίχνη φθαρτής ύλης καστανού χρώματος, πιθανώς δέρματος, από την υπόλοιπη ασπίδα. Έτσι, αυτή φαίνεται ότι ήταν στρογγυλή, διαμέτρου 0,50-0,60μ., περίπου. Παρόμοιο υλικό βρέθηκε επάνω και γύρω από το σπαθί και προέρχεται προφανώς από τη θήκη του. Ο βαθύτερος Λάκκος 3, έχει σχήμα ωοειδές και

σχηματισμένο προσκεφάλι. Κατά μήκος της Ν πλευράς του θαλάμου βρέθηκε ένα σύνολο από είκοσι τρία πήλινα αγγεία και έξι χάλκινα αντικείμενα διαμοιρασμένα σε τέσσερις ομάδες. Ένας τετράωτος αμφορέας στην πρώτη ομάδα και ένας χάλκινος κάδος στη δεύτερη περιείχαν τέφρα, προφανώς από καύση νεκρών. Στη Δ πλευρά του θαλάμου βρέθηκε ακάλυπτη η τελευταία ταφή, επί του δαπέδου, που πιθανώς ήταν σε ύπτια στάση, με τα χέρια παράλληλα στο σώμα. Γύρω από το σκελετό, το χώμα ήταν καστανέρυθρο, είτε από την αποσάθρωση των ενδυμάτων του νεκρού είτε γιατί αυτός είχε τοποθετηθεί επάνω σε λεπτή στρώση λασπερού χώματος. Β της ταφής βρέθηκαν ένα δεύτερο χάλκινο ξίφος, δύο χάλκινα εγχειρίδια, δύο χάλκινες αιχμές ακοντίου και επτά πήλινα αγγεία, ανάμεσα στα οποία και ένα πτηνόσχημο. Κατά την ανασκαφή του δρόμου βρέθηκαν λεπίδες πυριτόλιθου, όστρακα μαγειρικών σκευών, κρατήρων και κυλίκων, θραύσμα χάλκινου ελάσματος και χάντρες. Σε ύψος 1,40μ. από το δάπεδο περιτρέχει τα τοιχώματα, αλλού λεπτή έξεργη ταινία και αλλού αυλάκι, από τα οποία αρχίζει η γένεση της θόλου, που είχε τη μορφή τετράρριχτης στέγης ή τεσσάρων τεταρτημορίων. Υπολογίζεται ότι το αρχικό ύψος στο κέντρο του θαλάμου ήταν 3μ. Οι διαστάσεις του τάφου 2 και ο οπλισμός που περιέχεται σε αυτόν υποδηλώνουν ότι ανήκε σε μια εξέχουσα οικογένεια του οικισμού.

Ο τάφος 4 είχε πεταλόσχημο θάλαμο, διαμέτρου 1,90μ. και πλάτους 1,50μ., με δρόμο μήκους 1,90μ. και πλάτους 1,35μ. (εικόνα 14). Το στόμιο ήταν τραπεζιόσχημο και στο δάπεδο, περιφερειακά, βρέθηκαν τέσσερις ταφές σε κακή διατήρηση, που εικάζεται ότι ήταν παιδικές. Α της ταφής 1 βρέθηκαν δύο πήλινα σφονδύλια, ένα κωνικό από στεατίτη, χάντρες από υαλόμαζα, χαλκό, κορνήλιο και σάρδιο ενώ Ν του κρανίου βρέθηκε ένας σφραγιδοκύλινδρος. Β της ταφής 2 υπήρχαν έξι χάντρες από κορνήλιο και ένα τρίωτο αλάβαστρο. Από τις επιχώσεις του τάφου συγκεντρώθηκαν και πολλές άλλες χάντρες. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ1-2 (Πετρόπουλος, 2000:65).

Ο τάφος 5, ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 2,80x1,60μ., με τη θόλο του βυθισμένη, δεν είχε δρόμο. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν δύο τρίωτοι αμφορίσκοι, ένα μόνωτο κύπελλο, ένα μικρό τριποδικό αγγείο, πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής σε σχήμα Φ, χάντρες από κορνήλιο, ορεία κρύσταλλο, στεατίτη, υαλόμαζα και γυάλινα πλακίδια. Το σημαντικότερο εύρημα είναι ένα μυροδοχείο από σταχτιά υαλόμαζα με χαραγμένα φυτικά κοσμήματα, συροαιγυπτιακής προέλευσης, χρονολογούμενο στα 1350-1200 π.Χ., που επιβεβαιώνει εμπορικές επαφές με τις χώρες της ΝΑ Μεσογείου, όπως προαναφέρθηκε.

Ο τάφος 6, μικρός, σχεδόν κυκλικής κάτοψης, με διάμετρο 1,98μ., περιείχε επτά ακέραια αγγεία τοποθετημένα στο δάπεδο, αμέσως μετά την είσοδο.

Οι τάφοι 7 και 9 βρέθηκαν συλημένοι από τους αρχαιοκάπηλους και ξανασκεπασμένοι. Ανασκάφηκαν μόνον οι δρόμοι τους και καθορίστηκαν οι θάλαμοι για να τοποθετηθούν στο σχέδιο.

Ο τάφος 8, συλημένος από την αρχαιότητα, περιείχε μόνο δύο αγγεία, ένα μόνωτο σφαιρικό αλαβαστροειδές και έναν ψευδόστομο αμφορίσκο (Κοκκοτάκη, Α.Δ., 1991:147).

Ο τάφος 10 είχε δρόμο μήκους 3μ. και πλάτους 1,05μ. και ύψος στομίου 0,90μ. (εικόνα 15). Στη Β πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν οστά ανακομιδής που ανήκουν τουλάχιστον σε επτά νεκρούς, ενώ στη Ν πλευρά, τα κάτω άκρα κανονικής ταφής σε συνεσταλμένη στάση. Το υπόλοιπο τμήμα της ταφής είχε πέσει στο εσωτερικό του θαλάμου του μεταγενέστερου τάφου 2 (ταφή 1). Δυτικότερα από τη δημιουργηθείσα οπή βρέθηκε και το κρανίο του σκελετού. Ένα δεύτερο κρανίο πιθανώς, ανήκει σε σκελετό, που σώθηκε μερικώς στο κέντρο του θαλάμου (ταφή 2). Διάσπαρτα οστά υπήρχαν και στην Α πλευρά του θαλάμου. Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκε ολόκληρος σκελετός, σε στάση υπτίως οκλάζοντος (ταφή 3). Στη Δ πλευρά του δαπέδου υπήρχε μικρός λάκκος, με μία ανακομιδή. Τα οστά βρέθηκαν σε διαφορετικά ύψη, πράγμα που δείχνει τη συνεχή χρήση του θαλάμου. Ανάμεσα στα οστά των ανακομιδών της Β πλευράς υπήρχαν μόνο ένα μόνωτο, ερυθροβαφές κύπελλο και κάτω από αυτό ένα μικρό, τρίωτο αλάβαστρο, Γύρω από το βαθύτερο κρανίο, 7 χάντρες από κορνήλιο, σάρδιο, οστό, μία σφαιρική από μαύρο λίθο και δύο αγγεία. Στην Α πλευρά βρέθηκε θραύσμα εργαλείου από πυριτόλιθο ενώ αριστερά του κρανίου της ταφής 3 βρέθηκε χάλκινη τριχολαβίδα και κάτω από το κρανίο οστέινη χάντρα. Άλλη μία οστέινη χάντρα ήταν στο λάκκο 1. Τέλος γύρω από το κρανίο της ταφής 2 βρέθηκαν δεκαοκτώ μικρές χάντρες από κορνήλιο. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ2 περίοδο.

Από τα σημαντικότερα στοιχεία που μας πρόσφερε το νεκροταφείο, εκτός από την παρουσία των όπλων και των εισηγμένων ανατολικής προέλευσης αντικειμένων, είναι η διαπίστωση της εισαγωγής του εθίμου της καύσης των νεκρών και η τοποθέτηση της στάχτης τους σε τεφροδόχα αγγεία, καθώς και οι τελετές των νεκροδείπνων που τελούνταν στους δρόμους των τάφων.

Η μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού του νεκροταφείου έδειξε ότι το προσδοκώμενο όριο ζωής του πληθυσμού ήταν 30,3 χρόνια, ο μέσος όρος ενηλίκου

ζωής τα 35,7 χρόνια και ότι ο μέσος όρος ύψους ολόκληρου του πληθυσμού ήταν 1,57μ.

Τα παιδιά είναι πολύ λιγότερα από το αναμενόμενο και απουσιάζουν εντελώς οι ηλικίες κάτω των τεσσάρων ετών, εικόνα που παρατηρείται και σε άλλα σύγχρονα νεκροταφεία, που έχουν μελετηθεί. Το γεγονός αυτό δεν αντικατοπτρίζει την άριστη υγεία αυτού του τμήματος του πληθυσμού ούτε τη μη διατήρηση των οστών των παιδιών λόγω συνθηκών αλλά πιθανώς τον διαφορετικό τρόπο ή τόπο ταφής τους, ο οποίος μένει να ερευνηθεί.

Ο συγκεκριμένος πληθυσμός χαρακτηρίζεται από χαμηλό ποσοστό τερηδόνας και υποπλασιών των δοντιών, γεγονός που δείχνει βελτίωση των συνθηκών ζωής σε σχέση με προηγούμενες εποχές. Όμως, παρουσιάζει μεγάλη απώλεια δοντιών προθανάτια σε ποσοστό 28%, γεγονός που συναντάται σε αγροτικούς πληθυσμούς που καταναλώνουν υψηλά ποσοστά υδατανθράκων φυτικής προέλευσης. Επίσης, προέκυψαν ενδείξεις οδοντικής υποπλασίας, που οφείλονται σε διακοπή της ανάπτυξης κατά την παιδική ηλικία λόγω υποσιτισμού ή ασθένειας, σε ποσοστό 10%. Σε διατροφή χαμηλή σε σίδηρο που αποτελείται από σιτηρά, γαλακτοκομικά και όσπρια, καθόλου θαλασσινά και λίγο κρέας οφείλεται και η σιδηροπενική αναιμία, που παρατηρείται. Επίπονη σωματική δραστηριότητα που συναντάται στους περισσότερους αγροτικούς πληθυσμούς δείχνουν και τα ποσοστά των εκφυλιστικών νόσων των αρθρώσεων, όπως οι οστεοαρθρίτιδες (ανάπτυξη οστεοφύτων στις αρθρώσεις), οι περιοστίτιδες (φλεγμονές των μαλακών μυών που προσβάλλουν το οστό) και οι ενθεσοπάθειες (οστεοποιήσεις τενόντων στις προσφύσεις με τους μύες). Στα κρανιακά οστά παρατηρήθηκε πορωτική υπερόστωση και πόρωση στην οφθαλμική κόγχη που οφείλονται επίσης σε αναιμία γενετικής ή διατροφικής προέλευσης. Σ' ένα άτομο παρατηρήθηκε κυκλικό, κρανιακό τραύμα που προκλήθηκε από χτύπημα με αμβλύ αντικείμενο που όμως επουλώθηκε. Τέλος, κάτι που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι παρατηρήθηκαν υπεράριθμα οστάρια στις κρανιακές ραφές σε ποσοστό 36%, γεγονός που υποδηλώνει γενετική συνάφεια στα άτομα αυτά.

Αν συγκεντρωθούν οι πληροφορίες εξάγεται η εικόνα ενός αγροτικού πληθυσμού με δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, στις οποίες όμως ανταπεξέρχεται ικανοποιητικά (Παπαθανασίου, 2005:191).

6. Μιτόπολη

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Μιτόπολης (εικόνα 9, μπλε κουκκίδα), που βρίσκεται 20χλμ ΝΔ της Πάτρας, εκτείνεται στη θέση Καραγιάννη, στα χαμηλά πρανή του Μιτοπολιάνικου βουνού ή αλλιώς Κομποβουνίου, απ' όπου μπορεί κανείς να ελέγξει όλη τη ΒΔ πεδινή έκταση της Αχαΐας και τον Πατραϊκό κόλπο (Χριστακοπούλου-Σωμάκου, 2010:28 κ.ε.). Ιδιαίτερη σημασία έχει η εξάρτηση του αρχαιολογικού χώρου της Μιτόπολης από το Τείχος Δυμαίων, για το οποίο ορισμένοι μελετητές πιστεύουν ότι ήταν το διοικητικό κέντρο ή ο ναύσταθμος των μυκηναϊκών εγκαταστάσεων της επαρχίας Πατρών. Στη δικαιοδοσία του Τείχους Δυμαίων ανήκαν προφανώς και άλλες γνωστές μυκηναϊκές θέσεις που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση. Η ευρύτερη περιοχή προσφερόταν για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας καθώς επίσης και για την καλλιέργεια, λόγω της εξασφάλισης νερού από το κοντινό ποτάμι. Πρόσφερε επίσης φυσική ασφάλεια σε περίπτωση κινδύνου, εύκολη και γρήγορη επικοινωνία με τις γειτονικές μυκηναϊκές εγκαταστάσεις μέσω φυσικών περασμάτων και εποπτεία των θαλασσιών δρόμων.

Η σωστική ανασκαφή έχει αποκαλύψει μέχρι σήμερα επτά θαλαμοειδείς τάφους (εικόνα 16), λαξευμένους στο σαθρό, μαργαρικό πέτρωμα της περιοχής, που καλύπτουν χρονολογικά τις περιόδους από την ΥΕΙΙΑ έως και την ΥΕΙΙΓ (περίπου 1400 - 1100 π.Χ.). Η ακριβής έκταση του νεκροταφείου δεν έχει καθοριστεί ακόμα, όμως σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται να ξεπερνά τα εικοσιπέντε στρέμματα(http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=18802).

Ο τάφος 1 είναι μεγάλος θαλαμωτός τάφος, προσανατολισμένος ΒΔ-ΝΑ (εικόνα 17). Έχει δρόμο μήκους 5,50μ. και θάλαμο τετράπλευρο ενώ η τραπεζίσχημη είσοδος έχει ανοιχτεί έκκεντρα προς τα ΝΔ. Στη ΝΔ παρειά του δρόμου υπήρχε κόγχη που περιείχε μικκύλο, ψευδόστομο αμφορίσκο, ο οποίος συνόδευε, πιθανότατα, παιδική ταφή, από την οποία δε διατηρήθηκε κανένα στοιχείο. Ο θάλαμος έχει διαστάσεις 2.64x2.92μ. και παρουσιάζει ιδιαίτερη επιμέλεια. Στο ταφικό του στρώμα βρέθηκαν μικρές συσσωρεύσεις οστών αλλά μόνο ένα κρανίο. Μαζί με τα οστά βρέθηκαν παραμερισμένα και μια χάλκινη λόγχη, μια βάση κύλικας και ένας ψευδόστομος αμφορίσκος. Η πρωτογενής ταφή Β ήταν στα ΝΑ αυτών των συσσωρεύσεων. Ο νεκρός της ταφής αρχικά είχε τοποθετηθεί σε οκλάζουσα στάση, εγκάρσια προς τον άξονα του θαλάμου, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και το κρανίο πλησίον του ΒΑ πλευρικού τοιχώματος. Τον συνόδευαν μεγάλος τετράωτος

αμφορέας, χρυσό περιδέριο, στεάτινο κομβίο, προχοΐσκη και δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο. Στον ίδιο χώρο, βρέθηκαν και άλλα αγγεία. Η πρωτογενής ταφή Γ βρέθηκε στο οπίσθιο τμήμα του θαλάμου, τοποθετημένη σε πλάγια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ, στραμμένη στα ΒΑ. Το αριστερό χέρι ήταν κατέληγε προ της κοιλιακής χώρας. Το νεκρό συνόδευε δίδυμος κέρνος, χάλκινο μαχαίριδιο καλλωπισμού, αμφορίσκος και ψευδόστομος αμφορίσκος. Άλλη πρωτογενής ταφή, η Δ, αποκαλύφθηκε στη νότια γωνία του θαλάμου, σε παρόμοια στάση και με παρόμοιο προσανατολισμό. Τα χέρια ήταν πάνω στην κοιλιακή χώρα. Στα ΒΑ της βρέθηκαν πέντε τρίωτοι πιθαμφορίσκοι, χάλκινο μαχαίρι, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων με την αιχμή στραμμένη προς το ΝΔ τοίχωμα, χάλκινο εγχειρίδιο και χάλκινο ξυράφι, που βρέθηκαν μερικώς καλυμμένα από το κρανίο του νεκρού. Το σύνολο, των ευρημάτων, συνηγορεί υπέρ της ταύτισης του νεκρού της ταφής, με πολεμιστή. Έτερη πρωτογενής ταφή Ε αποκαλύφθηκε αμέσως ΒΔ της προηγούμενης, προσανατολισμένη ΝΑ-ΒΔ, σε πλάγια ισχυρή συνεσταλμένη στάση, που ήταν ακτέριστη. Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου είχε παραμείνει πάνω στο δάπεδο κρανίο παραμερισμένης ταφής, τα υπόλοιπα σκελετικά κατάλοιπα της οποίας είχαν απωθηθεί είτε προς τα συσσωρευμένα οστά στη βόρεια γωνία του θαλάμου, είτε προς το λάκκο ανακομιδών στη Δ γωνία. Πλησίον του βρέθηκε ένας αμφορίσκος. Αμέσως μετά το στόμιο ερευνήθηκε τετράπλευρος λάκκος, ο οποίος έσωζε περιμετρική πατούρα για την τοποθέτηση των οκτώ στενών καλυπτήριων πλακών και περιείχε την πρωτογενή ταφή Ζ, σε πλάγια ισχυρά συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Στη Ν γωνία του λάκκου βρέθηκε επίσης μεγάλος, αργός λίθος, ενδεχομένως για την υποστήριξη του κρανίου του νεκρού, το οποίο δε διατηρήθηκε. Δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι αποκαλύφθηκαν έξω από το λάκκο και ενδεχομένως ο ένας εκ των δύο να συνόδευε την πρωτογενή ταφή του λάκκου. Στη Δ γωνία του θαλάμου μικρός, ακανόνιστος ελλειπτικός λάκκος περιείχε τα, παραμερισμένα με σχετική τάξη, οστά έξι ακόμα ταφών (Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ), τα οποία εξείχαν και πάνω από το δάπεδο του θαλάμου.

Ο τάφος 2 βρέθηκε στα ΝΔ του τάφου 1, με προσανατολισμό Β-Ν. Ο δρόμος διαστάσεων 6x1.67μ είχε αργό λίθο-σήμα στην αρχή του. Από τις επιχώσεις του συνελέγησαν χρυσή σφενδόνη δακτυλίου και χρυσή παπυρόσχημη χάντρα. Η είσοδος ήταν ανοιγμένη έκκεντρα πάνω στο μέτωπο του τάφου, με μικρή απόκλιση προς Ν και ήταν τραπεζιόσχημη. Ο κυκλικός θάλαμος, διαμέτρου 2,82μ. βρέθηκε βυθισμένος, και το ταφικό του στρώμα περιέχει την πρωτογενή ταφή Α, ο νεκρός της

οποίας βρέθηκε πάνω σε υπόστρωμα πηλού, που περιοριζόταν αποκλειστικά και μόνο κάτω από το λείψανο. Είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση, με την κεφαλή στα Α, με το δεξί χέρι παράλληλα στον κορμό και το αριστερό λυγισμένο πάνω στην κοιλιακή χώρα. Το νεκρό συνόδευαν 3 θρυμματισμένα αγγεία και ένα στεάτινο κομβίο ενώ μεταξύ των οστών υπήρχαν χάντρες από κορναλίνη και άλλο ένα στεάτινο κομβίο. Διάσπαρτα, τέλος, στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν χάλκινα αποτμήματα και θραύσμα χρυσής χάντρας, ευρήματα τα οποία συνόδευαν παλαιότερες ταφές που απομακρύνθηκαν από το θάλαμο.

Ο τάφος 3 είναι μικρός, προσανατολισμένος B-N και βρίσκεται ανάμεσα στους τάφους 1 και 2 (εικόνα 18). Ο δρόμος του, μήκους 4.55μ. και πλάτους 1.40μ., έχει στην αρχή του επιμελημένη, τοξωτή κατασκευή είτε για την οριοθέτηση του είτε ως ένα είδος περιβόλου. Η είσοδος του τάφου, ύψους 0.88μ, είναι ανοιγμένη στο κέντρο του μετώπου και έχει σχήμα Π καθώς παρουσιάζει εκατέρωθεν δύο εγκοπές, που ίσως να αποτελούν ένδειξη χρήσης ξύλινης θύρας. Στο στόμιο είναι διακριτές οι δύο διαφορετικές φάσεις πρόσβασης στο θάλαμο. Ο πεταλόσχημος θάλαμος διαστάσεων 1.75x1.67μ. έχει καμπύλα τοιχώματα, που καταλήγουν σε οροφή με υποθόλιο. Στο δάπεδο του τάφου ήταν δύο πρωτογενείς ταφές, Α και Β, τα σκελετικά λείψανα των οποίων διατηρούνταν σε άριστη κατάσταση. Η πρωτογενής ταφή Α, ήταν τοποθετημένη με προσανατολισμό B- N, με το κρανίο στο οπίσθιο τμήμα του θαλάμου και στραμμένο στα Α. Ο νεκρός της ταφής βρέθηκε σε θέση εκτάδην με τα χέρια πάνω στο στήθος. Στα Δ του, παράλληλα σχεδόν προς αυτόν και με προσανατολισμό Α-Δ, βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Β, επίσης σε στάση εκτάδην. Και οι δύο ταφές βρέθηκαν ακτέριστες, ήταν δε, οι τελευταίες που τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του τάφου. Στο οπίσθιο τμήμα του θαλάμου βρέθηκε μικρός αριθμός παραμερισμένων οστών και το κρανίο κτερισμένης, δευτερογενούς ταφής Γ. Στα ΒΑ του κρανίου υπήρχε περιδέριο από χρυσές και γυάλινες χάντρες, τοποθετημένες εναλλάξ, καθώς επίσης και δύο όμοια ειδώλια, τύπου Υ, μικρό αλάβαστρο, τμήματα δυο μαχαιριδίων, οστέινη περόνη και πλήθος χαντρών, διαφόρων τύπων από χρυσό, κορναλίνη, γυαλί και ήλεκτρο. Τα υπόλοιπα σκελετικά λείψανα είχαν απορριφθεί στο δρόμο του τάφου μαζί με αγγεία, χάντρες από χρυσό, κορναλίνη και γυαλί, κομβία, σφραγιδόλιθο, χάλκινα ελάσματα, θραύσματα χάλκινων δακτυλίων και ένα σφραγιδοκύλινδρο.

Ο τάφος 4 ήταν διανοιγμένος αμέσως Δ του τάφου 2, προσανατολισμένος B-N και με μικρή απόκλιση προς τα ΝΑ (εικόνα 19). Αποτελείται από δρόμο, που δεν έχει

ανασκαφεί, στόμιο και θάλαμο κυκλικού σχήματος. Εξαιτίας κακού υπολογισμού κατά τη λάξευση, το όμορο τοίχωμα των τάφων αδυνάτισε και τελικά κατέπεσε μαζί με την οροφή, έτσι ώστε σήμερα, αφενός μεν, να μην υφίσταται κανένα στοιχείο των αρχικών τοιχωμάτων και της οροφής, αφετέρου δε, οι τάφοι 2 και 4 να επικοινωνούν. Στο δάπεδο του κυκλικού θαλάμου διαστάσεων 0.228x1.86μ, που είχε επενδυθεί με πηλό, βρέθηκαν δύο πρωτογενείς ταφές, Α και Β. Από αυτές, η πρωτογενής ταφή Α ακολουθούσε κατά μήκος το ΝΔ περίγραμμα του θαλάμου, ήταν τοποθετημένη σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, προσανατολισμένη Δ-Ν, με την κεφαλή στα Δ και στραμμένη στα Α. Το δεξί χέρι βρέθηκε λυγισμένο πάνω στη κοιλιακή χώρα ενώ το αριστερό ήταν τοποθετημένο παράλληλα προς τον κορμό. Στο ύψος της κοιλιάς της ταφής βρέθηκαν τα κατάλοιπα έτερης πρωτογενούς ταφής Β, σε αντίστοιχη στάση και προσανατολισμό με αυτήν. Μεταξύ των νεκρών βρέθηκε χάλκινη λόγχη που δεν μπορεί να αποδοθεί σε καμία από τις δύο ενώ στην πρωτογενή ταφή Α αποδίδονται ένα κυλινδρικό αλάβαστρο, ένας ψευδόστομος αμφορίσκος καθώς και ένα χάλκινο μαχαιρίδιο. Το νεκρό της πρωτογενούς ταφής Β συνόδευε μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας που βρέθηκε πεσμένος στα κάτω άκρα του νεκρού καθώς και ομάδα αγγείων που βρέθηκαν στα Α του.

Ο τάφος 5 ήταν μεγάλος, διανοιγμένος αμέσως Α του τάφου 2, προσανατολισμένος Β-Ν και με μικρή απόκλιση προς τα ΝΑ (εικόνα 20). Αποτελείται από δρόμο που δεν έχει ανασκαφεί, στόμιο και θάλαμο κυκλικού σχήματος. Όπως συνέβη και με τον τάφο 4, το όμορο στα Δ, τοίχωμα, κατέπεσε ούτως ώστε οι τάφοι 2 και 5 να επικοινωνούν. Το δάπεδο του θαλάμου είχε επιστρωθεί με πηλό και δημιουργούσε ένα δεύτερο επίπεδο, πάνω στο οποίο είχαν τοποθετηθεί οι τελευταίες ταφές. Στο επίπεδο αυτό και κατά μήκος του Α πλευρικού τοιχώματος του θαλάμου, βρέθηκε πρωτογενής ταφή Α, ο νεκρός της οποίας είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση από τον κορμό και πάνω, με τα χέρια διευθετημένα παράλληλα προς αυτόν και με τα κάτω άκρα σε πλάγια συνεσταλμένη στάση. Πλησίον του οπισθίου τοιχώματος του θαλάμου βρέθηκε διαταραγμένη πρωτογενής ταφή Β ακτέριστη, όπως και η προηγούμενη. Με την απομάκρυνση της επίχωσης του στρώματος, βρέθηκαν χάνδρες από κορναλίνη, χρυσό και υαλόμαζα καθώς και χάλκινα αποτμήματα. Το δάπεδο του θαλάμου, είναι ανωφερές προς το βάθος και επιστρωμένο με παχιά στρώση πηλού. Διάσπαρτα οστά ανευρέθηκαν στα ΝΔ, μαζί με ένα κομβίο, δύο τρίωτους πιθαμορίσκους και δυο αλάβαστρα. Στ' αριστερά, τμήμα του κατακρημνισθέντος ΝΔ τοιχώματος, είχε σκόπιμα διαμορφωθεί προκειμένου να

φιλοξενήσει ανακομιδή, όπου οστά και ευρήματα είχαν αποθεθεί σε στοιβάδα, χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Η ανακομιδή δεχόταν κάλυψη από μεγάλο τετράπλευρο λίθο και περιλάμβανε 7 αγγεία, χάνδρες από κορναλίνη, υαλόμαζα και χρυσό, σφραγιδόλιθο από κορναλίνη, στεάτινο κομβίο, τέσσερα πήλινα κομβία, χάλκινη αιχμή, χάλκινο καρφί, αποτμήματα από ελεφαντοστό και ήλεκτρο και δύο σβώλοι κρητίδας.

Ο τάφος 6 ήταν μικρός, προσανατολισμένος B-N (εικόνα 21). Ο δρόμος του, ο οποίος μοιάζει περισσότερο με όρυγμα και δεν παρουσιάζει την επιμελημένη κατασκευή του τυπικού μυκηναϊκού δρόμου, είναι κοντός, μήκους 2.07μ., και στενός, πλάτους 1.20μ. Οι παρειές του είναι ανώμαλες, συγκλίνουν προς τα πάνω και παρουσιάζουν ήπια κοίλανση, λόγω της βιαστικής και μη επιμελημένης λάξευσης. Ανάλογα προβλήματα παρατηρούνται και στο μέτωπο του τάφου, το οποίο στο κάτω μέρος είναι λοξό προς τα εμπρός. Για τη μη επιμελημένη λάξευση έπαιξε ρόλο και το σαθρό πέτρωμα του σημείου. Η είσοδος του τάφου είναι χαμηλή και τετράπλευρη και στο ανώτερο τμήμα της είναι εμφανή τα ίχνη των αποτοιχίσεων. Αμέσως μετά το κατώφλι του στομίου υπάρχει αναβαθμός ενώ ο κυκλικός θάλαμος, διαστάσεων 2.26x1.95μ. σχηματίζει ψηλά, ελαφρώς επικλινή οροφή. Στο ΒΑ τμήμα του θαλάμου βρέθηκε ακτέριστη πρωτογενής ταφή Α, πάνω στα οστά της οποίας είχε αποθηκευτεί το κρανίο του νεκρού. Στο ΝΑ τμήμα του θαλάμου βρέθηκε εκτεταμένος σωρός άτακτα παραμερισμένων οστών, που ανήκουν σε τρεις διαφορετικούς νεκρούς, Β, Γ και Δ, όπως μαρτυρά ο αριθμός των αντίστοιχων κρανίων που βρέθηκαν ανάμεσά τους. Οι νεκροί των ταφών αποθήκησαν σταδιακά προς το σωρό, δεδομένου ότι, ο μικρός χώρος του δαπέδου του θαλάμου δεν επαρκούσε για να φιλοξενήσει τρεις κατά χώραν ταφές. Επιφανειακά του σωρού των οστών βρέθηκαν 4 τρίωτοι πιθαμοφόροι, ένα χάλκινο μαχαίριδιο, ένα χάλκινο φυλλόσχημο ξυράφι και δύο χάλκινες τριχολαβίδες, ενώ χάλκινο μαχαίριδιο με την αιχμή του στραμμένη Β, βρέθηκε Α του κρανίου του νεκρού Α. Στο οπίσθιο κεντρικό τμήμα του θαλάμου αποκαλύφθηκε η πρωτογενής ταφή Ε. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό B-N, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη, με το κρανίο προς το βάθος του θαλάμου και τα πόδια τοποθετημένα στο αριστερό πλευρό και ισχυρά λυγισμένα. Νότια και σχεδόν σ' επαφή με το κρανίο του βρέθηκε η πρωτογενής ταφή ΣΤ, προσανατολισμένη Α-Δ, από την οποία διατηρήθηκε in situ το κρανίο και τα κάτω άκρα, ισχυρά λυγισμένα και τοποθετημένα στο δεξί πλευρό. Σ' επαφή με το κρανίο του νεκρού ΣΤ βρέθηκε χάλκινος ξυρός στον τύπο του μαχαιροπέλεκυ και χάλκινη σμίλη, ευρήματα τα οποία δεν μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια είτε στο νεκρό της ταφής ΣΤ, είτε στο νεκρό της ταφής Ε,

δεδομένου ότι μπορεί να κύλησαν από το σωρό. Αντίθετα, με ασφάλεια μπορεί να αποδοθεί στο νεκρό της ταφής ΣΤ ο τρίτος πιθαμοφόρισκος, ο οποίος βρέθηκε πλησίον των κάτω άκρων του.

Ο τάφος 7 είναι μικρός, διανοιγμένος στα Α του τάφου 6 και προσανατολισμένος Β-Ν. Ο κυκλικός θάλαμος, διαμέτρου 3.40μ., που βρέθηκε αβύθιστος, διαθέτει οροφή με υποθόλιο. Τα οστά των νεκρών των ταφών ήταν διάσπαρτα πάνω στο δάπεδο του θαλάμου. Κατά μήκος των Ν τοιχωμάτων, αποκαλύφθηκαν κτερίσματα και οστά για τα οποία δεν μπορεί να διευκρινιστεί εάν ήταν παραμερισμένα ή κατά χώραν. Συγκεκριμένα, στο μέσον του ΝΑ τοιχώματος βρέθηκε ομάδα 4 αγγείων ενώ και στο Δ τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκε τρίτος πιθαμοφόρας και ψευδόστομος αμοφορίσκος. Τέλος, σε επαφή με το Ν τοίχωμα του θαλάμου ανευρέθηκε και ομάδα θραυσμένων αγγείων, από τα οποία αποκαταστάθηκε μόνο ένα τρίτο αρτόσχημο αλάβαστρο.

Οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν κατά μακρά χρονική περίοδο είτε από την ΥΕΙΙΑ έως την ΥΕΙΙΒ είτε από την ΥΕΙΙΑ έως την ΥΕΙΙΓ. Οι τάφοι 3 και 6 περιείχαν ευρήματα αποκλειστικά από την ΥΕΙΙΑ περίοδο, εξαιρουμένου ενός αγγείου του τάφου 6, που ενδεχομένως να ανήκει στην ΥΕΙΙΒ. Τα ευρήματα, τέλος, του τάφου 4 μαρτυρούν πως ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στην πρώιμη/μέση προς τη νεότερη ΥΕΙΙΓ περίοδο, με μόνη εξαίρεση τον προχοϊκό κάλαθο που τοποθετείται αρχικά στην ΥΕΙΙΒ1 περίοδο και που πιθανότατα αποτελεί παλαιό κληροδότημα. Η θέση έχει κοινά στοιχεία στην αρχιτεκτονική των τάφων, στα ταφικά έθιμα, στην κεραμική, με άλλες τις Δυτικής Αχαΐας, που οφείλονται στη γεωγραφική εγγύτητα, στα ίδια πολιτιστικά ενδιαφέροντα και στις ίδιες εξωτερικές σχέσεις και επαφές, που παραπέμπουν σε μια πολιτική και κοινωνική ολότητα. Τα όπλα που βρέθηκαν στους τάφους 1 και 4 φανερώνουν στρατιωτική οργάνωση ενώ το μαχαίρι του τάφου 1 αποτελεί τον συνηθέστερο τύπο μαχαιριού στο Αιγαίο και τη Μέση Ανατολή την περίοδο ΥΕΙ-ΥΕΙΙΓ. Από τις χάντρες, αυτές που είναι κατασκευασμένες από ήλεκτρο, έφτασαν στην Αχαΐα από το Βορρά ως προϊόν άμεσων ή έμμεσων ανταλλαγών ενώ, τέλος, ο σφραγιδοκύλινδρος του τάφου 3 αντλεί το θέμα του από το ανατολικό θεματολόγιο έχοντας ασσυριακή προέλευση, εποχής Mitanni. Από την ευρύτερη περιοχή Συροπαλαιστίνης-Αιγύπτου πρέπει να προέρχεται και ο σκαρβαίος του τάφου 5, ο οποίος πρέπει να φέρονταν ως φυλακτό.

7. Πόρτες

Ο αρχαιολογικός χώρος στο Κεφαλόβρυσο Πορτών (εικόνα 9, μαύρη κουκκίδα) συγκαταλέγεται μεταξύ των σπουδαιότερων αρχαίων εγκαταστάσεων της Δυτικής Ελλάδας, αφού εδώ ήρθαν στο φως σημαντικά και μοναδικά κατάλοιπα της μυκηναϊκής εποχής (Moschos, 2000:9). Τόσο η πηγή του Κεφαλόβρυσου όσο και το στρατηγικό πέρασμα στο σημείο αυτό, από την ορεινή Ηλεία προς την εύφορη περιοχή της Δυμαίας χώρας και τον Πατραϊκό κόλπο, έπαιξαν τον σημαντικότερο ρόλο για την οργάνωση της μυκηναϊκής εγκατάστασης στην περιοχή. Κάποιοι ερευνητές, μάλιστα, ταυτίζουν τη θέση με την Ηλειακή Πύλο.

Δίπλα στην, πλούσια σε νερά, φυσική πηγή διακρίνονται θεμέλια τοίχων των σπιτιών του οικισμού, ο οποίος όμως δεν έχει ερευνηθεί. Το νεκροταφείο βρίσκεται στα Α του οικισμού και καταλαμβάνει την κορυφή και τις πλαγιές ενός χαμηλού λόφου, που στο σύνολό του αποτελείται από μαλακό, ιζηματογενές πέτρωμα (εικόνα 22). Παρά την επανειλημμένη σύληση, η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε μια ιδιαίτερα πλούσια νεκρόπολη, με όλα τα στοιχεία της εξέλιξης της ταφικής αρχιτεκτονικής των μυκηναϊκών χρόνων. Αποτελείται από σειρά τύμβων με κτιστούς θαλαμοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους εντός αυτών, δύο θολωτούς τάφους και πολλούς θαλαμωτούς, λαξευμένους στο μαλακό πέτρωμα. Στο πρωιμότερο νεκροταφείο ανήκουν δύο τουλάχιστον οικογενειακοί τύμβοι, ο τύμβος Α και ο τύμβος Γ. Ο μνημειακών διαστάσεων κτιστός θαλαμοειδής τάφος του τύμβου Γ (Γ3) που ανήκε σε επιφανέστατη οικογένεια του οικισμού μεταξύ του 17 ου και 16 ου αι. π.Χ, είναι ο μεγαλύτερος που έχει αποκαλυφθεί έως σήμερα στον ελλαδικό χώρο. Εντός των τύμβων διατηρούνται τα κατάλοιπα κτιστών θαλαμοειδών τάφων, θεμελιωμένων σε ορθογώνιο λάξευμα, που διανοίχτηκε στο μαλακό πέτρωμα. Πρόκειται για υπόγεια ορθογώνια κτίσματα, με κτιστή είσοδο στη μια στενή πλευρά, που στην επιφάνειά τους στεγάζονταν με ογκώδεις, καλυπτήριες πλάκες. Οι τάφοι αυτοί, που ανήκουν σε ιδιαίτερα σπάνιο τύπο, χρησιμοποιούνται από τον 17ο αι π.Χ μέχρι τις αρχές του 15ου αι. π.Χ. Κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι εκτός τύμβων ερευνήθηκαν και στους παρακείμενους λόφους.

Κατά τον 14ο και 13ο αι. π.Χ ο τύμβος Α δέχεται την κατασκευή απλών και μικρών κιβωτιόσχημων τάφων, κτισμένων με όρθιες πλάκες, οι οποίοι φανερώνουν περιστασιακή ή σταδιακή εγκατάλειψη της χρήσης των τύμβων στους χρόνους αυτούς. Οι ορθογώνιοι αυτοί, τάφοι συναντώνται παντού στη μυκηναϊκή εποχή αλλά

δεν είναι ριζωμένη παράδοση. Είναι ταυτόχρονοι με τους θόλους της ύστερης ΜΕ περιόδου και αποτελούν εισαγωγή των θαλαμοειδών. Συναντώνται ή σε συστάδες των 2 ή 3 ή σε μερικές περιπτώσεις μπαίνουν μέσα σε τύμβους. Μεμονωμένες συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων, κατασκευασμένων τόσο με κτιστές πλευρές όσο και με όρθιες πλάκες, βρέθηκαν επίσης στο χώρο του νεκροταφείου και χρονολογούνται κι αυτοί στον 14ο και 13ο αι. π.Χ. Η χρήση του συγκεκριμένου τύπου δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στα μυκηναϊκά χρόνια και μπορεί, εν προκειμένω, να αποδοθεί σε επίδραση των πρωιμότερων χρονικά εθίμων ταφής που συσχετίζονται με τους τύμβους (Moschos, 2000:9κ.ε.).

Από το νεκροταφείο των Πορτών δεν απουσιάζει και ο σπάνιος τύπος του θολωτού τάφου (εικόνα 23). Εντοπίστηκαν δύο τέτοιοι τάφοι, οι οποίοι δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί. Οι τάφοι αυτοί, που φαίνεται ότι είχαν καταρρεύσει και αχρηστευθεί ήδη από τα μέσα του 14ου αι. π.Χ., προορίζονταν για την ταφή επιφανών οικογενειών του οικισμού. Οι θολωτοί τάφοι των Πορτών ανήκουν στα πρώιμα δείγματα του τύπου στην ηπειρωτική Ελλάδα, καθώς ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους υπέργειοι. Η χρήση τους ήταν σχεδόν σύγχρονη με αυτή των τύμβων, οι οποίοι ήταν τα πρώτα ταφικά μνημεία που ιδρύθηκαν στο λόφο.

Οι πλέον κοινοί, σε χρήση, τάφοι είναι οι λαξευτοί θαλαμοειδείς. Μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί 30 τέτοιοι τάφοι. Εμφανίζονται στο νεκροταφείο λίγο πριν την εγκατάλειψη των πρώιμων τάφων των τύμβων, δηλαδή από τις αρχές του 15ου αι. π.Χ και χρησιμοποιούνται αδιάκοπα για 5 αιώνες, μέχρι την παρακμή των Μυκηναίων στα τέλη του 11ου αι. π.Χ. (http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=18801).

Ο τύμβος Α βρίσκεται στο κέντρο του λόφου και περιέχει 5 τάφους (εικόνα 24). Οι 3 ήταν σκαμμένοι στο βράχο και βρέθηκαν συλημένοι. Ο τάφος 1, που ήταν άθικτος, είναι ένας παραλληλεπίπεδος, κτισμένος, θαλαμοειδής τάφος με επίπεδη οροφή που χρησιμοποιεί τη μια στενή πλευρά σα στόμιο. Στη διαταραγμένη του επίχωση βρέθηκε χάλκινο δακτυλίδι. Οι τάφοι 2 και 3 είχαν μερικώς διαλυθεί. Μοιάζουν αρχιτεκτονικά με τον τάφο 1 εκτός από το ότι οι στενές πλευρές τους είχαν μορφή εισόδου, με παραστάδες κλεισμένες με ξερολιθιά. Ο τάφος 4, που είχε λαξευτεί στα Α του τύμβου, ήταν κιβωτιόσχημος (Α4). Οι πλευρές του ήταν χτισμένες με κάθετες πλάκες ενώ άλλη μια οριζόντια ήταν το δάπεδο. Στα κάτω άκρα της πρωτογενούς ταφής που περιείχε, βρέθηκε χρυσό φύλλο, διακοσμημένο με αργοναύτες και ένας σφραγιδόλιθος από στεατίτη, ΥΕΙΙΑ2-Β περιόδου. Ο τάφος 5,

που βρέθηκε στα Ν του τύμβου, ήταν σχεδόν κατεστραμμένος. Ανάμεσα στα ευρήματα από τη διαταραγμένη επίχωση, που όμως δεν μπορούν να αποδοθούν σε καμία ταφή, ήταν και όστρακα από αγγείο τύπου κυπέλου του Βαφειού, ΥΕΙΑ περιόδου.

Ο τύμβος Β βρίσκεται στα Β του πλατώματος και η επίχωση του καλύπτει έναν επιμελημένο περίβολο, που περιέτρεχε τον τύμβο και από τις δυο πλευρές, δημιουργώντας έτσι έναν, ίσως, ταφικό κύκλο. Εντός του τύμβου βρέθηκαν 3 συλημένοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι, που διαφέρουν από αυτούς του τύμβου Α στην κατασκευή. Ο τάφος 1 είναι στο Α τμήμα του περιβόλου και αρκετά κατεστραμμένος. Οι μακρές πλευρές του τάφου είχαν σχηματιστεί από μεγάλες, κάθετα τοποθετημένες πλάκες, ενώ οι τα εναπομείναντα μέρη του περιβόλου χρησίμευαν σαν στενές πλευρές του τάφου. Αυτές ήταν από μικρές πέτρες. Ο τάφος ήταν καλυμμένος με μεγάλες πλάκες και περιείχε μόνο λίγα οστά. Από τον κατεστραμμένο τάφο 2 είχαν επιβιώσει μόνο λίγες πλάκες, μια θραυσμένη κύλικα ΥΕΙ-ΙΑ περιόδου και όστρακα από πιθαμοφόρικο, ΥΕΙΙΑ περιόδου. Ο τάφος 3 έχει διατηρηθεί καλύτερα. Ήταν φτιαγμένος με μικρές, κάθετες πλάκες και γέμισμα από ξερολιθιά. Οι καλυπτήριες πλάκες του έχουν μετακινηθεί η καταπέσει στο εσωτερικό, όπου βρέθηκαν και δύο άωτοι αμφορείς, ΥΕΙΙΑ περιόδου.

Ο τύμβος Γ είναι στο Α μέρος του πλατώματος και πολύ κατεστραμμένος από σύληση, που χρονολογείται στην ΥΕΙ περίοδο. Έχουν διατηρηθεί μόνο λίγα ίχνη του περιβόλου του, που αποτελείται από σειρές πλακών στα Α και Β. Οι 3 ορθογώνιοι τάφοι που περιείχε, βρέθηκαν όλοι κατεστραμμένοι. Υλικά των τάφων 1 και 2 έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του τάφου 3, που είναι μνημειώδης. Ο τάφος 3 καταλαμβάνει το κέντρο του τύμβου και συνεπώς είναι υστερότερος από τους άλλους δυο. Ο τάφος 1 αποτελείται από πλάκες, τοποθετημένες οριζόντια και είχε πύλη σε μια από τις στενές πλευρές του. Τα υλικά από τις μακρές πλευρές του αφαιρέθηκαν στη ΥΕ περίοδο, μαζί με τις καλυπτήριες πλάκες και χρησιμοποιήθηκαν στην τοιχοποιία η στους δρόμους των θαλαμοειδών τάφων. Στο πίσω μέρος του δαπέδου, κάτω από μικρές πλάκες, βρέθηκαν παραμερισμένα οστά, καλυμμένα με φροντίδα είτε για λόγους προστασίας είτε από σεβασμό στο νεκρό. Ανάμεσα στα αγγεία, με τα όποια ήταν κτερισμένος ο νεκρός, βρέθηκε και ένα χάλκινο εγχειρίδιο ΥΕΙΑ-ΙΙ περιόδου. Ο τάφος 2 βρίσκεται Α του τάφου 1 και έχει διατηρήσει μια μακριά πλευρά χτισμένη με πέτρες σε οριζόντιες σειρές. Το στόμιο του ήταν σε στενή πλευρά, κλεισμένο με σωρό λίθων. Στο δάπεδό του βρέθηκαν κατεστραμμένα οστά και αγγεία

ΥΕΙΑ περιόδου. Ο τάφος 2 εντοπίστηκε Β του τάφου 1, είναι ίδιας κατασκευής με αυτόν και βρέθηκε κενός. Ο τάφος 3 είναι ο μεγαλύτερος και βαθύτερος από τους άλλους και περιέχει την ταφή ενός αξιωματούχου-πολεμιστή, χρονολογούμενη στα τέλη του 12ου αι. π.Χ, που βρέθηκε ασύλητη. Αποτελεί, ίσως, την πιο σημαντική μυκηναϊκή ταφή αυτών των χρόνων στην Ελλάδα, μέχρι τώρα διότι, πέραν των πλούσιων κτερισμάτων της, στα οποία συγκαταλέγονται πήλινα αγγεία, χάλκινη φιάλη, μαχαίρι, αιχμή δόρατος, ξίφος, ζεύγος χάλκινων περικνημίδων και μοναδικό στο είδος του (και από άποψη διατήρησης) χάλκινο τελετουργικό κράνος, που διέσωζε ίχνη της ψαθυρόφαντης επένδυσής του, η ταφή αυτή διέσωσε μοναδικές πληροφορίες για την κοινωνική, διοικητική και στρατιωτική οργάνωση του μυκηναϊκού κόσμου κατά τον 12ο και 11ο αι. π.Χ. (Moschos, 2000:9).

Στο κορυφαίο πλάτωμα ερευνήθηκαν δύο συστάδες κτιστών, κιβωτιόσχημων τάφων (Α και Β). Στη συστάδα Α ανήκουν δύο, μικροί σε διαστάσεις, τάφοι (Α4 και Α5), κατασκευασμένοι με όρθιες πλάκες. Ο ένας (Α4) διατήρησε τα συνεσταλμένα, κάτω άκρα πρωτογενούς ταφής, την οποία συνόδευαν στεάτινη σφραγίδα και χρυσό πλακίδιο της ΥΕΙΙΑ-Β περιόδου. Τρεις ακόμα τάφοι (Α1-Α3), στην ίδια συστάδα, έχουν τη μορφή λάκκων, σκαμμένων στην κιμηλιά, με τις πλευρές τους επενδεδυμένες με τοιχώρια από πλάκες. Οι τάφοι Α1 και Α3 είναι κατεστραμμένοι ενώ από τον Α2 σώζονται και οι τρεις μεγάλες και βαριές καλυπτήριες πλάκες του. Οι τάφοι αυτοί έχουν διαμορφωμένο στόμιο στη μια στενή πλευρά, το οποίο έφραζε ξερολιθιά. Πλην λίγων σαθρών οστών δεν προσέφεραν κανένα στοιχείο για τη χρονολόγησή τους, η οποία θα πρέπει ίσως να τοποθετηθεί στη ΜΕΙΙ ή στη μετάβαση από την ΜΕ στην ΥΕ περίοδο.

Η δεύτερη συστάδα, στο Δ άκρο του λόφου, περιελάμβανε τρεις τάφους (Β1-Β3). Αρχιτεκτονικά παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με τους τάφους της προηγούμενης συστάδας. Οι λάκκοι είναι ανοιγμένοι όχι στην κιμηλιά αλλά σε επίωση ωχροκάστανου χώματος. Τα τοιχώματα είναι επενδεδυμένα με μεγάλες, όρθιες πλάκες, ενώ στενά τοιχώρια με πλακαρές πέτρες, συμπληρώνουν τα κενά που έμειναν ακάλυπτα από τις όρθιες πλάκες. Οι ενταφιασμοί γίνονταν από πάνω, με την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών. Από τη συστάδα Β προήλθαν μόνο διάσπαρτα όστρακα ΥΕ χρόνων.

Στη Δ πλαγιά του λόφου ερευνήθηκαν δώδεκα θαλαμοειδείς τάφοι. Ο τάφος 1 έχει κοντό, υποτυπώδη δρόμο και μικρό, βυθισμένο, κυκλικό θάλαμο. Στις επιχώσεις του δρόμου δεν υπήρχαν όστρακα, ενώ ο θάλαμος ήταν κενός. Το στόμιο, ωστόσο,

έφραζε κανονικά, μια όρθια τοποθετημένη πλάκα, πιθανώς προερχόμενη από κάποιο κατεστραμμένο κιβωτιόσχημο τάφο.

Ο τάφος 2, επίσης κυκλικός, αποκαλύφθηκε πλησίον και βόρεια του τάφου 1. Στο δάπεδο δεν υπήρχαν πρωτογενείς ταφές αλλά συγκεντρώθηκαν δεκαεννέα ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, ένα αρτόσχημο και επτά κυλινδρικά αλάβαστρα, τέσσερις δίσκοι και δύο τετράωτοι αμφορείς, ένας τρίωτος πιθαμφορίσκος, ένα δακτυλιόσχημο αγγείο, μία μόνωτη προχοΐσκη και ένα χάλκινο δακτυλίδι. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Οι τάφοι 4 έως 9 είναι αβύθιστοι, με βραχείς ως επί το πλείστον, αλλά έντονα κατηφορικούς δρόμους, τραπεζιόσχημα μέτωπα, λόγω της σύγκλισης των τοιχωμάτων των δρόμων, χαμηλά συνήθως στόμια και κυκλικούς θαλάμους, πλην του τάφου 6, του οποίου είναι πεταλόσχημος. Η σαθρότητα του πετρώματος της περιοχής δεν επέτρεπε επιμελημένες κατασκευές. Στην προσπάθεια να αξιοποιηθεί πλήρως το πέτρωμα, οι τάφοι ανοίχθηκαν σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση, με ανάλογες επιπτώσεις στην ακεραιότητα των θαλάμων. Έτσι, από κακό υπολογισμό, ο δρόμος του τάφου 4 απέκοψε τμήμα της οροφής του θαλάμου 5 και ακρήστευσε την περαιτέρω χρήση του, ενώ το άνοιγμα που δημιουργήθηκε μεταξύ των θαλάμων 7 και 8 κλείστηκε με ξερολιθιά. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του δρόμου του τάφου 9 και του παρακείμενου θαλάμου 7, το αδύνατο όμορο τοίχωμα των οποίων, υποχώρησε μετά την εγκατάλειψη του νεκροταφείου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αξιοποίησης του πετρώματος αποτελεί ο τάφος 8, ο οποίος έχει παραθάλαμο (8β) στο βάθος του κυρίως θαλάμου (8α), περίπτωση μοναδική στην Αχαΐα.

Στους τάφους 5 και 6 ξεχωρίζουν δύο πρωτογενείς ταφές σε πλακοσκεπείς λάκκους, που ανήκουν στην ΥΕΙΙΓ περίοδο, όπως και όλες οι πρωτογενείς ταφές που ερευνήθηκαν. Ένας ακόμη πλακοσκεπής λάκκος, στο θάλαμο 9, δεν περιείχε σκελετικά λείψανα, αλλά μεγάλο αριθμό γυάλινων χαντρών και φυσιοκρατικό ειδώλιο της ΥΕΙΙΑ1 περιόδου. Ο λάκκος ήταν σφραγισμένος με πρασινωπό πηλό. Στη συγκράτηση της υγρασίας, κατ' αυτόν τον τρόπο, οφείλεται πιθανώς, η εξαφάνιση των οστών, τα οποία ίσως ανήκαν σε παιδική ταφή λόγω της παρουσίας του ειδωλίου.

Πλουσιότερος όλων αποδείχθηκε ο τάφος 8, ο οποίος, εκτός από την πλούσια κεραμική, απέδωσε θραύσματα ακόσμητου, αλαβάστρινου αγγείου, χάλκινο επίσημα ασπίδας, χάλκινη λόγχη, χαύλιους από οδοντόφρακτο, μυκηναϊκό κράνος και πλούσια προϊόντα μικροτεχνίας, από τα οποία ξεχωρίζει χρυσή σφραγίδα σε σχήμα πιεσμένου

βαρελιού, με παράσταση ζεύγους δρομέων σε στάση σεβιζόντων. Γυάλινες και στεατίνες σφραγίδες με ενδιαφέροντα θέματα, μεταξύ των άλλων, βρέθηκαν άφθονες στις παραμερισμένες ταφές του θαλάμου 6, ενώ ένας επείσακτος μινωικός, ψευδόστομος αμφορέας της πρώιμης ΥΜΠΓ φάσης, ήταν μεταξύ των κτερισμάτων του τάφου 7. Στο δρόμο του βρέθηκαν και όστρακα δακτυλιόσχημου αγγείου, πιθανώς από την Κύπρο. Φτωχότερος όλων ήταν ο τάφος 4, από τους τελευταίους που λαξεύτηκαν στο νεκροταφείο. Η κεραμική και τα λοιπά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν από τους τάφους χρονολογούν την κατασκευή και χρήση τους στην ΥΕΠΙΑ-Γ περίοδο. Ωστόσο, μερικά όστρακα κλειστών αγγείων, από το δρόμο του τάφου 7 ανήκουν στην ΥΕΠΒ φάση. Αυτό το στοιχείο, φανερώνει την αδιάκοπη χρήση του χώρου ως νεκροταφείου από την ΥΕΙ περίοδο τουλάχιστον, όταν στα κορυφαία πλατώματα του λόφου ιδρύθηκαν ή χρησιμοποιούνταν ακόμη οι τύμβοι Α, Β (:) και Γ (Μόσχος, Α.Δ., 1997:292).

Οι τάφοι 10 έως 12 βρέθηκαν αβύθιστοι και ασύλητοι. Οι κτερισμένες, κυρίως με κεραμική, πρωτογενείς ταφές των θαλάμων ανήκουν στην ΥΕΠΓ εποχή ενώ οι ανακομιδές περιείχαν κτερίσματα της ΥΕΠΙΑ-Β περιόδου. Μεγάλος αριθμός δισκοειδών σημάτων είχε ενσωματωθεί στις ξερολιθιές (Μόσχος, Α.Δ., 1998:268).

8. Χαλανδρίτσα

Η Χαλανδρίτσα ανήκει στο Δήμο Ερύμανθου και βρίσκεται σε υψόμετρο 335μ. σε ΝΔ πρόβουνο του Παναχαϊκού όρους. Πριν την Χαλανδρίτσα υπάρχει σειρά λόφων που ονομάζεται Τρουμπές, κάτω από τις οποίες είναι η θέση Αγ. Βασίλειος (εικόνα 25, κίτρινη κουκκίδα). Στις δύο αυτές θέσεις έχουν εντοπιστεί μυκηναϊκά νεκροταφεία. Η θέση του οικισμού που συνδέεται με τα δυο νεκροταφεία εντοπίστηκε στη θέση Σταύρος, στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου. Στα Β του λόφου διέρχεται χείμαρρος ο οποίος εξασφάλιζε την υδροδότηση του οικισμού ενώ η Β και η ΒΑ πλευρά του είναι βραχώδεις και δύσβατες αποτελώντας φυσικό οχυρό. Η θέση του οικισμού παρέχει απεριόριστη θέα όλης της πεδιάδας γύρω από τον Πείρο ποταμό και μέχρι τη χώρα των Δυμαίων. Επίσης, από εκεί ελέγχεται η μοναδική οδός που οδηγεί στην ενδοχώρα και τα Καλάβρυτα. Ο οικισμός ανάγεται στην ΥΕΠΒ-Γ περίοδο.

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγ. Βασιλείου έχει 52 τάφους σε ασβεστοβριθές, ψαμμιτικό βράχο (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε, 1928:110). Στο νεκροταφείο

αυτό εκτός των συνήθων λαξευτών Μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων, υπάρχουν και θολωτοί με πλακοειδείς λίθους στις κορυφές. Οι θαλαμοειδείς τάφοι καλύπτουν έκταση δεκαέξι στρεμμάτων, είναι διατεταγμένοι σε τέσσερις σειρές και έχουν προσανατολισμό κατά κανόνα Β-Ν, με τους θαλάμους στα Β. Οι δρόμοι των τάφων έχουν ως επί το πλείστον, μικρό μήκος, συνήθως από 2 έως 4μ., υπάρχουν όμως και μερικοί, όπως ο τάφος 17, όπου το μήκος του δρόμου φτάνει στα 7,05μ. Έχουν κυρίως ομαλή, κατηφορική κλίση προς το μέτωπο του τάφου, ενώ ελάχιστοι έχουν απότομη κλίση. Τα τοιχώματα συγκλίνουν ελαφρώς στο άνω μέρος προς τον άξονα του δρόμου. Τα μέτωπα των τάφων έχουν χαμηλό ύψος, οι θύρες φαίνεται πως είναι επιμελώς διαμορφωμένες, με ύψος κατά μέσο όρο από 1μ. έως 1,20μ. και τα τοιχώματα των στομιών είναι παράλληλα ή με μικρή κλίση προς το εσωτερικό. Οι ξερολιθιές αποτελούνται κυρίως από πλακοειδείς ακατέργαστους λίθους με τους μεγαλύτερου μεγέθους να βρίσκονται χαμηλά και τους μικρότερους τοποθετημένους, χωρίς σαφή σειρά, στις ανώτερες στρώσεις ή ανάμεσα στους μεγάλους. Σε λίγες περιπτώσεις βρέθηκαν ξερολιθιές που έφρασσαν ολοσχερώς τις θύρες. Οι θάλαμοι των τάφων είναι κυρίως μικρών διαστάσεων, κυκλικοί ή τετράπλευροι. Τυπικό παράδειγμα κυκλικού θαλάμου έχουμε από τον τάφο 1, ο οποίος έχει διάμετρο 2,60μ. και ύψος 1,85μ. και τετράπλευρου θαλάμου από τον τάφο 26, που έχει διαστάσεις 2,53x2,86μ. και ύψος 1,44μ. Τα δάπεδα είναι επίπεδα αλλά ως επί το πλείστον αδρά λαξευμένα. Οι οροφές τους διατηρούνται συνήθως σε καλή κατάσταση, είναι κυρίως θολωτές και σε μερικές περιπτώσεις στο μέσον της οροφής σώζεται υποθόλιο. Το ύψος στο θάλαμο, από το δάπεδο έως την κορυφή της θόλου, κυμαίνεται από 1,30μ. έως 2μ. Σε αρκετούς τάφους βρέθηκαν λάκκοι, οι περισσότεροι στενόμακροι με αποστρογγυλεμένες γωνίες, που χρησιμοποιήθηκαν για ανακομιδές. Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρούνται κόγχες ή λαξεύματα, άλλοτε εκατέρωθεν της ξερολιθιάς και άλλοτε στα πλευρικά τοιχώματα των θαλάμων (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε 83, 1928:110).

Σε έναν τάφο βρέθηκε και οινοχοϊσκη των αρχαϊκών χρόνων, που μαρτυρεί μια περιορισμένη εκ νέου χρήση του νεκροταφείου. Ενδιαφέρον είναι ότι σε ολόκληρη την περιοχή του νεκροταφείου, αλλά και σε μεγάλη ακτίνα έξω από αυτό, βρέθηκαν εκατοντάδες λίθινα εργαλεία της Παλαιολιθικής περιόδου (Aktypi and Gazis, 2016).

Ο τάφος 1 ήταν ασύλητος (εικόνα 26). Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν οι σκελετοί τριών νεκρών, ενός δεξιά και δύο αριστερά, σε άριστη διατήρηση και σε

θέση πλαγία συνεσταλμένη με κεκλιμένα τα σκέλη. Οι δύο από αυτούς δεν είχαν κρανία. Στην γωνία του τάφου, αριστερά της εισόδου, βρέθηκε λάξευμα τετραγωνικό, βαθύ, πλήρες οστών, και πάνω κρανία, που φανερώνουν ανακομιδή οστών ή μόνο κρανίων. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τετράωτοι μεγάλοι αμφορείς και ψευδόστομοι αμφορείς και αμφορίσκοι, στηριζόμενοι όρθιοι στο στόμιό τους, γεγονός που ερμηνεύτηκε σαν σκόπιμη τοποθέτηση για την τέλεση σπονδών προς τους νεκρούς.

Στο δεύτερο ασύλητο τάφο, βρέθηκε μέγας δίωτος αμφορέας, ψευδόστομοι, μικροί πίθοι, τρίωτοι λέβητες και κρατηρίσκοι (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε 83, 1928:110).

Άλλοι δυο ασύλητοι τάφοι, χρονολογούνται στην τελευταία περίοδο των μυκηναϊκών χρόνων. Το πλάτος των θαλάμων τους ήταν 3,5x2,50μ. και το ύψος 1,70μ. ενώ το μήκος του δρόμου τους περίπου 4μ. Στον έναν τάφο είχαν αποθεθεί 4 νεκροί σε πλάγια οκλάζουσα στάση, ο ένας εκ των οποίων ήταν γυναίκα. Δίπλα στα οστά του χεριού του ενός, βρέθηκε χάλκινος διπλός πέλεκυς και χάλκινη λεπίδα. Σε κάθε τάφο βρέθηκε από ένας δίωτος αμφορέας και αρκετοί ψευδόστομοι, αλλά και λέβητες, κομβία πήλινα και από στεατίτη, μια χάντρα και ένα ειδώλιο ίππου (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε. 1929:86).

Ο τάφος 24 είχε δρόμο μήκους 4μ. και πλάτους 1,23μ. μπροστά από την είσοδο, η οποία είχε διαστάσεις 0,65x0,55μ. και ύψος 0,83μ. Στον ορθογώνιο θάλαμο, διαστάσεων 2,26x2,95x2,36μ., δεν υπήρχε λάκκος. Τα λίγα οστά και τα κτερίσματα ήταν διασκορπισμένα στο δάπεδό του και σχεδόν όλα θραυσμένα. Πρόκειται για δεκαεπτά πήλινα αγγεία με τα συνήθη σχήματα (αμφορείς, τρίωτοι αμφορίσκοι, ψευδόστομοι αμφορείς), ένα πήλινο σφονδύλι και ένα χάλκινο δακτύλιο (Σταυροπούλου-Γάτση, Α.Δ., 1991:147).

Ο τάφος 26 είχε δρόμο κοντό, μήκους 2,85μ. και πλάτος 0,85-1,02μ. Ο θάλαμος ήταν τετράπλευρος, διαστάσεων 2,53x2,86x1,44μ. Από τα χώματα του δρόμου περισυλλέγησαν λίγα όστρακα που χρονολογούνται από την ΥΕΙΒ έως την Υπομυκηναϊκή περίοδο.

Ο τάφος 40 είχε κοντά στην είσοδο τέσσερις ψευδόστομους αμφορίσκους και δύο αμφορίσκους της ΥΕΙΙΓ περιόδου. Ένα πτηνόσχημο αγγείο, που βρέθηκε επίσης, σχήμα γνωστό στην Αχαΐα από άλλα νεκροταφεία, απαντά για πρώτη φορά στους τάφους του Αγ. Βασιλείου. Ο θάλαμος είχε ορθογώνια κάτοψη, διαστάσεων 2,50x2,30μ. και ύψος 1,68μ. Το στόμιο είχε μήκος 1μ., μέγιστο πλάτος 0,70μ. και ορατό ύψος 0,60μ. Εμπρός από την είσοδο ο δρόμος είχε πλάτος 0,92μ. Στο δεξί της εισόδου, πλευρικό τοίχωμα του δρόμου του τάφου, υπήρχε ένα ακόμη ορθογώνιο

άνοιγμα, λαξευμένο στο μαλακό βράχο, που το έφραζαν αργές πέτρες. Ο αρχικός σκοπός φαίνεται ότι ήταν να δημιουργηθεί εκεί ένας πλευρικός θάλαμος αλλά το σχέδιο εγκαταλείφθηκε λόγω ακαταλληλότητας του πετρώματος και το άνοιγμα φράχθηκε πρόχειρα με πέτρες (Σταυροπούλου-Γάτση, Α.Δ., 1995:217).

9. Φαρρές

Η περιοχή του Καταρράκτη (εικόνα 25, κόκκινη κουκκίδα), απ' όπου ελέγχονταν το πέρασμα από τα πεδινά της Δυμαίας χώρας προς την ορεινή ενδοχώρα των Καλαβρύτων, φαίνεται ότι προσέλκυσε το ενδιαφέρον για τη δημιουργία εγκαταστάσεων, ήδη από τα ΜΕ χρόνια και καθ' όλη τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου. Εκεί αποκαλύφθηκαν δύο θολωτοί τάφοι (Ζαφειρόπουλος, Π.Α.Ε, 1956:193) και 5 κιβωτιόσχημοι που περιείχαν πολύ σημαντικά και ενδιαφέροντα ευρήματα και ανήκαν σε αξιωματούχους μιας σπουδαίας και ισχυρής μυκηναϊκής κοινότητας, της οποίας οικιστικά ίχνη εικάζεται ότι βρίσκονται στις θέσεις Πυργάκι, Αντρεούσι, Δρακότρυπα, Άγιος Αθανάσιος και Άγιος Γεώργιος (εικόνα 27) http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=18803).

Ο θολωτός τάφος Α είχε δρόμο βραχύ και στενό, μήκους 2,90μ. και πλάτους 1,35μ., με προσανατολισμό Β-Ν. Οι πλευρές του ήταν συγκλίνουσες και ισχυροποιημένες με τοίχους. Ίχνη τοίχου βρέθηκαν και στην εξωτερική άκρη του δρόμου. Η είσοδος είχε πλάτος 1,05μ. και βάθος 0,40μ. ενώ η θόλος, διαμέτρου 3,95μ., ήταν επιμελής, χτισμένη με μικρές πλάκες. Η πρόσοψη ξεχωρίζει από το στόμιο, το οποίο είναι κλεισμένο με μεγάλες καθετές πλάκες και έχει κατώφλι. Ο τάφος Α είναι νεότερος από το τάφο Β και το μόνο που είχε μείνει από τη σύληση του ήταν λίγα αναμοχλευμένα οστά.

Ο θολωτός τάφος Β είχε δρόμο μήκους 4μ. και πλάτους 1μ., με προσανατολισμό Δ-Α, με πλευρές συγκλίνουσες και ισχυροποιημένες με τοίχους (εικόνα 28). Η είσοδος, πλάτους 1μ. και ύψους 1,57μ., δεν ξεχωρίζει από το δρόμο αλλά φαίνεται σαν ο δρόμος να καταλήγει κατευθείαν στο θάλαμο. Η θόλος είχε διάμετρο 5,20μ. και ύψος 2,60μ. Η ξερολιθιά ήταν από πεπλατυσμένες πέτρες και υπήρχε ανώφλι. (Παπαδόπουλος 1979:58). Έξω από τον τάφο Β βρέθηκε ένα ασημένιο κύπελλο διακοσμημένο με οκτώσχημες ασπίδες, χάλκινες λεκάνες (η μια διακοσμημένη με σπείρες και τόξα), ένα χάλκινο ξίφος τύπου Α, με εγχάραξη στους ώμους και ένα χάλκινο εγχειρίδιο με 3 δελφίνια σε κάθε όψη, που είναι το μόνο που

έχει βρεθεί έξω από τις Μυκήνες και την Πύλο. Ο τάφος ονομάστηκε τάφος πολεμιστή πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου ΥΕΙΙΑ-B (Papazoglou-Manioudaki, 2009:1).

Στην πεδιάδα των Φαρρών και συγκεκριμένα στην Α όχθη του Πείρου ποταμού βρέθηκε τύμβος. Στην κορυφή του διακρίνεται στρώμα καύσης και γύρω του, περιμετρικά, έχουν κτιστεί κιβωτιόσχημοι τάφοι από αδρολαξευμένες πλάκες. Στη ΝΑ παρυφή του τύμβου αποκαλύφθηκε κτιστός τάφος, που τα τοιχώματα του συγκλίνουν κατά τον εκφορικό τρόπο, σχηματίζοντας καμάρα. Η θύρα ήταν στα Ν, είχε δυο συγκλίνουσες παραστάδες και φραζόταν με μια μεγάλη πλάκα. Η μια στενή πλευρά του τάφου ήταν καμπύλη και οι διαστάσεις του ήταν 2,20μ. μήκος, 0,70μ. πλάτος και 0,90μ. βάθος. Μέσα βρέθηκαν μόνο λίγα οστά σε αταξία και μια αγνύθα.

10. Τριταία

α. θέση Προστοβίτσα

Στην Προστοβίτσα, της Δημοτικής Ενότητας Τριταίας (εικόνα 25, πράσινη κουκκίδα), στη Δ πλευρά του όρους Ερύμανθου, απλώνονται λόφοι από ασβεστοβριθές, ψαμμιτικό πέτρωμα, πολύ εύθρυπτο, το οποίο οι κάτοικοι λάξευσαν σε νεκρικούς, θαλαμοειδείς τάφους προς τιμήν των νεκρών τους (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε., 1928:114).. Ακριβώς πάνω από την έκταση αυτή υπάρχει πηγή. Η θέση είναι επικλινή και έχει μεγάλο ύψος, και αυτό έκανε δυνατή την ύπαρξη πολλών σειρών λαξευτών τάφων, ίσως πάνω από 100, που καταστράφηκαν από αφαίρεση υλικού και σύληση. Στην κατώτερη σειρά βρέθηκε είσοδος τάφου, μήκους 5μ., ασύλητου. Ο θάλαμος ήταν εγκαταλειμμένος, ημιτελής, χαμηλός και πολύ στενός. Πάνω στο δάπεδο είχαν τοποθετηθεί πλάκες που κάλυπταν τα οστά ενός μόνο νεκρού, ακτέριστου. Σε άλλον τάφο βρέθηκε χρυσό δακτυλίδι με στεφάνη που έφερε πέτρα, πέντε αμφορείς και ένας τρίωτος κρατήρας

β. θέση Κιβούρια

Στη θέση Κιβούρια, κοντά στα Σκούρα του Δήμου Τριταίας, ανακαλύφθηκε κιστοειδής, μυκηναϊκός τάφος, τετράγωνος, με πλευρά 2μ. (Μαστροκώστας, Α.Δ., 1960:144). Η κάλυψη του γινόταν με πλάκες από ψαμμίτη. Μέσα, βρέθηκαν ψευδόστομοι αμφορίσκοι, τρίωτο πιθοειδές αγγείο και ένας σφραγιδόλιθος από στεατίτη.

11. Λεόντιο

Στο Λεόντιο (εικόνα 25, μπλε κουκκίδα) έχουν εντοπιστεί τρία μυκηναϊκά νεκροταφεία (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε., 1931:71). Το πρώτο νεκροταφείο βρίσκεται στη θέση Βραγιάννικα, κάτω από την πηγή Κεφαλόβρυσο, το δεύτερο στη θέση Αγ. Ιωάννης και το τρίτο, το οποίο ήταν ολοσχερώς κατεστραμμένο από παλιά, στη θέση Κουτρέικα.

Το πρώτο νεκροταφείο αποτελούνταν από θαλαμοειδείς τάφους διανοιγμένους σε εντελώς απόκρημνη πλαγιά. Ο Κυπαρίσσης αναφέρει ότι εδώ ανέσκαψε μόνο έναν τάφο με ψευδόστομους και τετράωτους αμφορείς, σφονδύλι, λέβητες και κρατηρίσκους. Κατόπιν, εντοπίστηκαν άλλοι 10 τάφοι, ενώ υπάρχουν και άλλοι, όπως δείχνουν βυθισμένες οροφές. Μόνον ένας τάφος βρέθηκε ασύλητος, από τέσσερις άλλους συγκεντρώθηκαν μικροευρήματα και πήλινα αγγεία, που είχαν διαλάβει της προσοχής των αρχαιοκαπήλων και οι υπόλοιποι δεν ανασκάφηκαν. Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία φαίνεται ότι το νεκροταφείο χρονολογείται στην ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο. Πολλοί τάφοι έχουν καταστραφεί από τα νερά της πηγής του Κεφαλόβρυσου, τα οποία, κάποια περίοδο, διέρχονταν μέσα από το νεκροταφείο, με αποτέλεσμα να έχουν παρασυρθεί οι οροφές και να έχουν καταπέσει στο εσωτερικό τα τοιχώματά.

Στο μυκηναϊκό νεκροταφείο στη θέση Αγ. Ιωάννης είχαν βρεθεί, τη δεκαετία του 1930, τάφοι κατεστραμμένοι και καταβυθισμένοι, εκτός από έναν που περιείχε αγγεία, χάνδρες γυάλινες, χάντρες από αχάτη, 3 στεάτινα κομβία. Αργότερα, εντοπίστηκαν άλλοι τρεις τάφοι ασφαλώς, και πιθανώς και τέταρτος, οι οποίοι δεν ανασκάφηκαν.

Στη θέση Κουτρέικα, κοντά στον ποταμό βρέθηκε το τρίτο νεκροταφείο, με τάφους συλημένους, άδειους και κατεστραμμένους από κατάπτωση βράχων που προκάλεσε ο ποταμός.

12. Καλάβρυτα

α. θέση Βρυσάρι

Στο Βρυσάρι Καλαβρύτων (εικόνα 29, κόκκινη κουκκίδα), στη θέση Αγ. Παρασκευή ή Αλώνια, βρέθηκε μυκηναϊκό νεκροταφείο. Το μήκος των δρόμων των τάφων ποικίλει από 3 μέχρι 7μ., η διάμετρος των θαλάμων είναι από 3 έως 5μ. και το ύψος τους είναι 2 με 3μ. Οι θύρες είναι μικρές, με ύψος λιγότερο από 1μ., ώστε να

εισέρχεται κάποιος στους τάφους μόνο γονατιστός (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε, 1922-25:43, Π.Α.Ε., 1926:130, Π.Α.Ε., 1927:52).

Ο τάφος I ήταν κτιστός, θαλαμοειδής, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και διαστάσεις 3,5x2μ. Διαιρείται σε δυο χώρους και η είσοδος του μάλλον ήταν στα Δ/ΝΔ. Οι πλευρές του τάφου έχουν κτιστεί με ασβεστολιθικές πλάκες, σε οριζόντιους δόμους ενώ διακρίνεται ότι, πριν από την κατασκευή του τάφου, πρέπει να είχε σκάφτει λάκκος (όρυγμα). Στη ΝΔ γωνία βρέθηκε μόνωτη πρόχους ΥΕΙ περιόδου, κανθαροειδές κύπελλο ΜΕΙΙΙ-ΥΕΙ και κύπελλο ΠΕΙΙΙ-ΥΕΙ, που συνόδευαν 3 κρανία παραμερισμένων ταφών. Στο δάπεδο υπήρχαν δυο πρωτογενείς ταφές σε οκλάζουσα στάση.

Ο τάφος II ήταν στα Β/ΒΑ του τάφου I με προσανατολισμό Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ. Είχε διαστάσεις 3,50x2,50μ., σχήμα τετράπλευρο και είσοδο στα Α. Στη ΝΔ γωνία βρέθηκαν παραμερισμένα οστά, μαζί με δυο σφονδύλια και δυο σφαιρικές πρόχους ΥΕΙ και ΥΕΙΙΑ περιόδου. Στη ΝΑ γωνία αποκαλύφθηκαν τρία κρανία, οστά κάτω άκρων, μια μικρή πρόχους και δυο αλάβαστρα ΥΕΙΙΑ περιόδου. Στο μέσο της Α πλευράς του τάφου βρέθηκε θήκη με τα οστά 4 ατόμων και όστρακα από πρόχου ΥΕΙ-ΙΙΑ περιόδου.

Ο τάφος III βρέθηκε στα Ν/ΝΑ των προηγούμενων, με προσανατολισμό Α-Δ, με δρόμο στα Α. Ο δρόμος ήταν κατωφερής, μήκους 4,60μ., πλάτους 1,40μ. και ύψους 1,80μ. Ο θάλαμος ήταν κυκλικός, διαστάσεων 2,80x1,65μ. και περιείχε 6 ταφές. Μόνο ο τρίτος νεκρός, διακρίνεται ότι ήταν σε συνεσταλμένη στάση κατά μήκος του Β τοιχώματος ενώ οι υπόλοιποι ήταν αρκετά σαθροί.

Ο τάφος IV στα βόρεια των προηγούμενων, είχε προσανατολισμό Α/ΝΑ-Δ/ΒΔ και θάλαμο κυκλικού σχήματος με διάμετρο 2,10/1,80μ. και ύψος 1,25μ. Περιείχε 4 ταφές, οι δυο αποσαθρωμένες και οι άλλες δυο σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση. Ανάμεσα τους βρέθηκαν δυο άωτα πιθάρια ΥΕΙΙΑ1 περιόδου, ένα χειροποίητο ανοικτό αγγείο, ένα κύπελλο ΥΕΙΙΑ2 περιόδου και οκτώ χάντρες κορναλίνης.

Ο τάφος V ήταν στα Β των άλλων και σε απόσταση (εικόνα 30). Είχε προσανατολισμό Α-Δ, κυκλικό θάλαμο, διαμέτρου 2,50μ. και δρόμο, μήκους 7,30μ. και πλάτους 2,20μ. Ο θάλαμος είχε ανοιχτεί έκκεντρα ενώ απέναντι από την είσοδο, στην Α πλευρά βρέθηκαν συγκεντρωμένα οστά μαζί με έναν απιόσχημο πιθαμοφρέα της ΥΕΙΙΑ1 περιόδου.

Ο τάφος VI ήταν στα Β του τάφου V με προσανατολισμό Α-Δ. Ο θάλαμος ήταν κυκλικός, διαμέτρου 2,50-2,70μ. και είχε δρόμο, μήκους 8,80μ. και πλάτους 1,50μ. Το μέτωπο του τάφου είχε ύψος 2,35μ. και η είσοδος 1,50μ. Στο μέσον του Β πλευρικού τοιχώματος βρέθηκαν δυο λαξευμένες κόγχες, η μια κάτω από την άλλη. Η ανώτερη περιέχει ακτέριστο σκελετό τοποθετημένο εκτάδην και η κατώτερη σκελετό κτερισμένο με μια σφαιρική πρόχου YEIII A2 περιόδου. Στο δάπεδο βρέθηκαν μόνο λίγα οστά κάτω άκρων συσσωρευμένα στη ΝΔ γωνία. Στο Α τοίχωμα είχαν αφαιρεθεί δυο τρίωτα αλάβαστρα, ένα μόνωτο κύπελλο, ένα άωτο πιθάριο και ένα σφονδύλι YEIII A2 περιόδου ενώ στο Β πλευρικό τοίχωμα χάνδρες από υαλόμαζα.

Ο τάφος VII βρίσκεται νοτιότερα από τους άλλους, με προσανατολισμό Α-Δ. Ο δρόμος του, με μήκος 3,80μ. και πλάτος 0,95μ. βρίσκεται στα Δ και είναι έκκεντρος σε σχέση με το θάλαμο. Ο θάλαμος σχεδόν κυκλικός, με διαστάσεις 3,50x2,30μ και ύψος 1,80μ., περιείχε 7 ταφές σε συνεσταλμένη στάση. Μόνο η ταφή Ι ήταν κτερισμένη με ένα αρτόσχημο αλάβαστρο της YEIII B περιόδου. Στο ΒΔ τοίχωμα αποκαλύφθηκαν λίγα συσσωρευμένα οστά.

Ο τάφος VIII βρέθηκε στα Β/ΒΔ του τάφου 6, με προσανατολισμό Α/ΝΑ-Δ/ΒΔ. Ο δρόμος του ήταν στα Δ, με μήκος 4,70μ. και πλάτος 1,30μ., η θύρα είχε ύψος 1,10μ. και ο θάλαμος ήταν κυκλικός, με διάμετρο 2,60/2,30μ. Κατά την αφαίρεση της ξερολιθιάς βρέθηκε χάλκινο εγχειρίδιο. Στο κέντρο του θαλάμου βρέθηκε ταφή εκτάδην και πάνω στα οστά της λεκάνης άλλο χάλκινο εγχειρίδιο. Στο Β μέρος του δαπέδου βρέθηκε τρίωτος πιθαμοφόρας YEIII A1 περιόδου, τρίωτο αλάβαστρο YEIII A2 και στεατίνο σφονδύλι. Μεταξύ των αγγείων βρέθηκαν χρυσά πλακίδια διακοσμημένα με διπλούς αντιθετικούς ναυτίλους περιτριγυρισμένους με πλοκάμια.

Ο τάφος IX ήταν βόρεια του τάφου 8 και παράλληλος με αυτόν.

Ο τάφος X είχε προσανατολισμό Β/ΒΔ-Ν/ΝΔ και δρόμο στα Δ. Ο θάλαμος ήταν τετράπλευρος, με διαστάσεις 4,10x4,40μ. και είχε καταστρέψει τους δρόμους των τάφων VI και IX. Ο δρόμος του, μήκους 3,50μ., περιείχε δυο ταφές, η μια ακτέριστη και η δεύτερη κτερισμένη με έναν ψευδόστομο αμφορίσκο YEIII A2, άλλο ένα αγγείο και ένα σφονδύλι.

Ο τάφος XI βρίσκεται μεταξύ των τάφων VI και VIII. Μέσα στο θάλαμο βρέθηκαν λίγα οστά, αναμοχλευμένα και ανάμεσα τους κύπελλο YEIII A1-2 περιόδου.

Ο τάφος XII είχε με προσανατολισμό Α-Δ και η λάξευση του είχε καταστρέψει το θάλαμο του τάφου IX.

Άλλοι δύο θαλαμοειδείς τάφοι ανασκάφηκαν από το Γιαλούρη, το 1969, περιέχοντες πλήθος σκελετών και αγγείων της ΥΜ εποχής, μαζί με χάλκινα μαχαιρίδια, αιχμή δόρατος, ψήφους περιδεραιίου από υαλόμαζα και πήλινο ειδώλιο του γνωστού τύπου της μυκηναϊκής θεάς (Γιαλούρης, Α.Δ., 1960:138).

Επίσης άλλοι τρεις εντοπίστηκαν το 1979 και το 1982. Ο ένας ήταν διπλός και βρέθηκε σε απόσταση 50μ. Δ της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής. Ο δρόμος του βρισκόταν Δ του θαλάμου, είχε μήκος 4,90μ. και πλάτος 0,89-0,80μ. Ο πρώτος θάλαμος είχε μέγιστη διάμετρο 3,85μ. και ύψος 1,20μ. Στο Β τμήμα του βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά που ανήκαν σε τέσσερις σκελετούς. Πάνω στο σωρό αυτό βρέθηκε και μια αδιατάρακτη ταφή, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη. Λίγα οστά βρέθηκαν και στη ΝΔ πλευρά του θαλάμου και ένα κρανίο στο στόμιο ανάμεσα στους δύο θαλάμους. Μέσα στο σωρό των οστών βρέθηκαν οχτώ μικρά αγγεία, δύο χάλκινα εγχειρίδια, χάλκινη πόρπη, χάλκινες και γυάλινες ψήφοι, δύο πήλινα σφονδύλια, δύο χάλκινα θραύσματα και όστρακα αγγείων. Στόμιο, πλάτους 1,75μ. και ύψους 1μ., οδηγούσε σε δεύτερο θάλαμο προς Ν. Ο θάλαμος αυτός είχε μέγιστη διάμετρο 3,90μ. και μέγιστο ύψος 1,45μ. Στο δάπεδό του υπήρχαν εννέα ταφές διάφορων χρονικών περιόδων. Οι σκελετοί ήταν σε ύπτια στάση και ενός μόνο ήταν τα σκέλη συνεσταλμένα. Μικροί σωροί οστών στην περιφέρεια του θαλάμου προέρχονταν από παλιότερες ταφές. Τα κτερίσματα ήταν ένας αμφορέας και ένα τρίωτο λεβήτιο. Στη Δ πλευρά του θαλάμου έχει ανοιχτεί στόμιο που προφανώς οδηγούσε σε άλλο θάλαμο, καταχωσμένο, ο οποίος δεν ερευνήθηκε.

Τέλος, έχουν καταγραφεί άλλοι δύο τάφοι, με κοινό δρόμο, που κατέληγε σε δύο εισόδους φραγμένες με ξερολιθιά. Ο μεγαλύτερος και αρχαιότερος θάλαμος, διαστάσεων 4,30x3,70μ. και ύψους 3μ., περιείχε δύο αδιατάρακτες ταφές και ανακομιδή οστών. Τα λίγα κτερίσματα χρονολογούν τις ταφές στην ΥΕΙΙΑ2 εποχή. Ο δεύτερος, διαστάσεων 3,60x2,28μ., βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο και η είσοδός του ήταν πρόχειρη, ανοιγμένη στη Δ παρειά του κοινού δρόμου. Περιείχε μεγάλο σωρό ανακομιδής οστών και αγγείων και μία τελευταία κατά χώραν ταφή. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη μιας χειροποίητης χονδροειδούς πρόχου, και δύο σιδερένιων μαχαιριών. Τα ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στην ΥΕΙΙΒ-Γ εποχή (Παπάζογλου, Α.Δ., 1982:150).

β. θέση Βρωμονέρι

Στο χωριό Μάνεσι των Καλαβρύτων (εικόνα 29, κίτρινη κουκκίδα), στη θέση Βρωμονέρι, που εικάζεται ότι υπήρχε μυκηναϊκό νεκροταφείο, βρέθηκαν δυο συλημένοι, θαλαμωτοί τάφοι με προσανατολισμό Β-Ν, με την είσοδο στα Ν (Αλεξοπούλου, Α.Δ., 1997:296). Ο τάφος 1 είχε δρόμο μήκους 2,25μ. και πλάτους 1μ. Η θύρα του τάφου έχει ύψος 0,75μ. και το μέτωπο του τάφου πάνω από τη θύρα έχει ύψος 1,30μ. Ο θάλαμος ήταν σχεδόν τετράγωνης διατομής, με διαστάσεις 2,50x2,15μ. και ύψος της ημισφαιρικής οροφής 1,65μ. Σε όλη την έκταση του δαπέδου βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα αναμοχλευμένα χωρίς κτερίσματα.

Ο τάφος 2 βρισκόταν Α του τάφου 1, με δρόμο μήκους 2,70μ. και πλάτους 1,03μ. στην αρχή και 1,50μ. στην είσοδο. Η θύρα, ύψους 1,40μ. και πλάτους 1,40μ., φρασσόταν με ξερολιθιά και το μέτωπο του τάφου πάνω από τη θύρα είχε ύψος 1,10μ. Ο θάλαμος ήταν ορθογώνιος, διαστάσεων 2,90x2,40μ. με σαμαρωτή οροφή, που είχε στο κέντρο αβαθές υποθόλιο. Στα Α και Δ του θαλάμου βρέθηκαν 6 ταφές, σε συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Β-Ν. Συνοδεύονταν από δυο άωτα πιθάρια, ΥΕΙΒ-ΙΙΑ1 περιόδου και μια πρόχου με γεφυρόστομο στόμιο, ΥΕΙΒ περιόδου.

Οι δρόμοι άλλων επτά θαλαμοειδών τάφων, αποκαλύφθηκαν πρόσφατα. Ερευνήθηκε ένας λαξευτός τάφος, σχήματος ακανόνιστου ελλειψοειδούς, διαστάσεων 2,70x0,65μ. και προσανατολισμού Α-Δ. Η Ν μακρά πλευρά, φρασσόταν σε μήκος 1,90μ. με ξερολιθιά. Περιείχε ύπτιο σκελετό με το αριστερό χέρι πάνω στο στήθος. Βρέθηκαν δύο κωνικά σφονδύλια από στεατίτη και τμήμα μόνωτου κυπέλλου.

γ. θέση Λομποκά

Στη θέση Λομποκά, του χωριού Μικρός Ποντιάς, στις όχθες του Σελινούντα ποταμού και κάτω από το βουνό Κρανιά, υπάρχει λόφος από ψαμμίτη (Κυπαρίσσης, Π.Α.Ε., 1933:90. Στις υπώρειές του βρέθηκαν τρεις λαξευτοί τάφοι, εκ των οποίων οι δυο είναι συλημένοι και κατεστραμμένοι. Στον τρίτο τάφο βρέθηκαν σκελετοί, κτερισμένοι με τέσσερις ψευδόστομους αμφορείς, ένα κύπελλο και μία χάλκινη λεπίδα.

13. Βούντενη

Ο μυκηναϊκός οικισμός της Βούντενης, που βρίσκεται 7 χλμ ΒΑ της Πάτρας (εικόνα 31, πορτοκαλί κουκκίδα), αποτελεί μία από τις σημαντικότερες εγκαταστάσεις της, λεγόμενης περιφέρειας, του μυκηναϊκού κόσμου (Κολώνας, 2008:11). Όπως αποδείχτηκε από τις ανασκαφικές έρευνες, που έγιναν τόσο στον οικισμό όσο και στο νεκροταφείο, η ζωή του οικισμού διήρκεσε σχεδόν 500 χρόνια (1500-1000 π.Χ.). Η εγκατάσταση της Βούντενης, είχε πρόσβαση σε πλούσιες πεδινές και ορεινές περιοχές, ικανές να προσφέρουν αυτάρκεια προϊόντων για τη διαβίωση των κατοίκων της. Στις θέσεις Αγραπιδιά και Αμυγδαλιά, ΝΑ του οικισμού, βρίσκεται το νεκροταφείο του, που καταλαμβάνει έκταση, περίπου, 30 στρεμμάτων και είναι οργανωμένο σε επάλληλα άνδηρα, ύψους 2-4μ, τα δε όριά του συμπίπτουν με εκείνα του μαλακού μαργαρικού πετρώματος, που ήταν απαραίτητο για τη διάνοιξη των θαλαμωτών τάφων. Οι τάφοι χρονολογούνται στην ΥΕΙΒ-ΥΕΙΙΓ περίοδο (1500-1050 π.Χ), σε μερικές δε, περιπτώσεις η χρήση τους διαρκεί μέχρι την Υπομυκηναϊκή εποχή.

Στο νεκροταφείο της Βούντενης συναντά κανείς ενδιαφέρουσα ποικιλία σχημάτων θαλαμωτών τάφων, τα οποία δεν απηχούν μόνο την καλλιτεχνική αρχιτεκτονική φαντασία των μαστόρων της εποχής αλλά και τις ιδιαίτερες προτιμήσεις των ενδιαφερόμενων χρηστών των τάφων (εικόνα 32). Υπάρχουν θάλαμοι διαφόρων διαστάσεων και σχημάτων όπως κυκλικοί, τετράγωνοι, πεταλόσχημοι, τετράπλευροι με θόλο καθώς και τάφοι με ακανόνιστη κάτοψη. Οι δρόμοι τους είναι επικλινείς και συνήθως επιμήκεις, με προθαλάμους ή κόγχες στα πλευρικά τοιχώματα τους αλλά και στο μέτωπο των τάφων. Οι προσόψεις τους είναι κατακόρυφες, λοξές προς τα πίσω και προς τα μπρος, οι θύρες τους είναι τετράπλευρες με παραστάδες και ανώφλια, ευθύγραμμα και οριζόντια, στόμια τοξωτά και αετωματικά, που συνήθως διευρύνονται προς το εσωτερικό του θαλάμου. Οι ξερολιθιές είναι κατά κανόνα ισχυρής κατασκευής ενώ στο δάπεδο αρκετών θαλάμων έχουν διανοιχτεί λάκκοι που στις περισσότερες περιπτώσεις προορίζονταν για ανακομιδές και σπανιότερα για πρωτογενείς ταφές. Οι περισσότερες από τις ταφές ήταν κτερισμένες και οι νεκροί συνοδεύονταν από προσφιλή αντικείμενα καθημερινής χρήσης, αγγεία, κοσμήματα, εργαλεία, όπλα και σκεύη, χρήσιμα στη ζωή και απαραίτητα, όπως πίστευαν, στο μεταθανάτιο ταξίδι.

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα αγγεία ήταν κυρίως κλειστά, προορισμένα για υγρά αλλά δεν λείπουν και τα ανοικτά ενώ περιορισμένος είναι ο αριθμός των αγγείων πόσεως. Η μελέτη των αντικειμένων αυτών αποκάλυψε στοιχεία που υποδηλώνουν τον πλούτο και την ευημερία των κατοίκων της μυκηναϊκής εγκατάστασης, τις εμπορικές και πολιτιστικές επαφές με άλλες περιοχές κοντινές ή πιο μακρινές όπως είναι η Μεσσηνία, η Λακωνία, η Αργολιδοκορινθία, η Κρήτη, Ιταλία, η Συροπαλαιστίνη - Ανατολία και αλλού και αναδεικνύουν τον οικισμό της Βούντενης ως ένα σημαντικό και σπουδαίο μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας (Κολώνας, 2008:11).

Ο συλημένος τάφος 1, με διαστάσεις 2,43x3,08x2μ., είναι τετράπλευρος με τετράρριχτη, καμαρόσχημη οροφή, η οποία, στα σημεία αφετηρίας της με τις κάθετες πλευρές, σχηματίζει πατούρα, ενώ οι ενώσεις των επικλινών πλευρών δεν καταλήγουν σε γωνίες, αλλά σε αβαθή κοιλότητα, που διαχωρίζει τη μία πλευρά από την άλλη. Ο δρόμος του τάφου είναι μικρός και κατηφορικός και το μήκος του είναι 4μ., ενώ το πλάτος του είναι 0,80-1μ. Η ξερολιθιά βρέθηκε πεσμένη, ενώ η θύρα είναι ορθογώνια και μικρή, διαστάσεων 0,63x0,75μ. Από τα κτερίσματα του τάφου βρέθηκαν ελάχιστα και ανήκουν σε ανακομιδή.

Ο τάφος 2 με διαστάσεις 4,10x2,20x1,82μ., είναι τετράπλευρος με καμαρόσχημη οροφή. Ο δρόμος του τάφου είναι μικρός και κατηφορικός και το μήκος του είναι 3,30μ. και το μέγιστο πλάτος του 0,90μ.

Ο τάφος 3 είναι μικρός, ημικυκλικής διατομής με διαστάσεις 1,10x0,98μ. Είναι λαξευμένος στην κάθετη πλευρά ημιτελούς δρόμου και περιείχε μόνο το πίσω μέρος παιδικού κρανίου (Κολώνας, Α.Δ., 1988:168).

Ο τάφος 4 είναι μεγάλου μεγέθους, προσανατολισμένος ΒΔ-ΝΑ. Ο δρόμος του έχει μήκος 19,70μ. και πλάτος 2,86μ. Τα τοιχώματά του συγκλίνουν έντονα προς τα πάνω και καταλήγουν σε τραπεζοειδή πρόσοψη, που έχει 6,45μ. ύψος, πλάτος στη βάση της 2,86μ και στο άνω μέρος 1,10μ. Η μεγάλη θύρα, με ύψος 2,65μ. και πλάτος 1,17μ., είναι ανοιγμένη στο κέντρο της πρόσοψης και διαθέτει παραστάδες, που συγκλίνουν προς τα πάνω, περιθύρωμα, γωνιώδες ανώφλι και τετράρριχτη στέγη με θόλο και αβαθές κοίλωμα. Τη θύρα έφραζε ισχυρή ξερολιθιά ενώ ο τετράπλευρος θάλαμος είχε διαστάσεις 4,62x5,93μ. Ο τάφος περιείχε 6 πρωτογενείς και 1 δευτερογενή ταφή στο δάπεδο, σε ακτινωτή διάταξη και παραμερισμένα οστά στο ΝΔ τοίχωμα του θαλάμου. Βρέθηκαν επίσης υπολείμματα καμένων ξύλων από πυρά που άναβαν για την απολύμανση του τάφου πριν τη νέα χρήση. Ο εκτεταμένος σωρός των

παραμερισμένων οστών συνοδεύονταν από πολύτιμα κτερίσματα, όπως τριάντα τρία αγγεία διαφόρων τύπων, ένα ειδώλιο τύπου Φ, τρεις αιχμές δοράτων, δύο μαχαίριδια, μία χάλκινη λαβίδα, ένας ξυρός, μία χάλκινη πόρπη, εκατοντάδες χάνδρες, έξι σφραγιδόλιθοι, χρυσές ταινίες, χρυσά ελάσματα, χρυσούς ακόσμητους δίσκους και ομάδα επικασσιτερωμένων αγγείων. Τα ευρήματα φανερώνουν ότι η αρχική κατασκευή του τάφου έγινε για αξιωματούχο του οικισμού και η χρήση του διήρκησε από την ΥΕΙΙΒ-μέση/ύστερη ΥΕΙΙΓ περίοδο.

Ο τάφος 5 ήταν μετρίου μεγέθους θαλαμωτός τάφος, προσανατολισμένος, με μικρή απόκλιση, Β-Ν και είχε θάλαμο κυκλικού σχήματος, διαστάσεων 3,09x3,25μ. (εικόνα 33). Τα τοιχώματά του συγκλίνουν σε ύψος 1,25μ. για να σχηματίζουν θόλο. Είχε δυο ταφικά στρώματα στο δάπεδο, διαχωρισμένα με λεπτή στρώση κιμιλοχώματος. Στο κατώτερο βρέθηκαν 6 πρωτογενείς ταφές και ένας λάκκος ωοειδούς σχήματος που περιείχε τα οστά 5 δευτερογενών ταφών. Όλες αυτές οι ταφές συνοδεύονταν από αγγεία, χάλκινα όπλα, χάλκινα εξαρτήματα ενδυμασίας, χάντρες, κομβία και άλλα. Τα ευρήματα φανερώνουν ότι ο τάφος βρισκόταν σε χρήση από την ΥΕΙΙΑ1 έως τη νεότερη ΥΕΙΙΓ περίοδο.

Ο τάφος 6 έχει δρόμο, μήκους 5,40μ. και διαστάσεις θαλάμου 2,40x2,50μ. Σε διαταραγμένη ταφή βρέθηκαν τέσσερα αλάβαστρα, ένα πήλινο κύπελλο, δύο σφονδύλια και ένας σφραγιδόλιθος από στεατίτη.

Ο τάφος 7 αποτελεί περίπτωση ημίεργου τάφου. Παρόλο που ο δρόμος του είναι μνημειωδών διαστάσεων, μήκους 11,08μ., ο θάλαμός του είναι μια απλή προέκταση του στομίου της εισόδου, μήκους 2,30μ. και πλάτους 1μ. (κολώνας, Α.Δ.44 (1989:129)] Στο θάλαμο υπήρχε μία διαταραγμένη ταφή και ένας σφραγιδόλιθος από στεατίτη. Μπροστά από την πρόσοψη του τάφου υπήρχε ανακομιδή με μία χάλκινη περόνη.

Ο τάφος 8 είναι κυκλικής διατομής με διάμετρο θαλάμου 2,80μ. Το μήκος του δρόμου του ήταν 6μ. Οι ταφές που περιείχε ήταν διαταραγμένες και συνοδεύονταν από δέκα ψευδόστομους αμφορείς, δύο αμφορείς, δύο οινοχόες, ένα σκύφο, ένα σταμνίσκο, τέσσερα σφονδύλια και μία χάλκινη περόνη. Στο ΒΔ τμήμα του δαπέδου του θαλάμου υπήρχε λάκκος, μέσα στον οποίο βρέθηκαν δόντια κάπρου, πέντε σφονδύλια, ένα χάλκινο μαχαίρι και χάντρες.

Ο τάφος 9 ήταν μετρίου μεγέθους, προσανατολισμένος Β-Ν (εικόνα 34). Ο θάλαμος του ήταν τετράπλευρος, με διαστάσεις 3,13x3,10x2,42μ. Τα τοιχώματά του συγκλίνουν προς τα άνω και σε ύψος 1,11μ. ξεκινά η θόλωση, που καταλήγει σε

αβαθές υποθόλιο. Ο θάλαμος περιείχε μία πρωτογενή, διαταραγμένη ταφή και παραμερισμένα οστά προς το πίσω μέρος του θαλάμου. Όλες οι ταφές συνοδεύονταν από κτερίσματα που είχαν τοποθετηθεί σε σωρούς, σαράντα οκτώ ψευδόστομους αμφορείς, δώδεκα αμφορείς, τρεις πιθαμφορείς, πέντε οينوχόες, μία λεκάνη, έναν καλαθίσκο, ένα πτηνόσχημο αγγείο, ένα σκύφο, εννέα σφονδύλια, φυλλάρια χρυσού και χάντρες χρυσές, πλακίδια από υαλόμαζα, μία χάλκινη περόνη, ένα χάλκινο μαχαίρι και μία φυλλόσχημη αιχμή δόρατος. Στην ανακομιδή ανήκαν επίσης δύο σφραγιδόλιθοι, ο ένας από στεατίτη και ο άλλος από χαλκηδόνιο, που φέρει παράσταση Μινώταυρου. Ο τάφος ήταν σε χρήση από την YEIII A2 έως την YEIII Γ περίοδο.

Ο τάφος 10 είναι σχετικά μεγάλος, με δρόμο μήκους 5,50μ., και θάλαμο κυκλικής διατομής, διαστάσεων 2,70x2,80μ., με θολωτή οροφή. Στον τάφο βρέθηκαν σε διαταραγμένες ταφές είκοσι ψευδόστομοι αμφορείς, πέντε αλάβαστρα, δύο οينوχόες, τρεις σταμνίσκοι, σφονδύλια και οστέινα κομβία, χάντρες από υαλόμαζα και κορναλίνη, ένα χάλκινο δαχτυλίδι, μία λαβή χάλκινου εγχειρίδιου και ένας χρυσός σφηκωτήρας.

Ο τάφος 11 είναι μικρών διαστάσεων, με δρόμο, μήκους 3,20μ., και θάλαμο ωοειδούς σχήματος, διαστάσεων 1,80x2,05μ. Ήταν συλημένος και στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνον ένα δακτυλιόσχημο αγγείο και ένας αμφορίσκος. Στην Α πλευρά του δρόμου υπήρχε λάκκος με ανακομιδή οστών, η οποία περιείχε έναν ψευδόστομο αμφορέα, έναν πιθαμφορέα, τρεις αμφορίσκους, ένα αλάβαστρο και δώδεκα χάντρες.

Από τον τάφο 12 ερευνήθηκε μόνον ο θάλαμός του, ο οποίος ήταν κυκλικός με θολωτή οροφή. Οι ταφές του τάφου ήταν διαταραγμένες και περιείχαν δεκατέσσερις ψευδόστομους αμφορείς, δύο αμφορείς, μία δίωτη λεκάνη και τρία σφονδύλια. Στο κέντρο του τάφου υπήρχε λάκκος που περιείχε ακτέριστη ταφή.

Ο τάφος 13 είχε σχήμα ωοειδές, διαστάσεων 2,45x2,90μ. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν δέκα ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, ενώ λίγα διασκορπισμένα οστά παρέμειναν από πρόχειρο καθαρισμό. Δύο ανακομιδές περιέχονταν σε έναν αβαθή λάκκο, στον οποίο βρέθηκε μια χάλκινη τριχολαβίδα. Δύο ακόμη ακανόνιστοι-επιμήκεις λάκκοι, που βρέθηκαν ακάλυπτοι, περιείχαν ισάριθμες κτερισμένες ταφές. Ο πρώτος περιείχε ταφή σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, την οποία συνόδευαν δέκα ψευδόστομοι αμφορείς.

Ο τάφος 14 είχε τετράπλευρο σχήμα, διαστάσεων 2,06x2,38μ. Δεν περιείχε ταφές κατά χώραν, αλλά αρκετές σε ανακομιδή, σε μεγάλο σωρό, στην πίσω γωνία,

ενώ στο δάπεδο αποκαλύφθηκαν οστά από πρόχειρους καθαρισμούς του θαλάμου. Βρέθηκαν οκτώ αγγεία, που ήταν τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, τρία ληκύθια, δύο δίωτοι αμφορίσκοι και λίγα αντικείμενα μικροτεχνίας, σφονδύλια, πλακίδιο από υαλόμαζα και περόνη.

Ο τάφος 15 ήταν ημιτελής. Παρά το γεγονός ότι έχει επιμήκη και επιμελημένο κατασκευαστικά δρόμο, ο θάλαμος αποτελούσε απλώς συνέχεια της αμελώς λαξευμένης εισόδου, την οποία έφραζε ισχυρή ξερολιθιά. Μετά την αφαίρεσή της αποκαλύφθηκαν δύο ανακομιδές χωρίς κτερίσματα.

Ο τάφος 16 είχε τετράπλευρο σχήμα, διαστάσεων 2x2,70μ. Περιείχε δύο κτερισμένες ταφές με το νεκρό σε στάση συνεσταλμένη, δύο σωρούς οστών σε ανακομιδή στη ΝΔ και ΒΑ γωνία του θαλάμου αντίστοιχα και δύο λάκκους ακανόνιστου ωοειδούς σχήματος, εντός των οποίων είχαν εναποτεθεί, άτακτα, τα οστά και τα κτερίσματα αρκετών ταφών. Συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων, δεκαεννέα ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, τρεις δίωτοι αμφορίσκοι, τρίωτος πιθαμφορίσκοις, τέσσερα αρτόσχημα αλάβαστρα, θήλαστρο, δακτυλιόσχημος ασκός, δίωτος σκύφος, μόνωτο λεκανίδιο με προχολή, μόνωτο κυάθιο, καθώς και πολλά αντικείμενα μικροτεχνίας, μεταξύ των οποίων και τρεις σφραγιδόλιθοι.

Ο θαλαμοειδής τάφος 17, είχε προσανατολισμό Α-Δ και την είσοδο προς την Α. Ο δρόμος σώζεται σε μήκος 1,95μ. και καταλήγει σε στόμιο, που μπροστά του αποκαλύφθηκε βαθύς ακανόνιστος λάκκος. Περιείχε εννέα τουλάχιστον παραμερισμένες ταφές, από τον καθαρισμό του θαλάμου, καθώς και τρία αρτόσχημα αλάβαστρα, όστρακα ψευδόστομων αμφορέων και άλλων αγγείων, ένα σφονδύλι, μία χάλκινη τριχολαβίδα και άλλα χάλκινα αποτμήματα εργαλείων, μία πυριτολιθική λεπίδα και δύο χάντρες από αχάτη. Ο θάλαμος που σώζεται σε ενδεικτικό ύψος 0,70μ., είναι κυκλικός, διαστάσεων 2,40x2,20μ. Στο δάπεδο του βρέθηκαν τρεις πρωτογενείς ταφές σε στάση ύπτια οκλάζουσα, που συνοδεύονταν από πέντε ψευδόστομους αμφορείς, ένα αλάβαστρο, ένα σταμνίσκο, μία πρόχου, ένα ανοικτόστομο άωτο φιαλίδιο, ένα τρίδυμο κέρνο, έξι σφονδύλια και ένα φακόσχημο σφραγιδόλιθο. Στο οπίσθιο τμήμα του θαλάμου και κάτω από τα λείψανα μιας από τις ταφές, βρέθηκε πλακοσκεπής ορθογώνιος λάκκος, ο οποίος περιείχε ακτέριστη, πρωτογενή ταφή σε ύπτια οκλάζουσα στάση.

Ο τάφος 18 είχε σχήμα ωοειδές, μικρών διαστάσεων (1,45x1,80μ.). Στο δάπεδο του θαλάμου αποκαλύφθηκε πρωτογενής αλλά ακτέριστη ταφή, η οποία σωζόταν σε εξαιρετικά καλή κατάσταση, στη συνήθη πλάγια συνεσταλμένη στάση.

Κοντά της υπήρχε κρανίο ταφής από ανακομιδή. Μικρός και αβαθής, κυκλικός λάκκος, καλυπτόταν από βαριά πλάκα και περιείχε ελάχιστα οστά κρανίου και ίχνη καύσης.

Ο τάφος 19 είχε σχήμα κυκλικό και διαστάσεις 2,20x2,40μ. Οι δύο ταφές του θαλάμου ήταν αποτεθειμένες παράλληλα, σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους και σε στάση ύπτια οκλάζουσα. Έτσι, ένα τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο και ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, που βρέθηκαν σε ίσες περίπου αποστάσεις στον ενδιάμεσο χώρο, δύσκολα μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στη μία ή στην άλλη ταφή.

Ο θαλαμοειδής τάφος 20, είχε σχήμα ωοειδές και ήταν σχετικά μικρός, διαστάσεων 1,95x2,60μ. Είχε προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, με την πρόσοψη προς τα ΒΑ. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκε μία μόνο πρωτογενής ταφή σε στάση ύπτια οκλάζουσα, ενώ αμέσως μετά την είσοδο, μικρός αβαθής λάκκος περιείχε τα οστά τριών παραμερισμένων ταφών. Η έρευνα του τάφου απέδωσε τρεις ψευδόστομους αμφορείς, ένα αρτόσχημο αλάβαστρο, ένα σταμνίσκο, δύο σφονδύλια, δύο χάλκινες τριχολαβίδες και μεγάλο αριθμό χαντρών (Κολώνας Α.Δ., 1990:131).

Ο τάφος 22 είχε δρόμο μεγάλου μήκους (9μ.), με ισχυρά συγκλίνοντα προς τα άνω τοιχώματα. Κατά το μέσον του μήκους του και εγκάρσια προς αυτόν αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος υστερορωμαϊκών χρόνων, με ακτέριστη ταφή, εκτάδην. Στο άνω τμήμα του υψηλού μετώπου (ύψους 4,65μ.) είχε λαξευτεί μικρό τετράγωνο στόμιο, που βρέθηκε φραγμένο με ισχυρή ξερολιθιά. Το στόμιο οδηγεί σε χαμηλό και μικρών διαστάσεων θάλαμο, ο οποίος βρέθηκε κενός. Στη γωνία που σχηματίζει το μέτωπο με τη Δ παρεία του δρόμου, ερευνήθηκε αβαθής, ωοειδής λάκκος, που περιείχε τα σκελετικά λείψανα δύο τουλάχιστον άτακτα παραμερισμένων ταφών. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν κυλινδρικά και αρτόσχημο αλάβαστρα, τρίωτοι πιθαμοφόρισκοι, μόνωτα κύαθια, ληκύθιο, λεκανίδα με προχοή, φλάσκη, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, χάντρες από κορναλίνη και υαλόμαζα καθώς και μία χρυσή, σιτόσχημη χάντρα. Τα ευρήματα αυτά δίνουν χρονολόγηση από την ΥΕΙΙΑ1 έως την ΥΕΙΙΒ περίοδο. Ο αβύθιστος θάλαμος είχε κυκλικό σχήμα, με μαστοειδή οροφή, που θυμίζει θολωτό τάφο. Η διάμετρός του πλησιάζει τα 3μ., το δε ύψος της θόλου φθάνει τα 2,45μ. Στο μοναδικό ταφικό στρώμα υπήρχαν τέσσερις πρωτογενείς ταφές (Α, Β, Γ, Δ) από τις οποίες η Β ήταν σε στάση ύπτια οκλάζουσα και οι άλλες τρεις εκτάδην. Η ταφή Α τοποθετήθηκε σε λεπτό στρώμα άψητου πηλού που λόγω της συστάσεώς του είχε αποσαθρώσει τα σκελετικά λείψανα. Το έθιμο αυτό είναι γνωστό και σε άλλους τάφους στη Βούντενη, εντοπίζεται δε χρονολογικά από

την ΥΕΙΠΓ1 περίοδο. Οι ταφές Γ και Δ ήταν ακτέριστες, αλλά οι Α και Β συνοδεύονταν από οκτώ αγγεία, που ήταν ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο, τετράωτος αμφορέας και τρία σφονδύλια. Από τα ευρήματα αυτά το ταφικό στρώμα χρονολογείται στην ΥΕΙΠΓ περίοδο (Κολώνας Α.Δ., 1992:140).

Ο τάφος 23 είχε επίσης κυκλικό σχήμα και διαστάσεις 2x2,50μ. Περιείχε τρεις ταφές σε ύπτια και πλάγια συνεσταλμένη στάση, τις οποίες συνόδευαν δύο ψευδόστομοι αμφορείς, τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο, χάλκινη αιχμή δόρατος, ξυρός και μαχαιρίδιο. Σε σωρό παραμερισμένων οστών στο Δ τοίχωμα βρέθηκαν δύο χάλκινες τριχολαβίδες. Τα κτερίσματα χρονολογούν τον τάφο στην ΥΕΙΠΑ-Γ εποχή (Κολώνας, Α.Δ., 1991:147).

Ο τάφος 24 είχε σχήμα ακανόνιστο κυκλικό. Κατά μήκος του ΒΑ τοιχώματος του θαλάμου αποκαλύφθηκε σωρός παραμερισμένων οστών, μαζί με έξι ψευδόστομους αμφορείς, δύο δίωτα κυλινδρικά αλάβαστρα, ένα μεγάλο τρίωτο πεπιεσμένο αρτόσχημο αλάβαστρο, έναν πτηνόσχημο ασκό, ένα σταμνίσκο με αποφύσεις και ένα δίωτο σταμνίσκο. Βρέθηκαν επίσης, εδώ, τέσσερα κωνικά κομβία και μεγάλος αριθμός χαντρών από υαλόμαζα και κορναλίνη. Στο οπίσθιο τμήμα του θαλάμου, εκατέρωθεν δύο σαθρών μακρών οστών, βρέθηκε ψευδόστομος αμφορίσκος, ένα κωνικό σφονδύλι, ένα λίθινο φακόσχημο κομβίο και μία χάλκινη περόνη. Μακρά οστά ταφής βρέθηκαν στη Δ παρεία του δαπέδου, πλησίον του στομίου, και θραύσμα κρανίου σε επαφή με το πλευρικό τοίχωμα. Νότια του σωρού των οστών βρέθηκαν δύο ψευδόστομοι αμφορείς και ένα άωτο πιθάριο ενώ στα Β του σωρού τα όστρακα μεγάλης λεκάνης.

Ο τάφος 25, ήταν μεγάλος, προσανατολισμένος Β-Ν με έντονη απόκλιση. Ο θάλαμος ήταν τετράπλευρος, με διαστάσεις 4x4,90μ. και δίρριχτη στέγη (εικόνα 35). Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν 6 πρωτογενείς ταφές και σωροί οστών και κτερισμάτων που είχαν παραμεριστεί προς τις γωνίες και τα τοιχώματα του θαλάμου. Συγκεντρώθηκαν συνολικά 33 ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, και πολλά άλλα αγγεία διαφόρων τύπων της εποχής. Επίσης πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, ελεφαντοστέινη άτρακτος, στεάτινος σφραγιδόλιθος, χάλκινο μαχαιρίδιο, χάλκινη βελόνη και χάλκινος ξυρός, που χρονολογήθηκαν από την ΥΕΙΠΑ1 έως την μέση-νεότερη ΥΕΙΠΓ περίοδο.

Ο τάφος 26 ήταν μεγάλος, προσανατολισμένος Β-Ν, με δρόμο μήκους 11μ. και πλάτους 1,45-2,10μ. Τα τοιχώματά του ήταν λαξευμένα με επιμέλεια, συγκλίνουν

έντονα προς τα άνω και καταλήγουν σε τραπεζοειδή πρόσοψη, με ύψος 3,70μ., πλάτος στη βάση 2,13μ. και στο πάνω μέρος 0,80μ. Η θύρα, με ύψος 1,62μ., πλάτος στο κάτω μέρος 0,93μ. και στο πάνω 0,72μ., ήταν συμμετρική, τραπεζιόσχημη και πλαισιώνεται από ισομερείς παραστάδες που απολήγουν σε ευθύγραμμο και οριζόντιο ανώφλι. Η ξερολιθιά είχε εμφανείς δύο φάσεις τείχισης. Ο θάλαμος διαστάσεων 3,30x3,15μ., ήταν σχεδόν τετράγωνος. Τα σχεδόν ευθύγραμμα τοιχώματά του συγκλίνουν προς τα άνω και σε ύψος 1,55μ. ξεκινά η ημισφαιρική θόλος. Το ταφικό στρώμα αποτελούσαν 4 ταφές και ομάδα ευρημάτων, που είτε συνόδευαν τις ταφές είτε ήταν παραμερισμένες στο πίσω τοίχωμα. Αυτά περιλάμβαναν συνολικά είκοσι έξι ψευδόστομους αμφορείς διαφόρων μεγεθών, μαζί με πληθώρα άλλων αγγείων, διαφόρων τύπων και δύο χάλκινα μαχαίρια, δύο χάλκινες περόνες, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, πήλινο κομβίο, ένα σφραγιδόλιθο και χάντρες από κορναλίνη και υαλόμαζα, που χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΑ έως την ΥΕΙΙΓ περίοδο.

Ο τάφος 27 είναι κυκλικός, με θολωτή οροφή, στο κέντρο της οποίας υπάρχει μικρό αβαθές κοίλωμα, υποθόλιο. Πάνω σε στρώμα άοπτου πηλού βρέθηκαν πολύ αποσπασμένες τρεις πρωτογενείς ταφές τις οποίες συνόδευαν πολλά και ποικίλα αγγεία, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, χάντρες από υαλόμαζα, ήλεκτρο και κορναλίνη, τμήμα χάλκινου δακτυλιδιού και τέσσερις αιχμές βελών. Πλησίον του Δ τοιχώματος υπήρχε παραμερισμός οστών δύο ταφών, τις οποίες συνόδευαν έντεκα αγγεία, χρυσό περιδέραιο, μεγάλος αριθμός χαντρών από κορναλίνη και υαλόμαζα, σφραγιδοκύλινδρος από κορναλίνη, πήλινο σφονδύλι, χαύλιοι από οδοντόφρακτο κράνος, χάλκινη τριχολαβίδα και χάλκινη αιχμή βέλους. Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου και προς τα Δ αποκαλύφθηκαν δύο αβαθείς λάκκοι. Ο ένας περιείχε τα σκελετικά λείψανα παραμερισμένης και κτερισμένης, παιδικής ταφής, ενώ ο άλλος παραμερισμούς με τα κτερίσματά τους (Κολώνας, ΑΔ 46, 1991:146).

Ο τάφος 28 είναι σχεδόν κυκλικός, με διάμετρο 2,42μ. και θολωτή οροφή σε ύψος 1,92μ. Εντός του θαλάμου βρέθηκαν, στην Α πλευρά, λίγα σαθρά, σκελετικά λείψανα ακτέριστα, ενώ λίγα οστά που υπήρχαν στο βάθος του θαλάμου συνοδεύονταν από έξι ψευδόστομους αμφορίσκους, ένα χάλκινο μαχαίρι, δύο στεάτινα σφονδύλια και πολλές χάντρες από κορναλίνη και υαλόμαζα.

Ο τάφος 29, τετράπλευρος, είχε διαστάσεις 3,75x4,90x3,20μ. ενώ η οροφή του ήταν τετράρριχτη, κατ' απομίμηση στέγης οικίας. Είναι από τους μεγαλύτερους του νεκροταφείου με πλούσια κτερίσματα. Στο ΝΔ τμήμα του δαπέδου υπήρχαν δύο,

όχι καλά διατηρημένες, πρωτογενείς, κτερισμένες ταφές, των οποίων οι νεκροί είχαν ταφεί σε συνεσταλμένη στάση. Οστά παραμερισμένων ταφών βρέθηκαν στις γωνίες του τάφου, καθώς και στο κέντρο αυτού. Τα κτερίσματα ήταν 32 ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, κι άλλα συνήθη αγγεία, τρεις επικασσιτερωμένες κύλικες, χάλκινο επίσημα ασπίδας, τρία χάλκινα μονόστομα μαχαίρια, ξυρός, χάλκινη σμίλη, δισκάριο ελεφαντόδοντου, πολλά πήλινα και στεάτινα σφονδύλια και μερικά πλακίδια από υαλόμαζα με ενδιαφέροντα σχέδια. Τα κτερίσματα του τάφου χρονολογικά τοποθετούνται στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο (Κολώνας, Α.Δ., 1993:122).

Ο τάφος 31 ήταν τετράπλευρος και έφερε σαμαρωτή οροφή, με τριγωνικά, εγχάρακτα τύμπανα στις κορυφές των στενών πλευρών, κατά απομίμηση δίρριχτης στέγης. Στο δάπεδο βρέθηκαν πολύ αποσαθρωμένα και διαταραγμένα τα σκελετικά λείψανα τριών πρωτογενών ταφών. Συγκεντρώθηκαν είκοσι τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, τετράωτος αμφορέας, δίωτος αμφορέας με αποφύσεις και δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο. Βρέθηκαν επίσης πήλινα και στεάτινα σφονδύλια.

Ο τάφος 34 είχε σχήμα κυκλικό. Στην Α παρειά του δρόμου του ανοίγεται παραθάλαμος (ο 34α). Στη γωνία του μετώπου με την Α παρειά του δρόμου βρέθηκε ωοειδής, αβαθής λάκκος, ο οποίος περιείχε τα παραμερισμένα οστά τριών ταφών με τα κτερίσματά τους, που ήταν τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, τρία κυλινδρικά και ένα αρτόσχημο αλάβαστρο και ένα δίωτος σκύφος. Στο εσωτερικό του θαλάμου υπήρχαν δύο ταφικά στρώματα. Στο ανώτερο στρώμα ανήκε σωρός τριών παραμερισμένων ταφών καθώς και δύο πρωτογενείς κτερισμένες ταφές, ενώ στο κατώτερο ταφικό στρώμα υπήρχαν άλλες δύο πρωτογενείς κτερισμένες ταφές. Από το ανώτερο ταφικό στρώμα συγκεντρώθηκαν συνολικά είκοσι ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, μαζί με άλλα αγγεία, στεάτινα και πήλινα σφονδύλια και χάντρες από ήλεκτρο, υαλόμαζα και κορναλίνη. Από το κατώτερο ταφικό στρώμα προήλθαν πήλινα σφονδύλια, χάντρες υαλόμαζας, χάλκινο σωληνωτό αντικείμενο, χάλκινη τριχολαβίδα και τμήμα χάλκινου μαχαιριδίου. Ο παραθάλαμος 34α είναι τετράπλευρος με μικρές διαστάσεις, ενώ η επιμήκης, θολωτή οροφή διαχωρίζεται στη γένεσή της από τα τοιχώματα του θαλάμου, με ρηχή εγχάραξη. Κοντά στο Ν τοίχωμα του τάφου υπήρχε η μοναδική πρωτογενής ταφή, τα οστά της οποίας βρέθηκαν πολύ αποσαθρωμένα. Την ταφή συνόδευαν τρία αρτόσχημα αλάβαστρα, μόνωτη ραμφόστομη προχοΐσκη, περιδέραιο αποτελούμενο από στεάτινο κομβίο, όστρεα και χάντρες υαλόμαζας, καθώς και ένα στεάτινο σφονδύλι.

Ο τάφος 36 ήταν τετράπλευρος, με βυθισμένη την οροφή. Στο βάθος του θαλάμου υπήρχαν τα σκελετικά λείψανα οκτώ συνολικά πρωτογενών ταφών, η μία εξ αυτών παιδική. Τις κτερισμένες ταφές συνόδευαν δίωτη φλάσκη, δυο τρίωτα αλάβαστρα, μόνωτος κύαθος, τρεις τρίωτοι απιόσχημοι πιθαμοφορίσκοι, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων, χάλκινη τριχολαβίδα, τμήμα χάλκινου ξυραφιού, φακοειδής σφραγιδολίθος, καθώς και πήλινα και στεάτινα σφονδύλια.

Ο τάφος 39 ήταν κυκλικός και έφερε θολωτή οροφή, η οποία καταλήγει σε μικρό, αβαθές υποθόλιο. Στο δάπεδο βρέθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα τριών κτερισμένων, πρωτογενών ταφών, ενώ παραμερισμένες προς τα τοιχώματα του θαλάμου βρέθηκαν δύο ακόμα ταφές. Συγκεντρώθηκαν συνολικά επτά ψευδόστομοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, δίωτη λεκανίδα, δίοτο κυλινδρικό αλάβαστρο, μόνωτη πρόχους, δύο άωτα σφαιρικά πιθάρια, ένα χάλκινο μαχαιρίδιο, χάλκινη τριχολαβίδα, τμήμα χάλκινου ξυραφιού, λίθινη ακόνη και ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι.

Ο τάφος 40 ήταν κυκλικός. Μέρος του τοιχώματος έχει καταρρεύσει αποκαλύπτοντας τον θάλαμο του γειτονικού τάφου 44. Η θόλωση του θαλάμου θα πρέπει να ήταν μαστοειδής. Στο δάπεδο βρέθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα τριών πρωτογενών ταφών ενώ στο οπίσθιο τμήμα του θαλάμου υπήρχε εκτεταμένος σωρός επτά παραμερισμένων ταφών. Τις πρωτογενείς ταφές συνόδευαν τρίωτος πιθαμοφορίσκος, ένα τρίωτο κυλινδρικό και ένα αρτόσχημο αλάβαστρο, δύο χάλκινα ξυράφια και μία χάλκινη τριχολαβίδα. Από το σωρό των οστών προήλθαν πέντε αρτόσχημα αλάβαστρα, έξι άωτοι σταμνίσκοι, μία δίωτη αμφοροειδής πρόχους, μόνωτη προχοΐσκη, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, δύο χρυσοί σφηκωτήρες, δύο χάλκινες βελόνες, τέσσερις χάλκινες περόνες και τμήματα τριών άλλων, τέσσερα χάλκινα μονόστομα μαχαίρια και η λαβή άλλου, χάλκινο κοπίδι, δύο χάλκινα ξυράφια, καθώς και χάντρες από κορναλίνη και υαλόμαζα.

Ο τάφος 44 είχε σχήμα κυκλικό και μαστοειδή οροφή. Κατά χώραν υπήρχαν δύο πρωτογενείς ταφές. Βρέθηκαν μία σφαιρική πρόχους, ένας τρίωτος πιθαμοφορίσκος, ένα τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο, ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, λίθινη ακόνη, καθώς και χάντρες από κορναλίνη και υαλόμαζα (Κολώνας, Α.Δ., 1994:227).

Ο τάφος 62 ήταν μεγάλου μεγέθους, προσανατολισμένος ΒΔ-ΝΑ, με θάλαμο στα ΝΑ. Η θύρα είχε μέγιστο πλάτος 0,97μ. και ο θάλαμος ήταν τετράπλευρος με διαστάσεις 5,27x3,73μ. Τα τοιχώματά του, που συγκλίνουν προς τα άνω, σε ύψος 1,92μ. σταματούν, σχηματίζοντας πατούρα. Ο θάλαμος περιείχε 5 ταφές, η μια εκ των

οποίων είχε τοποθετηθεί πάνω σε πήλινο φορείο ενώ αναγνωρίστηκε και στρώμα καύσης. Οι ταφές και το στρώμα καύσης συνοδεύονταν από αγγεία, χάλκινα όπλα και εργαλεία, σφραγίδες, εκ των οποίων η μία από ορεία κρύσταλλο, οστέινους ρόδακες, χάντρες από ήλεκτρο, υαλόμαζα και κορναλίνη, πήλινα και λίθινα κομβία και μολύβδινα ελάσματα. Η χρήση του τάφου χρονολογείται από την ΥΕΙΙΑ έως την Υπομυκηναϊκή περίοδο.

Ο τάφος 68 ήταν μετρίου μεγέθους, με προσανατολισμό δρόμου Α-Δ και θαλάμου Β-Ν. Η είσοδος, μέγιστου ύψους 1,50μ. και μέγιστου πλάτους 0,80μ., είχε ανοιχτεί έκκεντρα. Η ξερολιθιά είχε σημάδια παραβίασης και ο θάλαμος, διαστάσεων 3,50x3,40μ. ήταν τετράπλευρος. Στη Ρωμαϊκή εποχή ο τάφος χρησιμοποιήθηκε ως οικία, όπως πιστοποιείται από την τοποθέτηση δοκών και ξύλινων υποστυλωμάτων σε λαξεύσεις που έγιναν στα τοιχώματα και στο δάπεδο του θαλάμου, αλλά και από ευρήματα στο εσωτερικό του.

Ο τάφος 75 ήταν μεγάλος, προσανατολισμένος Α-Δ, με δρόμο μήκους 21,50μ. και πλάτους 1,75μ.. Τα τοιχώματα του δρόμου συγκλίνουν ήπια προς τα άνω και απολήγουν σε τραπεζοειδή πρόσοψη, με ύψος 6,70μ., πλάτος στη βάση 1,90μ. και στην πάνω πλευρά 0,80μ. Στα τοιχώματα του δρόμου και στην πρόσοψη είχαν ανοιχτεί 6 κόγχες που βρέθηκαν διαταραγμένες και κενές ευρημάτων. Μόνο η κόγχη πάνω από τη θύρα, που αποτελεί μικρογραφία θαλαμωτού τάφου, διατηρούσε την είσοδό της φραγμένη με ξερολιθιά. Η θύρα, με ύψος 2,20μ., πλάτος 1,3μ. στο κάτω μέρος και 1,10μ. στο πάνω, ήταν συμμετρική και είχε μάλλον τοξωτό ανώφλι. Τη θύρα εξωτερικά περιτρέχει αβαθές περιθύρωμα που ήταν πιθανώς βαμμένο ερυθρό. Ο θάλαμος είχε διαστάσεις 7,97μ. x 4,14μ., ήταν τετράπλευρος και διέθετε τετράρριχτη οροφή. Στο δάπεδο βρέθηκαν 19 διαταραγμένες ταφές. Συνοδεύονταν από επικασσιτερωμένα αγγεία, χαύλιους κάπρων, σφραγιδόλιθους, χάλκινα αντικείμενα, χάντρες από ήλεκτρο και κορναλίνη, χρυσά κοσμήματα και ελεφαντοστέινα πλακίδια επένδυσης. Η χρήση του τάφου διήρκησε από την ΥΕΙΙΑ έως την υπομυκηναϊκή περίοδο.

Ο τάφος 77 ήταν μεγάλου μεγέθους, προσανατολισμένος Α-Δ (εικόνα 36). Ο δρόμος του είχε μήκος 11μ. και πλάτος 1,96μ.. Τα τοιχώματά του συγκλίνουν ήπια προς τα άνω και σχηματίζουν τραπεζοειδή πρόσοψη, με ύψος 5,08μ., πλάτος στη βάση 1,95μ. και πάνω 0,68μ. Στο άνω τμήμα της πρόσοψης είχε ανοιχτεί κόγχη που βρέθηκε κενή. Ο θάλαμος, διαστάσεων 4,70μ. x 3,67μ., ήταν τετράπλευρος με τοιχώματα που συγκλίνουν προς τα άνω και πριν τον σχηματισμό της τετράρριχτης

οροφής έχουν πατούρα. Πιθανόν να υπήρχε επίσης, υποθόλιο. Στη ΝΔ γωνία του θαλάμου υπάρχει άνοιγμα, που οδηγεί σε γειτονικό θάλαμο και δημιουργήθηκε από την κατάρρευση του όμορου τους τοιχώματος. Στο δάπεδο βρέθηκαν 5 πρωτογενείς ταφές και διάσπαρτα τεμάχια οστών, εκ των οποίων κάποια φέρουν ίχνη καύσης. Οι ταφές ήταν διαταραγμένες και συνοδεύονταν από κτερίσματα όπως αγγεία, χάντρες από χρυσό και γυαλί, σφονδύλια, χάλκινη τριχολαβίδα και μαχαίρι που χρονολογήθηκαν από την ΥΕΙΙΑ1 έως την υπομικυναϊκή περίοδο.

Στα σκελετικά ευρήματα του νεκροταφείου έγινε ανάλυση από το Stable Isotope Laboratory, του Department of Archaeological Sciences, του Πανεπιστημίου του Bradford της Μεγάλης Βρετανίας. Εφαρμόστηκαν νέες μέθοδοι που προσπάθησαν να δώσει διαιτητικές πληροφορίες για τον πληθυσμό της μυκηναϊκής Βούντενης. Παραδοσιακά η ανασύσταση της διατροφής των προϊστορικών Ελλήνων βασίζεται σε έμμεσες μεθόδους ανάλυσης, όπως μελέτη υπολειμμάτων τροφής, αλλαγές στην τεχνολογία, τέχνηρα που σχετίζονται με την παρασκευή τροφής και κειμενικές και εικονογραφικές πληροφορίες. Η πρωτοπόρα αυτή, νέα ισοτοπική ανάλυση κολλαγόνου από ανθρώπινα και ζωικά οστά, χρησιμοποίησε σκελετικό υλικό προήρθε από 55 τάφους, που περιείχαν 175 άνδρες, 80 γυναίκες και 33 παιδιά.

Η ηλικία των παιδιών (και ως παιδιά νοούνται, εν προκειμένω, άτομα 0 -19 ετών) εκτιμήθηκε από την ανάπτυξη των δοντιών, τις ενώσεις των επιφύσεων και το μήκος των μακρών οστών. Η εκτίμηση της ηλικίας των ενηλίκων και του φύλου τους βασίστηκε σε αλλαγές στην μορφολογία της λεκάνης και του κρανίου. Δείγματα μηριαίου οστού πάρθηκαν από 36 ενήλικες και 6 ζώα και υπέστησαν ισοτοπική ανάλυση. Τα λίγα ζωικά οστά χρησιμοποιήθηκαν ως βασική γραμμή ισοτοπικών δεδομένων, για σύγκριση με τα ανθρώπινα και προέρχονταν από πρόβατα, πουλιά και χελώνες.

Τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα έδειξαν ότι η πρωτεΐνη που καταλάωναν οι ενήλικοι προερχόταν από χερσαία φυτά και ζώα (γάλα ή κρέας) ενώ δεν βρέθηκαν καθόλου ενδείξεις για κατανάλωση θαλάσσιων προϊόντων, παρά την εγγύτητα της περιοχής με τη θάλασσα. Αντίθετα τα πουλιά που μελετήθηκαν αποδείχτηκε ότι καταλάωναν θαλάσσια τροφή. Σημαντικό είναι τέλος, ότι δεν παρατηρήθηκαν διαφορές που σχετίζονται με τη λήψη πρωτεΐνης ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες (Petroutsas et al, 2009:237).

14. Πάτρα

Μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι βρέθηκαν στο κέντρο της πόλης (εικόνα 31, καφέ κουκκίδα), λαξευμένοι στον ασπρόπηλο του φυσικού εδάφους. Διασώθηκε μόνον το κατώτερο τμήμα των θαλάμων, με μέρος της ξερολιθιάς που έφραζε την είσοδο και σε μία περίπτωση, τμήμα του έντονα κατωφερικού δρόμου, που είχε κατεύθυνση Β-Ν. Οι τάφοι ήταν ασύλητοι και τα κτερίσματα (πήλινα αγγεία και χάλκινα μικροαντικείμενα) χρονολογούν τις ταφές στην ΥΕΙΙΑ2/Β-ΙΙΙΓ περίοδο. Οι μυκηναϊκοί τάφοι που ανασκάφηκαν σε όμορα οικόπεδα πιστοποιούν την ύπαρξη συστηματικού μυκηναϊκού νεκροταφείου στην περιοχή, σε μικρή, σχετικά, απόσταση από το Κάστρο της Πάτρας.

Στον τάφο 1 το δάπεδο του θαλάμου ήταν τετράγωνης κάτοψης, με τα πλευρικά του τοιχώματα λίγο ακανόνιστα, λόγω της αποσάθρωσης της κιμηνιάς (εικόνα 37). Το στόμιο βρισκόταν στα Β και δεν σωζόταν σε όλο του το ύψος. Στο κάτω μέρος είχε πλάτος 1,10μ. και προς τα πάνω μειωνόταν. Ο θάλαμος είχε διαστάσεις 4,80x2,70μ. Ερευνήθηκαν δέκα ταφές, των οποίων τα οστά ήταν διαλυμένα, και τρεις λάκκοι, ο ένας από τους οποίους περιείχε οστά. Τα κτερίσματα (πήλινα αγγεία, μικροαντικείμενα) χρονολογούν τις ταφές στην ΥΕΙΙΑ-ΥΕΙΙΙΓ περίοδο.

Ο τάφος 2 είχε θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης και τα πλευρικά του τοιχώματα σώζονταν σε ύψος 0,70 (Ν πλευρά) έως 1,50μ. (ΝΑ γωνία). Το στόμιο βρισκόταν στα Β, στο κάτω μέρος είχε πλάτος 1,05μ. και προς τα πάνω μειωνόταν (εικόνα 38). Ο θάλαμος είχε διαστάσεις 4,40x2,90μ. Ερευνήθηκαν εννέα ταφές, οι περισσότερες σε συνεσταλμένη στάση, με τα οστά όχι τόσο διαλυμένα όσο στον πρώτο τάφο, και τρεις λάκκοι, ο ένας από τους οποίους περιείχε οστά. Και στον τάφο αυτό, τα ευρήματα (πήλινα αγγεία, εγχειρίδια, φυλλόσχημες αιχμές δοράτων και άλλα μικροαντικείμενα) χρονολογούν τις ταφές στην ΥΕΙΙΑ2-ΥΕΙΙΒ/ΙΙΙ Γ περίοδο.

Επιπλέον, πλησίον της Μονής Γηροκομείου, αποκαλύφθηκε θαλαμωτός ΥΕ τάφος, που περιείχε μία πρόχου, έναν αμφορίσκο, ένα αλάβαστρο, δύο δίδυμους κέρνους, ένα χειροποίητο λύχνο, δυο ψευδόστομους αμφορίσκους, ένα σκύφο, μια χάλκινη λόγχη, ένα χάλκινο ξυρό και ένα εξάρτημα από πλακίδιο σχιστόλιθου που χρονολογούν τον τάφο στην ΥΕΙΙΒ - Γ:1 περίοδο [Α.Δ 40 (1985)].

15. Κλάους

Στο λόφο Κούκουρα, κοντά στο οινοποιείο της Αχάια Κλάους (εικόνα 31, μαύρη κουκκίδα), βρέθηκε εκτεταμένο μυκηναϊκό νεκροταφείο. Περιλαμβάνει 27 τάφους (εικόνα 39) που χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΑ1 έως την τελική φάση της ΥΕΙΙΙΓ περιόδου (Πασχαλίδης, 2014:32κ.ε.).

Ο τάφος Α βρίσκεται στην πρώτη και ψηλότερη σειρά τάφων και είναι πρώτος από τα Α (εικόνα 40). Στο τμήμα του δρόμου που διασώθηκε βρέθηκε παιδική, ακτέριστη ταφή, παιδιού 4-6 ετών, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα Α και το πρόσωπο στραμμένο στην είσοδο του τάφου. Η πρωτογενής ταφή Α, ταφή γυναίκας 35 ετών, βρέθηκε στο κέντρο του θαλάμου, προσανατολισμένη Β-Ν σε ύπτια εκτεταμένη στάση, κτερισμένη με 3 ψευδόστομους αμφορείς ΥΕΙΙΙΓ μέσης με ύστερη εποχή. Μεταξύ της ταφής Α και του Ν τοιχώματος του θαλάμου βρέθηκε η πρωτογενής Β, προσανατολισμένη Α-Δ, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη με πρόσωπο προς το τοίχωμα. Πρόκειται για ταφή άνδρα 45 ετών. Πίσω από το κρανίο του υπήρχε πρόχους και στα πόδια του ένας ψευδόστομος αμφορέας ενώ πίσω και κάτω από το κρανίο βρέθηκε σταυρόσχημο εγχειρίδιο. Πίσω από το κρανίο του και κατά μήκος του Α τοιχώματος βρέθηκε σωρός παραμερισμένων οστών και κτερισμάτων, και συγκεκριμένα το κρανίο της ταφής Δ και τα οστά της δευτερογενούς ταφής Ζ, μαζί με αγγεία, μια χάλκινη λαβίδα και ένα σφραγιδόλιθο, που χρονολογήθηκαν σε διαφορετικές φάσεις της ΥΕ περιόδου. Η ταφή Ζ ανήκει σε άνδρα 30 ετών. Το κρανίο Γ βρέθηκε μόνο του στο δάπεδο, Δ της εισόδου και ανήκε σε γυναίκα 17-25 ετών. Κάτω από τις ταφές βρέθηκε λάκκος, που περιείχε την πρωτογενή ταφή Ε, παιδιού 7 ετών, ακτέριστη, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση.

Ο τάφος Β βρίσκεται στη δεύτερη σειρά τάφων και είναι τρίτος από τα Α (εικόνα 41). Ο θάλαμος του διανοίχτηκε μεταξύ των τάφου Στ και Δ, με αποτέλεσμα το όμορο τοίχωμα με τον τάφο Δ να καταρρεύσει και να υπάρξει διασπορά κτερισμάτων. Ο δρόμος του ήταν βραχύς, έντονα κατηφορικός με κάθετα τοιχώματα. Στο δάπεδο του δρόμου, ενώπιον της εισόδου, είχε ανοιχτεί ρηχός λάκκος, που περιείχε θραυσμένα οστά. Ο τάφος περιείχε συνολικά 17 νεκρούς, 49 κτερίσματα και άλλα μικροευρήματα. Η ξερολιθιά ήταν επιμελημένη και ο θάλαμος κυκλικός. Στο δάπεδο βρέθηκε η δευτερογενής Β, που περιλαμβάνει τα κάτω άκρα μιας ή περισσότερων ταφών, με τα κτερίσματα της (μια λεκάνη, μια λήκυθος και ένα

σφονδύλι) να πατούν στις καλυπτήριες πλάκες ενός λάκκου. Ο λάκκος I ήταν κατά μήκος του Β τοιχώματος του θαλάμου. Μέσα στο λάκκο βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Ζ, με προσανατολισμό Δ-Α, ενηλίκου 30-40 ετών, σε ύπτια στάση, με τα άνω άκρα στο στήθος και τα κάτω, συνεσταλμένα προς τα δεξιά. Στο ύψος της λεκάνης βρέθηκε χάλκινο, δρεπανοειδές μαχαίρι που μάλλον, ήταν δεμένο στη μέση του. Κατά μήκος του Α τοιχώματος του θαλάμου τρία αγγεία στη σειρά ακουμπούσαν πάνω σε θρανίο από κιμηλιά. Κάτω από το θρανίο και πάνω στο δάπεδο εντοπίστηκαν οι πρωτογενείς ταφές Α και Α1. Η ταφή Α, με προσανατολισμό Β-Ν, ήταν σε ύπτια στάση, με συνεσταλμένα κάτω άκρα προς τα αριστερά και άνω άκρα κατά μήκος του σώματος. Κάτω από την αριστερή παλάμη βρέθηκαν τα οστά της ταφής Α1, πιθανώς στην ίδια στάση. Πρόκειται για γυναίκα 23 ετών και παιδί 5-6 ετών. Γύρω από τα πόδια της Α υπήρχαν τρία αγγεία και ένα σφονδύλι στο δεξί της βραχίονα. Κάτω από τις ταφές αυτές αποκαλύφθηκε ο λάκκος ΙΙ, που περιείχε τα οστά ακτέριστης ταφής παιδιού 6 ετών, της ταφής Η, που είτε προηγήθηκε είτε έγινε ταυτόχρονα με τις ταφές Α και Α1. Δίπλα στο λάκκο και κατά μήκος του Ν τοιχώματος του θαλάμου εντοπίστηκε μεγάλος σωρός οστών και κτερισμάτων. Πρόκειται για την δευτερογενή ταφή Ε, που συνοδευόταν από αγγεία, ένα χάλκινο μαχαίρι και ένα γυάλινο πλακίδιο-χάντρα. Επειδή τα κτερίσματα ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους πιθανολογείται ότι τα οστά ανήκουν σε δύο τουλάχιστον νεκρούς. Ο λάκκος ΙΙΙ ήταν ελλειψοειδής, με αναθύρωση στα δυο άκρα του και καλυπτήριες πλάκες, που έκρυβαν τα οστά των πρωτογενών Ξ και Ο. Η ταφή Ξ ανήκε σε γυναίκα 21-25 ετών, είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με συνεσταλμένα κάτω άκρα και πάνω στο στήθος της βρέθηκαν τα οστά της ταφής Ο, που ανήκε σε παιδί 4-5 ετών. Μαζί τους αποκαλύφθηκαν αγγεία μέσης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Πάνω από τις πλάκες του λάκκου ΙΙΙ βρέθηκαν διασκορπισμένα τα οστά της δευτερογενούς ταφής Δ, που δεν αναγνωρίστηκαν με βεβαιότητα σε πόσους νεκρούς ανήκουν. Στο κέντρο του θαλάμου βρέθηκαν 10 αγγεία και από κάτω οι πρωτογενείς ταφές Στ και Γ. Η πρωτογενής Στ βρέθηκε σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, στραμμένη προς το Β τοίχωμα και ανήκε σε γυναίκα. Ήταν κτερισμένη με δύο σφονδύλια ενώ ένα πηνίο ήταν κοντά στο κρανίο της. Η ταφή Γ ήταν τοποθετημένη σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με κεφάλι και γόνατα στραμμένα νότια, δηλαδή σε θέση αντωπή προς την ταφή Στ και ανήκε σε γυναίκα 17-25 ετών. Δίπλα στο κρανίο της και πάνω σε μονόλιθο θρανίο, είχαν τοποθετηθεί 2 αγγεία και κοντά στον αριστερό της βραχίονα ένα στεάτινο και ένα πήλινο σφονδύλι. Κάτω από τις δυο γυναίκες βρέθηκε λαξευμένος ορθογώνιος λάκκος, που περιείχε το

οστά των δευτερογενών Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν μαζί με αγγεία, χάνδρες και τμήματα χάλκινου ταινιωτού ελάσματος.

Ο τάφος Γ βρέθηκε μεταξύ των ταφών Α και Β, ανήκει στη δεύτερη σειρά τάφων και είναι δεύτερος από τα Α. Βρέθηκε πολύ κατεστραμμένος. Κατά μήκος του Α τοιχώματος του κυκλικού θαλάμου, βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ. πρόκειται για ταφή ενηλίκου κτερισμένη μόνο με ένα σφονδύλι. Σε επαφή με αυτή βρέθηκε η πρωτογενής Β, σε ίδιο προσανατολισμό και στάση, με πρόσωπο προς το θάλαμο και ανήκε σε γυναίκα 18-25 ετών. Στο στήθος της βρέθηκαν λίγες χάντρες. Κατά μήκος του Ν και του Δ τοιχώματος βρέθηκαν κτερίσματα σε δύο σειρές. Στο μέσον των συγκεντρωμένων αγγείων βρέθηκε το κρανίο Γ, που ανήκε σε γυναίκα άνω των 25 ετών. Τέλος, κοντά στα αγγεία και σε επαφή με το Δ τοίχωμα του θαλάμου, βρέθηκε το κρανίο Δ με ελάχιστα οστά, που ανήκουν σε ταφή άνδρα 45 ετών. Οι σειρές των αγγείων πιθανώς ανήκουν σε αυτούς τους δύο νεκρούς και χρονολογούνται στη μέση και ύστερη ΥΕΙΙΙΓ περίοδο.

Ο τάφος Δ ανήκε στη δεύτερη σειρά τάφων του νεκροταφείου και είναι ο δεύτερος από τα Δ (εικόνα 42). Ο θάλαμος του, όπως προαναφέρθηκε, ακουμπούσε στον τάφο Β και η μεσοτοιχία τους κατέρρευσε, ενόσω οι τάφοι ήταν ακόμα σε χρήση. Στο θάλαμο βρέθηκαν ταφές 7 νεκρών και 24 αγγεία και μικροευρήματα. Κατά μήκος του Β τοιχώματος του θαλάμου είχε διανοιχτεί ο λάκκος Ι, που περιείχε τα οστά των δευτερογενών ταφών Α και Στ, καθώς και 6 αγγεία ΥΕΙΙΑ-Β περιόδου ενώ πάνω στο λάκκο βρέθηκε και ένας ψευδόστομος αμφορέας. Ο λάκκος ήταν σκεπασμένος με χώμα, χωρίς καλυπτήριες πλάκες. Η πρωτογενής ταφή Β βρέθηκε κάθετα στο Α τοίχωμα του θαλάμου, με προσανατολισμό Α-Δ, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με τα γόνατα στο Β και το αριστερό χέρι στη λεκάνη. Πρόκειται για άνδρα, κτερισμένο με ένα σφονδύλι. Πίσω του και έως το Ν τοίχωμα ακουμπούσαν οι πρωτογενείς ταφές Γ και Δ. Η ταφή Γ ανήκε σε παιδί 4,5 ετών, είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό Α-Δ, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με τα χέρια σε έκταση και τα γόνατα στο Β. Πίσω από τα γόνατά του βρέθηκαν τρία αγγεία μέσης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Η ταφή Δ είχε τον ίδιο προσανατολισμό με τη Β και τη Γ, ήταν σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με πρόσωπο και γόνατα στο Β. Ανήκε σε άνδρα 25 ετών, πίσω από το κεφάλι του οποίου, είχαν τοποθετηθεί τέσσερα αγγεία ΥΕΙΙΒ-Γ, ενώ ένα λίθινο ακόνι και ένα χάλκινο μαχαίρι ακουμπούσαν στο αριστερό του χέρι. Στο ΝΔ τοίχωμα του θαλάμου, κοντά στα κάτω άκρα της ταφής Δ, είχαν σπρωχτεί τα

οστά της δευτερογενούς E, μαζί με ένα σφονδύλι και ένα ψευδόστομο αμφορέα, πρώιμης YEIIIΓ περιόδου. Μπροστά στο στόμιο του τάφου είχε ανοιχτεί ο λάκκος II. Ήταν ορθογώνιος, με πλατιά αναθύρωση για τη στερέωση των λίθων της κάλυψης. Μέσα βρέθηκε η ακτέριστη ταφή Z, με προσανατολισμό B-N, που ανήκε σε άνδρα 18-23 ετών. Ήταν σε ύπτια οκλάζουσα στάση, με το κρανίο πάνω σε προσκεφάλι και πολλά οστά του ήταν καλυμμένα με κομμάτια καθαρού, άψητου πηλού. Στο κέντρο του θαλάμου βρέθηκαν τέσσερα αγγεία, ύστερης YEIIIΓ περιόδου.

Ο τάφος E ανήκε στη δεύτερη σειρά τάφων και είναι ο πρώτος από Δ (εικόνα 43). Ο δρόμος του ήταν ελαφρώς κατωφερής, με δύο σκαλοπάτια, όπου, ανάμεσα σε όστρακα, βρέθηκε ειδώλιο τύπου Ψ ακέφαλο. Ο θάλαμος ήταν κυκλικός, με θολοειδή οροφή. Κοντά στο B τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκε η πρωτογενής ταφή A, με προσανατολισμό B-N, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με τα κάτω άκρα στραμμένα B. Δεν βρέθηκε κρανίο ενώ το δεξί χέρι ακουμπούσε στο στήθος. Η ταφή ανήκε σε γυναίκα 22-23 ετών, ενώπιων της οποίας υπήρχαν 8 αγγεία και τρία σφονδύλια, μέσης με ύστερη YEIIIΓ περίοδο. Ένας ψευδόστομος αμφορίσκος που βρέθηκε πάνω στη λεκάνη της, πιθανολογείται ότι ανήκε σε μεταγενέστερη προσφορά. Κάτω από τα οστά της βρέθηκε η πρωτογενής Θ, με τον ίδιο προσανατολισμό και στάση, που ανήκε σε παιδί 4-5 ετών και είχε κτεριστεί με 6 χάνδρες πολύτιμων υλικών. Κάτω από τα οστά της λεκάνης της ταφής A είχε τοποθετηθεί η ταφή B, κατά μήκος του B τοιχώματος. Ήταν σε στάση ύπτια, με συνεσταλμένα τα κάτω άκρα και προσανατολισμό A-Δ, με γόνατα προς N. Ανήκε σε γυναίκα 35 ετών. Δίπλα της και προς τα A, βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Γ, που είχε απλωθεί κατά μήκος του τοιχώματος του θαλάμου. Ήταν προσανατολισμένη NA-BΔ, σε ύπτια στάση, με τα κάτω άκρα συνεσταλμένα και στραμμένα προς N αλλά δεν είχε κρανίο. Ανήκε σε γυναίκα 17-23 ετών και εκατέρων της μέσης της είχε 6 αγγεία μέσης YEIIIΓ περιόδου, τρία στεάτινα σφονδύλια, μια χάνδρα και μια χάλκινη βελόνη. Στο Δ τοίχωμα του θαλάμου εντοπίστηκε σωρός οστών και κτερισμάτων. Ο σωρός I περιλάμβανε οστά και κρανία των δευτερογενών ταφών Στ, I και K μαζί με δυο χάλκινα ξυράφια, ένα χάλκινο μαχαίρι, μια χάλκινη λαβίδα, δύο πήλινα σφονδύλια και ένα στεάτινο, τρία χάντρες και δυο αγγεία. Στο B άκρο του θαλάμου βρέθηκαν άλλα τέσσερα αγγεία πρώιμης YEIIIΓ περιόδου, ένα σφονδύλι και ένα χάλκινο μαχαίρι, που πιθανώς ανήκουν σε ταφή που μετακινήθηκε. Το ίδιο παρατηρείται και στο N άκρο του σωρού, με τρία αγγεία και δύο χάλκινα μαχαίρια, πρώιμης YEIIIΓ περιόδου. Κατά μήκος του N τοιχώματος του θαλάμου βρέθηκε ο σωρός II, που

αποτελούνταν από θραυσμένα οστά των δευτερογενών ταφών E, Z, H, Λ και Μ μαζί με σφονδύλια, αγγεία και μια χάλκινη λόγχη, που χρονολογούνται στην ΥΕΙΠ περίοδο αλλά σε διάφορες φάσεις. Τέλος, στο κέντρο του θαλάμου είχε τοποθετηθεί η πρωτογενής ταφή Δ, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ και στάση ύπτια συνεσταλμένη, με τα γόνατα προς τα ΝΔ. Το δεξί χέρι ήταν στο στήθος και το αριστερό κατά μήκος του κορμού. Ανήκε σε έφηβη 14-18 ετών, που πέθανε την ώρα του τοκετού, καθώς στη λεκάνη της βρέθηκαν μικρά οστά. Στα γόνατα και στο κρανίο της είχε κτεριστεί με τρία αγγεία ύστερης ΥΕΙΠΓ περιόδου.

Ο τάφος Στ ανήκε στην πρώτη σειρά τάφων του νεκροταφείου και είναι ο δεύτερος από τα Α (εικόνα 44). Στον δρόμο του είχε σκαφτεί πλατιά και αβαθής αύλακα που κατέληγε στην είσοδο. Το στόμιο ήταν ορθογώνιο και είχε κτιστεί με ισχυρή ξερολιθιά. Εκεί βρέθηκαν όστρακα από υψίποδη κύλικα ύστερης ΥΕΙΠΓ περιόδου που ερμηνεύτηκε σαν κατάλοιπο από νεκρόδειπνο που τελέστηκε για τους νεκρούς. Ο θάλαμος ήταν ακανόνιστος κυκλικός και κατέληγε σε θόλο. Στο ΒΑ μισό του θαλάμου βρέθηκαν υπολείμματα διαφόρων ταφών με τα κτερίσματά τους. Πρώτη ήταν η παραμερισμένη ταφή Α, που ανήκε σε ενήλικη γυναίκα, μαζί με 7 αγγεία διαφορετικών, όμως, φάσεων. Κοντά στο Α τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκε η δευτερογενής ταφή Γ, που ανήκε σε ενήλικο άνδρα. Μεταξύ των ταφών Α και Γ βρέθηκε το κρανίο της δευτερογενούς ταφής Β, μαζί με πέντε αγγεία διαφορετικών στιγμών της ΥΕΙΠΓ περιόδου ενώ και κατά μήκος του ΝΑ τοιχώματος εκτεινόταν σωρός οστών και κτερισμάτων. Ανήκαν στις δευτερογενείς ταφές Δ και Ε και ήταν αγγεία, χάλκινη βελόνη, σφονδύλια, χάλκινο μαχαίρι και χάλκινη περόνη, που χρονολογούνται από την ΥΕΙΠΑ2 έως την ΥΕΙΠΓ μέση εποχή. Στο ΝΔ μισό του θαλάμου βρέθηκαν 3 πρωτογενείς ταφές. Η Ε ήταν Δ, προσανατολισμένη Ν-Β, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, με γόνατα προς τα ΝΔ, δεξί χέρι κατά μήκος του κορμού και αριστερό στην κοιλιά. Ανήκε σε άνδρα 25-35 ετών, ενώπιον του οποίου είχαν τοποθετηθεί δυο ψευδόστομοι αμφορείς, ύστερης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Δίπλα του απλωνόταν η πρωτογενής ταφή Στ, που ακουμπούσε στις καλυπτήριες πλάκες του λάκκου ΙΙ. Ανήκε σε έφηβο 12-13 ετών και είχε στάση και προσανατολισμό όμοια με του άνδρα Ε. Η πρωτογενής Ζ είχε τοποθετηθεί στο Δ τοίχωμα με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, με τα γόνατα προς Β. Ανήκε σε ενήλικο άνδρα και μάλλον ήταν η τελευταία ταφή του τάφου, αφού τα τρία αγγεία με τα οποία κτερίστηκε ανήκουν στην ύστερη ΥΕΙΠΓ περίοδο. Κάτω από το δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν οι λάκκοι Ι και ΙΙ. Ο λάκκος Ι βρισκόταν στο κέντρο και είχε αναθύρωση

που στερέωνε μεγάλους, πλακοειδείς λίθους. Μέσα του βρέθηκε η πρωτογενής ταφή I, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, στραμμένη προς τα ΝΔ, με το αριστερό χέρι κατά μήκος του σώματος και το δεξί στην κοιλιά και πάνω από το αριστερό. Το κρανίο ήταν υπερυψωμένο σε σχέση με το σώμα και ανήκε σε ώριμη γυναίκα. Ο λάκκος II ήταν κοντά στο ΝΔ τοίχωμα του θαλάμου και ήταν ίδια κατασκευής με τον I. Μέσα του βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Θ, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, στραμμένη προς τα ΒΑ. Το κρανίο και εδώ βρίσκεται ψηλότερα από το σώμα και ανήκε σε ώριμο άνδρα.

Ο τάφος Z είναι διπλός τάφος και ανήκε στη δεύτερη σειρά, και είναι ο πρώτος από τα Α. Ο δρόμος του ήταν κοινός και για τους δυο θαλάμους και ήταν ελαφρά κατωφερής προς την έξοδο αντί προς το στόμιο. Ο ελλειψοειδής θάλαμος Ζα είχε καταρρεύσει και είχε επιχωθεί. Τα τοιχώματα του συνέκλιναν για να σχηματίσουν θόλο. Μπροστά από το στόμιο και κοντά στο Δ τοίχωμα, βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, με προσανατολισμό Δ-Α, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, στραμμένη προς Β και ανήκε σε ώριμο άνδρα. Συνοδευόταν από δυο ψευδόστομους αμφορείς και μία λήκυθο, ύστερης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Ο ακανόνιστος κυκλικός θάλαμος Ζβ είχε επίσης καταρρεύσει. Μέσα βρέθηκε το κρανίο Α που ανήκε σε άνδρα 25-35 ετών και δεν είναι φανερό αν αποτελεί ανακομιδή ή τυχαία απόρριψη. Στο δάπεδο του θαλάμου σώζονταν δυο ταφές και λίγα κτερίσματα. Πίσω από το στόμιο και δεξιά ήταν η πρωτογενής ταφή Γ, προσανατολισμένη Β-Ν, σε στάση πλάγια, ισχυρά συνεσταλμένη και στραμμένη Δ. Πρόκειται για ενήλικο άνδρα, κτερισμένο με τρία αγγεία ύστερης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Κατά μήκος του Ν τοιχώματος του θαλάμου και δίπλα στα οστά των κάτω άκρων του νεκρού Γ, βρέθηκε η δευτερογενής ταφή Β, που αποτελεί μόνο μια συσσώρευση οστών.

Ο τάφος Η ανήκε στην τρίτη σειρά τάφων και είναι ο πρώτος από τα Α (εικόνα 45). Βρέθηκε κάτω από την αρχή του δρόμου του τάφου Ζ και είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος τάφος μέχρι στιγμής. Το δάπεδο του δρόμου του ήταν είτε επίπεδο είτε κατωφερές προς την έξοδο και τα τοιχώματα του συνέκλιναν προς τα πάνω. Τα τοιχώματα του θαλάμου ήταν κομμένα εκφορικά και κατέληγαν σε θολωτή οροφή. Στο δάπεδο του βρέθηκαν 13 ταφές. Πλάι στο ΒΔ τοίχωμα βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, με προσανατολισμό Α-Δ, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη και στραμμένη Ν. Το δεξί χέρι ακουμπούσε στο στήθος και το αριστερό στην ηβική χώρα. Ανήκε σε άνδρα άνω των 45 ετών, στον οποίο είχαν προσφερθεί τρία αγγεία ύστερης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Τα κρανία των 10 δευτερογενών ταφών βρέθηκαν σε

σωρό, στο Α τοίχωμα, μαζί με 4 αγγεία και μια οστέινη λαβή μαχαιριού, που χρονολογούνται σε διάφορες φάσεις της ΥΕΙΙΙ περιόδου. Δίπλα από αυτά και κοντά στο Α τοίχωμα, βρέθηκαν τρία αγγεία και ένα σφονδύλι ΥΕΙΙΒ2-ΙΙΙΓ περιόδου και πιο δίπλα η πρωτογενής ταφή Β, με προσανατολισμό Α-Δ, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη και στραμμένη Ν. Πρόκειται για ταφή άνδρα 20-30 ετών, ενώπιων του κρανίου του οποίου είχαν αφεθεί 5 αγγεία πρώιμης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Στο Ν τμήμα του θαλάμου εκτεινόταν η πρωτογενής ταφή Γ, με προσανατολισμό Α-Δ, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με τις κνήμες σταυρωμένες. Πρόκειται για άνδρα 25-35 ετών, ύψους περίπου 1,68μ. Πίσω από το κρανίο του βρέθηκε μια φλάσκα και στους μηρούς του ένα χάλκινο ξυράφι και τρία ακόμη αγγεία πρώιμης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Στα δεξιά του και σε επαφή με το αριστερό του χέρι βρέθηκαν τα συνεσταλμένα άκρα μιας παλαιότερης ταφής, που πρέπει να μετακινήθηκε στο σωρό.

Ο τάφος Θ ανήκε στην τρίτη σειρά τάφων του νεκροταφείου και είναι ο δεύτερος από τα Α (εικόνα 46). Είναι ο μοναδικός με προσανατολισμό Δ-Α, δηλαδή κάθετος με τους άλλους και ο μοναδικός, επίσης, που διαθέτει λαξευμένη κόγχη στο τοίχωμα του δρόμου. Οι διαφορές αυτές πιθανότερα σχετίζονται με την σκληρότητα του βράχου στο σημείο. Η κόγχη Ι ήταν φραγμένη με ξερολιθιά και γεμάτη με οστά 14 έως 18 δευτερογενών ταφών, μαζί με πολλά αγγεία, τμήματα χάλκινων λαβίδων και βελόνης και χάντρες που χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΙΑ1-Β περίοδο. Ο θάλαμος είχε ακανόνιστα ελλειψοειδές σχήμα και κατέληγε εκφορικά, σε θολοειδή οροφή. Στο δάπεδό του βρέθηκαν 2 μεγάλοι, τετράωτοι αμφορείς και υπολείμματα σφάγιου νεαρού μόσχου, μαζί με λίγα οστά νεαρού χοίρου. Όλα αυτά βρέθηκαν σε θρανίο κατά μήκος του Α τοιχώματος και χρονολογήθηκαν στην ύστερη ΥΕΙΙΙΓ φάση. Δίπλα στο θρανίο και κατά μήκος του Ν τοιχώματος βρέθηκαν θραυσμένα αγγεία ύστερης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου και οστά, χωρίς κρανίο, νέας γυναίκας. Μετά την είσοδο στο θάλαμο και κατά μήκος του Δ τοιχώματος, είχε τοποθετηθεί η πρωτογενής ταφή Ε, με προσανατολισμό Β-Ν, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη. Ανήκε σε γυναίκα 19 ετών, που είχε κτεριστεί με χάντρες, έναν ψευδόστομο αμφορέα ύστερης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου και ένα χάλκινο εργαλείο. Στο κέντρο του θαλάμου βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Β, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη και στραμμένη προς Ν, με τα χέρια στην κοιλιά. Πρόκειται για γυναίκα 25-35 ετών, με πέντε αγγεία μέσης ΥΕΙΙΙΓ περιόδου, σφονδύλια, δυο περιδέραια από κορναλίνη και φαγεντιανή, ένα ξυράφι και ένα στεάτινο αντικείμενο. Πίσω από το κρανίο της και δίπλα στο τοίχωμα βρέθηκε το κρανίο της δευτερογενούς ταφής Γ και δυο θραυσμένα οστά. Πιθανώς

ανήκε σε προηγούμενη ταφή που απομακρύνθηκε. Δίπλα και κατά μήκος του Α τοιχώματος του θαλάμου βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, με προσανατολισμό Β-Ν, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη και στραμμένη δεξιά, δηλαδή αντίκρυ στην γυναικεία ταφή Β. Ανήκε σε άνδρα 29 ετών, με ύψος 1,77μ., που ήταν πλούσια κτερισμένος. Πάνω στο στήθος του βρέθηκαν 2 μικρογραφικοί ψευδόστομοι αμφορίσκοι και 4 περόνες από το ρούχο του. Στα δεξιά του βρέθηκε το ξίφος του, τύπου Naue II, λόγχη με τμήματα ξύλινου ακοντίου, ένα μαχαίρι ιταλικής προέλευσης και μια λαβίδα. Αυτά τα χάλκινα όπλα, πιθανώς, ήταν μέσα σε θήκη ή τυλιγμένα σε ύφασμα, που άφησε υπολείμματα μαύρου χρώματος. Πίσω από το κρανίο του βρέθηκαν αγγεία μέσης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Στο ΝΑ τμήμα του θαλάμου βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Δ, μαζί με πέντε αγγεία και ένα σφονδύλι ΥΕΙΠΓ περιόδου. Ήταν τοποθετημένη με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη και στραμμένη αριστερά, με το αριστερό χέρι κατά μήκος του κορμού και το δεξί στη λεκάνη. Ανήκε σε γυναίκα 18 ετών, που φορούσε στον αντίχειρα του δεξιού της χεριού ένα χάλκινο δακτυλίδι ενώ ανάμεσα στα οστά της βρέθηκε και μια γυάλινη χάντρα. Κάτω από το δάπεδο του θαλάμου είχαν λαξευτεί δυο λάκκοι. Ο λάκκος Ι περιείχε τα κρανιά 9 δευτερογενών ταφών μαζί με αγγεία, χάντρες, δυο χάλκινα δακτυλίδια, σφονδύλια, χάλκινη βελόνη, και ένα σφραγιδόλιθο. Ο λάκκος ΙΙ είχε διανοιχτεί στο κέντρο του θαλάμου και βρισκόταν κάτω από τα πόδια της γυναίκας Β. Περιείχε την πρωτογενή ταφή Θ, που ανήκε σε άνδρα 17-25 ετών, μαζί με δυο ψευδόστομους αμφορείς μέσης ΥΕΙΠΓ περιόδου.

Ο τάφος Κ ανήκει στην τρίτη σειρά, τέταρτος από τα Α και είναι ο μεγαλύτερος μέχρι στιγμής (εικόνα 47). Σε όλους τους τάφους της τρίτης σειράς οι δρόμοι έχουν φτιαχτεί ελαφρώς κατηφορικοί λόγω της έντονης κλίσης της πλαγιάς στο σημείο. Μέσα στο θάλαμο και κατά μήκος του Β τοιχώματος, βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α που ανήκε σε νεαρό άτομο 20 ετών, με προσανατολισμό Α-Δ, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη. Το κεφάλι ήταν στραμμένο προς το τοίχωμα ενώ τα γόνατα αντίθετα προς Ν. Στα Α του κρανίου του βρέθηκαν αγγεία πρώιμης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Η πρωτογενής ταφή Β ακουμπούσε δίπλα στην προηγούμενη και είχε ίδιο προσανατολισμό. Ήταν σε στάση ισχυρά συνεσταλμένη και στραμμένη προς Ν, με το δεξί χέρι στην κοιλιά και το αριστερό κάτω από τα πόδια. Ανήκε σε άνδρα άνω των 35 ετών, πίσω από το κρανίο του οποίου υπήρχαν αμφορείς, σφονδύλια και μια χάλκινη βελόνη ύστερης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Στο Α τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκαν τρία μεγάλα, θραυσμένα αγγεία ύστερης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Κάτω από τα αγγεία αυτά

και κατά μήκος του ΝΑ τοιχώματος, εκτεινόταν σωρός θραυσμένων οστών με κτερίσματα. Τα οστά ανήκουν σε ένα άνδρα, μια γυναίκα 20-30 ετών, ένα παιδί 7-12 ετών και ένα ακόμη άτομο. Τα κτερίσματα ήταν αγγεία, χάλκινη βελόνη, δυο χάλκινες λαβίδες, γυάλινα πλακίδια, χάλκινα δακτυλίδια, φακοειδής σφραγιδόλιθοι, γυάλινα ενθέματα, σφονδύλια και χάντρες. Στο ΝΔ τμήμα του θαλάμου βρέθηκε λάκκος πλακοσκεπής, με πρόχειρη αναθύρωση, που κάλυπτε την πρωτογενή ταφή Ζ. Ήταν σε στάση ισχυρά συνεσταλμένη, με το δεξί του χέρι στο αριστερό πλευρό, που ανήκε σε άνδρα άνω των 50 ετών. Τα κτερίσματά του ήταν τρεις ψευδόστομοι αμφορείς και μια λήκυθος ύστερης ΥΕΙΠΓ περιόδου.

Ο τάφος Λ ανήκει στην τέταρτη σειρά τάφων και είναι πρώτος από τα Α (εικόνα 48). Είχε έντονα κατωφερή δρόμο, με τοιχώματα που συνέκλιναν ελαφρά. Στο δάπεδο του θαλάμου είχε σκαφτεί μια πλατιά ορθογώνια τάφος που διέτρεχε όλο το θάλαμο και στον πυθμένα της είχαν τοποθετηθεί διαδοχικά τμήματα πήλινου αγωγού. Μέσα στο θάλαμο και σε επαφή με το Β τοίχωμα βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, με προσανατολισμό Α-Δ, σε στάση ύπτια, με πρόσωπο προς Ν, αριστερό χέρι σε έκταση και δεξί κατά μήκος του κορμού. Ανήκε σε γυναίκα 25 ετών, πίσω από το κρανίο της οποίας βρέθηκε οστέινη περόνη. Δίπλα της βρέθηκαν κομμάτια κάρβουνου ενώ και τα οστά της ήταν έντονα καμένα. Πλάι της ακουμπούσε η πρωτογενής ταφή Β, με κατεύθυνση Α-Δ, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη και στραμμένη προς νότο. Τα οστά της λεκάνης ακουμπούσαν εν μέρει στο βραχίονα της ταφής Α. Το αριστερό χέρι κατέληγε στην κοιλιά και το δεξί στη λεκάνη. Τα οστά της ταφής Β, που ανήκουν σε άνδρα 50 ετών, είχαν επίσης ίχνη καύσης. Πίσω από το κρανίο του βρέθηκαν δύο αγγεία, δύο σφονδύλια και μια βελόνη ενώ μπροστά του και κοντά στο Α τοίχωμα βρέθηκαν μια λόγχη, ένα μαχαίρι, σφονδύλια και αγγεία ΥΕΙΠΒ2 και πρώιμης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Στο ΝΑ τμήμα βρέθηκαν τα μακρά οστά της δευτερογενούς ταφής Γ, αναμειγμένα με κομμάτια κιμωλιάς, που ανήκουν πιθανώς σε άνδρα. Κοντά στο ΝΔ τοίχωμα βρέθηκε λάκκος, που περιείχε την ταφή ενός ενήλικου άνδρα, τη δευτερογενή ταφή Δ, μαζί με αγγεία και χάντρες από κορναλίνη ΥΕΙΠΑ2-Β περιόδου. Τέλος, βρέθηκαν λίγα ακόμα θραυσμένα οστά από ταφή που είχε απομακρυνθεί.

Ο τάφος Μ είναι ο δεύτερος διπλός, θαλαμωτός τάφος που βρέθηκε, ανήκει στην πέμπτη σειρά και είναι ο δεύτερος από τα Α (εικόνα 49). Ο δρόμος είχε μήκος 3μ. και στο βάθος του είχαν λαξευτεί δύο στόμια που κατέληγαν σε δύο θαλάμους, έναν ελλειψοειδή κύριο, τον Μα και έναν κυκλικό Α, τον Μβ. Μέσα στον κύριο

θάλαμο και κοντά στο Α τοίχωμα βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, με προσανατολισμό Β-Ν, σε στάση ύπτια ή πλάγια συνεσταλμένη και στραμμένη Α. Ανήκε σε άνδρα 35 ετών, κτερισμένο με δύο αγγεία πίσω από το κρανίο του ενώ δίπλα στο μηρό του βρέθηκε δρεπανοειδές μαχαίρι και ιταλική φυλλόσχημη λόγχη. Το ένα αγγείο χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ2ή Β1 περίοδο και το άλλο στην μέση ΥΕΙΙΓ περίοδο. Δίπλα του και κοντά στο Ν τοίχωμα βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Β, με προσανατολισμό Α-Δ, σε στάση συνεσταλμένη και στραμμένη προς Β. Ανήκε σε γυναίκα 30 ετών, κτερισμένη με έναν ψευδόστομο αμφορίσκο πρώιμης ΥΕΙΙΓ περιόδου. Κατά μήκος του Β τοιχώματος υπήρχαν παραμερισμένα και διάσπαρτα πολλά οστά, ανάμεικτα με παλιά κτερίσματα, που αντί να έχουν τοποθετηθεί σε σωρό είχαν απλωθεί στο δάπεδο. Ανήκουν στην δευτερογενή ταφή Γ, που ήταν κτερισμένη με τρία χάλκινα μαχαίρια, μια χάλκινη λόγχη, σφονδύλια, αμφορίσκους, χάντρες από γυαλί και κορναλίνη, ένα οστέινο κτένι, μια χάλκινη βελόνη, ένα σφραγιδόλιθο και αλάβαστρα που χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΑ2 έως τη ΥΕΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Μέσα στο θάλαμο Μβ, πίσω από την ξερολιθιά εντοπίστηκε μεγάλος, ψευδόστομος αμφορέας μέσης με ύστερη ΥΕΙΙΓ περιόδου. Κατά μήκος του Β τοιχώματος εντοπίστηκε η πρωτογενής ταφή Α, με προσανατολισμό Δ-Α, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη, στραμμένη προς Β, με το αριστερό χέρι κάτω από τα άκρα. Κατά μήκος του Α τοιχώματος βρέθηκε σωρός οστών και κτερισμάτων, που ανήκουν στις δευτερογενείς ταφές δύο ενήλικων ανδρών, των Β και Γ, μαζί με αγγεία ΥΕΙΙΑ2 έως πρώιμη ΥΕΙΙΓ περίοδο.

Ο τάφος Ν ανήκει στην τρίτη σειρά τάφων του νεκροταφείου και είναι ο τρίτος από τα Α (εικόνα 50). Κατά μήκος του Β τοιχώματος του θαλάμου του βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, προσανατολισμένη Α-Δ, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση. Ανήκε σε γυναίκα 25-30 ετών και συνοδευόταν από ψευδόστομο αμφορέα και πρόχου ύστερης ΥΕΙΙΓ περιόδου. Δίπλα της και κάτω από το αριστερό πλευρό της βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Β, με ίδιο προσανατολισμό, σε στάση ύπτια οκλάζουσα και τα χέρια στην κοιλιά. Ανήκε σε γυναίκα 30 ετών. Δίπλα στο αριστερό της γόνατο υπήρχαν ένας ψευδόστομος αμφορέας και ένα σφονδύλι ενώ γύρω από το κρανίο της βρέθηκαν τα κοσμήματα της, τρία σφονδύλια, μια οστέινη περόνη και γυάλινες χάντρες. Στην αγκαλιά της βρέθηκαν τα λείψανα του βρέφους Γ. Πάνω και γύρω από τα οστά της διπλής αυτής ταφής βρέθηκαν τα οστά παλαιότερης ταφής, ενός άνδρα 40 ετών, που παραμερίστηκε πάνω στα οστά των άλλων. Σε επαφή με το Α τοίχωμα ακουμπούσε η πρωτογενής ταφή Δ, με ίδιο προσανατολισμό και σε στάση πλάγια

συνεσταλμένη, στραμμένη προς Β. Ανήκε σε άνδρα άνω των 30 ετών, κτερισμένο με μια χάλκινη οριζόντια λαβή, δυο χάλκινες βελόνες και χάντρες από κορναλίνη. Κατά μήκος του Α τοιχώματος βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Ε, με προσανατολισμό Ν-Β, που ανήκε σε παιδί 3 ετών, κτερισμένο με δύο αγγεία, δύο σφονδύλια, μια γυάλινη σφραγίδα και ένα χάλκινο δρεπανοειδές μαχαίρι μέσης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Άλλα 4 αγγεία βρέθηκαν μπροστά του. Κατά μήκος του ΝΔ τοιχώματος βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Ζ, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, στραμμένη ΝΑ. Ανήκε σε παιδί 6 ετών, που ήταν κτερισμένο με ψευδόστομους αμφορείς και αμφορίσκο μέσης και ύστερης ΥΕΙΠΓ περιόδου. Κάτω από την ταφή αυτή βρέθηκε ο πλακοσκεπής λάκκος Η, που περιείχε την πρωτογενή ταφή Ι, ενός 40χρονου άνδρα, σε στάση πλάγια και ισχυρά συνεσταλμένη, με το κεφάλι στα Α. Στο ύψος της λεκάνης του βρέθηκε χάλκινο, δρεπανοειδές μαχαίρι, που πιθανώς το είχε δεμένο στη μέση του. Στο κέντρο του θαλάμου, παράλληλα με τον προηγούμενο, είχε διανοιχτεί ο λάκκος Ι, που περιείχε την πρωτογενή ταφή Η, ενός ενήλικου άνδρα. Είχε στάση ύπτια οκλάζουσα και προσανατολισμό Δ-Α. Στο Α άκρο του λάκκου δίπλα και κάτω από την ταφή Η, βρέθηκαν τα οστά της δευτερογενούς ανδρικής ταφής Θ. Οι ταφές ήταν και οι δυο ακτέριστες και οι ανασκαφείς υποστηρίζουν ότι, ίσως, πρόκειται για ταφή πατέρα-γιου καθώς ο Θ φαίνεται αρκετά γηραιότερος από τον Η.

Η οστεοαρχαιολογική μελέτη, που εφαρμόστηκε στο υλικό του νεκροταφείου εκτός από το φύλο και την ηλικία των νεκρών έδειξε και μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία. Η ταφή Γ στον τάφο Ε, ανήκε σε γυναίκα 17-23 ετών, που είχε εκ γενετής απουσία σύμφυσης του ιερού οστού με τη σπονδυλική στήλη και συνεπώς θα έπασχε από πόνους χαμηλά στην πλάτη. Επιπλέον είχε μολυνθεί από βακτήριο στα θωρακικά και οσφυϊκά πλευρά, που οφείλεται σε φυματίωση ή βρουκέλωση, ασθένεια που προκάλεσε τελικά και το θάνατο της. Κατά την απόθεσή της στον τάφο, τα οστά της καλύφθηκαν με ασβεστοκονίαμα, προφανώς από φόβο δυσοσμίας και μετάδοσης της ασθένειας. Παρόμοια μέτρα υγιεινής φαίνεται να έχουν ληφθεί και στους τάφους Γ και Λ, όπου κάποια οστά βρέθηκαν καμένα αλλά όχι απανθρακωμένα. Άρα, εικάζεται ότι δεν είχε γίνει καύση του νεκρού αλλά τα οστά είχαν περάσει από καθαρτήρια πυρά. Ενδιαφέρον προκαλεί μια περίπτωση τρυπανισμού στην ταφή Ζ στον τάφο Στ. Το κρανιακό οστό έχει αφαιρεθεί με απόξεση μέχρι του σημείου να εμφανιστεί ο εσωτερικός φλοιός. Υπάρχουν, όμως, στο οστό σημάδια ίασης που δείχνουν ότι ο

ασθενής επέζησε της επέμβασης, παρά τον υψηλό της κίνδυνο (Paschalidis-Mc George, 2009:104).

16. Πετρωτό

Ο λόφος της Μυγδαλιάς βρίσκεται ΝΑ της Πάτρας, σε μια εύφορη πεδιάδα κάτω από τα πόδια του Παναχαϊκού, ανάμεσα στους χείμαρρους Ξεροπόταμο και Φιλιούρα (Πετρόπουλος, Α.Δ., 1989:182, Papazoglou-Manioudaki, 2009:501).

Στα Δ του λόφου, στη θέση Γούπατα (εικόνα 31, μωβ κουκκίδα), βρέθηκε θολωτός τάφος, ΥΕΠ-ΙΙΑ1 περιόδου. Ο οικισμός, στα ΝΑ του λόφου, εκτείνεται σε 6,5 στρέμματα, σε 3 διαδοχικά επίπεδα και χρονολογείται από την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο μέχρι το τέλος της ΥΕΙΙΓ περιόδου. Ένας περίβολος κλείνει τη θέση στα ΝΑ. Ο θολωτός τάφος βρίσκεται ΝΔ, κοντά στον τοίχο και έχει διατηρηθεί σε ύψος 2.75μ. αλλά υπολογίζεται ότι είχε αρχικό ύψος 3.70-3.80μ. ενώ η διάμετρός του υπολογίζεται στα 4.30μ. Ήταν συλημένος, πιθανώς από τη μυκηναϊκή περίοδο. Ο τάφος είναι ένα υπόγειο, κυκλικό δωμάτιο αποτελούμενο από ασβεστόλιθο, διαταγμένο έτσι ώστε να σχηματίζει ένα κυψελωτό θόλο (εικόνα 51). Έχει κατασκευαστεί από αδρολαξευμένους ασβεστόλιθους, τοποθετημένους σε ακανόνιστες σειρές. Δεξιά και αριστερά του θαλάμου διακρίνονται δύο τοίχοι όμοια χτισμένοι με τα τοιχώματα. Πιθανώς, αποτελούν επένδυση του τετράγωνου ορύγματος μέσα στο οποίο είχε εγγραφεί ο κύκλος του θαλάμου. Η είσοδος ήταν χαμηλή (70-80 εκατοστά) και ήταν στη νότια πλευρά ενώ ο δρόμος είναι παράλληλος με την πλαγιά, αντίθετα απ' ό τι συνηθίζεται. Στο δάπεδο βρέθηκαν 8 ταφικά επίπεδα συνεχόμενα χωρίς οι ύστερες ταφές να έχουν ενοχλήσει τις προγενέστερες (Jones et al, 2017). Με τη μέθοδο του C¹⁴, αναλύθηκαν ανθρώπινα και ζωικά οστά και χρονολογήθηκαν τα στρώματα. Το δάπεδο χρονολογήθηκε στα 1480-1300 π.Χ. ενώ το 7^ο επίπεδο στα 1420-1305π.Χ., αφήνοντας ένα μικρό κενό μεταξύ των ταφών. Τα επίπεδα 6, 5 και 4 χρονολογούνται από το 1305-1255 π.Χ. και το τελευταίο 3^ο επίπεδο στα 1255-1120 π.Χ. (εικόνα 52). Στον τάφο βρέθηκε επίσης, λάκκος, που περιείχε τρεις επάλληλες κτερισμένες ανακομιδές οστών και σε διάφορα σημεία ίχνη καθαυτήριων πυρών. Μαζί βρέθηκαν 115 αγγεία ΥΕΙΒ-ΙΙΑ1 περιόδου, ένα ειδώλιο σχήματος Φ, χρυσοί σφηκωτήρες, βελόνες, χάλκινο δακτυλίδι και μαχαίρια, λίθινο περίαπτο, λίθινα εργαλεία, ακόνι και χάντρες από ημιπολύτιμα υλικά. Στο δάπεδο βρέθηκε η μοναδική, πρωτογενής ταφή άνδρα, ξαπλωμένου στην πλάτη του με τα

πόδια λυγισμένα ψηλά. Γύρω από το κεφάλι του βρέθηκαν οστά ζώων. Από πάνω τους, οστά 30-40 ανθρώπων σε κακή κατάσταση, δείχνουν την πιθανή χρήση του τάφου ως οστεοφυλάκιο. Στην Α πλευρά βρέθηκαν και έντεκα ανακομιδές οστών, προσεκτικά και με τάξη τοποθετημένες σαν να είχαν αποθεθεί τα οστά τυλιγμένα με κάποιο ύφασμα. Πάνω από αυτές βρέθηκε χτιστή θήκη που περιείχε οστά ανακομιδής μιας ταφής και κάτω από αυτά οστά ζώου (κατσίκας). Χαρακτηριστικό είναι ένα ανθρώπινο κρανίο πολύ επίμηκες προς τα πίσω.

17. Κρήνη - Ζωητάδα

Η Κρήνη (εικόνα 31, κόκκινη κουκκίδα) είναι μικρός, περιφερειακός οικισμός, που βρίσκεται 6χλμ περίπου Ν της Πάτρας (Κασκαντίρη, 2016:7κ.ε.). Συνορεύει με τους οικισμούς του Σαραβαλίου, της Οβρυάς και του Πετρωτού, ενώ λίγο νοτιότερα ακολουθούν οι οικισμοί της Θέας και της Καλλιθέας. Διαθέτει πολλούς φυσικούς λόφους, με καλή οπτική επικοινωνία μεταξύ τους, αλλά και προς τον ανοιχτό ορίζοντα του Πατραϊκού κόλπου. Οι πιο ομαλοί από αυτούς αποτέλεσαν ιδανικές θέσεις για την εγκατάσταση πολυάριθμων και σημαντικών μυκηναϊκών οικισμών. Επιπλέον, η ποικίλη γεωμορφολογία του εδάφους από ασβεστολιθικά πετρώματα, πρόσφερε θέσεις κατάλληλες για τη λάξευση θαλαμοειδών τάφων και τη δημιουργία νεκροταφείων. Στα πλεονεκτήματα της περιοχής ανήκει και η εξασφάλιση της υδροδότησής της, μέσω φυσικών πηγών και χείμαρρων.

Στους πρόποδες του Παναχαϊκού όρους, σε κοντινές μεταξύ τους θέσεις βρέθηκαν τρία μυκηναϊκά νεκροταφεία με τοπωνύμια Ζωητάδα, Άγιος Κωνσταντίνος και Δριμαλείκα. Στο νεκροταφείο της Ζωητάδας έχουν ανασκαφεί 11 θαλαμοειδείς τάφοι, προσανατολισμένοι Α-Δ, με τους θαλάμους προς τα Α. Έχουν διανοιχθεί σε κοντινές αποστάσεις και παράλληλοι μεταξύ τους, σε διαδοχικές σειρές, που ακολουθούν την ομαλή κλίση της πλαγιάς του λόφου.

Ο τάφος 1 (οικόπεδο Γαλανού) είναι μέτριου μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου Α-Δ, ο οποίος βρίσκεται στο ΒΑ άκρο του οικοπέδου (εικόνα 53). Ο δρόμος, μήκους 4,50μ. στην επιφάνεια του εδάφους και πλάτους 1,10μ. στην αρχή του, είναι λαξευμένος κατά ένα επίπεδο χαμηλότερα από τον θάλαμο του τάφου, ακολουθώντας τη φυσική κατωφέρεια του εδάφους. Η πρόσοψη του τάφου έχει ύψος 2,65μ. και στη βάση της ανοίγεται μικρή, τοξωτή είσοδος. Ο θάλαμος έχει σχήμα ακανόνιστα κυκλικό. Το ταφικό στρώμα περιελάμβανε πέντε κατά χώραν ταφές και δύο

ανακομιδές οστών. Τα σκελετικά κατάλοιπα δεν εδράζονταν απευθείας επάνω στο λαξευμένο δάπεδο, αλλά σε λεπτή στρώση ψιλόκοκκης επίχωσης, που είχε χρησιμοποιηθεί για την εξομάλυνση της επιφάνειάς του. Στο Ν τμήμα του θαλάμου αποκαλύφθηκαν δύο πρωτογενείς ταφές, οι Α και Β. Είχαν τοποθετηθεί παράλληλα, προσανατολισμένες Α-Δ με τα κρανία προς το βάθος του θαλάμου. Ο νεκρός Α είχε τοποθετηθεί σε στάση ύπτια οκλάζουσα, με τα χέρια στην κοιλιακή χώρα. Ενδιαφέρουσα ήταν μια χάλκινη λόγχη που αποτελούσε κτέρισμα της ταφής Α, καθώς ήταν τοποθετημένη σε μικρή απόσταση από τα κάτω άκρα της. Η ταφή Β ήταν σε ύπτια στάση με το κρανίο στραμμένο προς τα Β και το αριστερό χέρι στη λεκάνη. Το άνω τμήμα του σκελετού ακουμπούσε επάνω σε ογκώδη ασβεστόλιθο, αδρώς κατεργασμένο. Στο ΒΑ άκρο του θαλάμου είχε αποτεθεί η πρωτογενής ταφή Γ, με προσανατολισμό περίπου Α-Δ, σε ύπτια στάση. Η οστεολογική ανάλυση κατέδειξε ότι πρόκειται για παιδί ηλικίας πέντε ετών ($\pm 1,5$). Κατά μήκος του Β τοιχώματος του θαλάμου εκτεινόταν η πρωτογενής ταφή Δ, η οποία είχε τον ίδιο περίπου προσανατολισμό με τις προηγούμενες, σε ύπτια στάση, με το δεξί χέρι στον ώμο και το αριστερό στην κοιλιά. Η λεκάνη είχε επικαλυφθεί από ψευδόστομο αμφορίσκο ενώ τα δύο μηριαία είχαν επικαλυφθεί από πρόχου. Στην ταφή μπορούν να αποδοθούν και δύο αγγεία ΥΕΙΠΓ πρώιμης-μέσης περιόδου. Στο αριστερό χέρι του σκελετού βρέθηκαν φορεμένα δύο χάλκινα δακτυλίδια, το ένα περασμένο στον δείκτη και το άλλο στον παράμεσο. Η ταφή Ε είχε αποτεθεί στη συνέχεια, κατά μήκος του ΒΔ τοιχώματος. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε στάση πλαγίως συνεσταλμένη και συνοδευόταν από έξι αγγεία και ένα σφονδύλι. Δεν αποκλείεται πάντως μερικά από τα συγκεκριμένα ευρήματα να είχαν αποδοθεί στην προαναφερθείσα παιδική ταφή Γ, διότι κάποια πολύ κοντά στα κάτω άκρα αυτού του νεκρού. Στο Δ τμήμα του θαλάμου, αποκαλύφθηκε μικρός σωρός παραμερισμένων οστών-ανακομιδή, με δύο θραυσμένα κρανία και ένα πιθάριο. Βαθύτερα υπήρχαν λίγα οστά, μαζί με αλάβαστρα καθώς και ένα ακόμη άωτο πιθάριο, που χρονολογούνται από την ΥΕΙΠΑ1 μέχρι την ΥΕΙΠΑ2/ΙΠΒ. Η ανακομιδή 2, στα Δ, περιλάμβανε μεγάλο αριθμό οστών που ανήκαν σε περισσότερες από δύο ταφές. Εντύπωση όμως προκαλεί ότι μεταξύ τους υπήρχαν μόνο δύο κρανία και κανένα κτέρισμα. Συνοψίζοντας, ο τάφος είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΠΑ1 μέχρι την ΥΕΙΠΓ ύστερη, ίσως μέχρι την Υπομυκηναϊκή εποχή.

Ο τάφος 2 ήταν μετρίου μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου Α-Δ (εικόνα 54). Ο δρόμος είχε μήκος 4,88μ. και πλάτος 1,03μ. στην αρχή του και 1,30μ. στη βάση της πρόσοψης. Η πρόσοψη είναι τραπεζιώσχημη, με μικρή τοξωτή είσοδο ενώ ο

θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστα κυκλικό. Το ταφικό στρώμα, που είχε επικαλυφθεί με λεπτή στρώση ψιλόκοκκου κιμιλοχώματος, περιλάμβανε δύο πρωτογενείς ταφές και μία μεγάλη ανακομιδή οστών. Συγκεκριμένα, ορισμένες από τις παλαιότερες ταφές του θαλάμου είχαν παραμεριστεί κατά μήκος του ΒΔ τοιχώματος, επάνω σε ένα είδος θρανίου. Τα οστά ήταν συγκεντρωμένα σε δύο επιμέρους ομάδες, από τις οποίες η Α περιλάμβανε τα σκελετικά κατάλοιπα μιας μόνο παραμερισμένης ταφής. Η δυτική ομάδα ήταν μεγαλύτερη και περιλάμβανε έξι κρανία και άλλα οστά. Επιπλέον, από το εσωτερικό του σωρού της ανακομιδής συλλέχθηκαν μερικά ακόμη κρανία, τα οποία έφθαναν σε συνολικό αριθμό τα 13, καθώς και μεγάλος αριθμός μακρών οστών. Ακολουθώντας προς Ν, είχαν παραμεριστεί μερικά ακόμη οστά δύο τουλάχιστον παραμερισμένων ταφών. Με βάση την οστεολογική μελέτη, αποσαφηνίστηκε τελικά ότι στην ανακομιδή συμπεριλαμβάνονταν 15 συνολικά ταφές, από τις οποίες 13 ήταν ενήλικες και δύο παιδιά. Πιθανώς όμως, ο αριθμός αυτός να είναι ο συνολικός και για τις δύο ανακομιδές. Οι παραμερισμένες ταφές χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΑΑ1 μέχρι την ΥΕΙΙΙΓ' πρώιμη-μέση. Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου κείτονταν δύο κατά χώραν ταφές, η μία δίπλα στην άλλη, εφαπτόμενες μάλιστα μεταξύ τους σε μερικά σημεία. Ήταν προσανατολισμένες Α-Δ. Η ταφή 1, η ευρισκόμενη στα νότια, είχε τοποθετηθεί σε στάση πλάγια συνεσταλμένη. Το κρανίο έδινε την εντύπωση ότι στηριζόταν επάνω στον αριστερό ώμο της διπλανής ταφής ενώ ο ώμος και ο αγκώνας άγγιζαν την ταφή 2. Η ταφή 2 είχε τοποθετηθεί σε στάση υπτίως οκλάζουσα. Το κρανίο ήταν γερμένο στο πλάι κοιτάζοντας προς τα Β. Το δεξί χέρι εκτεινόταν κατά μήκος του σώματος, ενώ το αριστερό κατέληγε επάνω στην κοιλιακή χώρα. Οι δύο ταφές κατά πάσα πιθανότητα ήταν σύγχρονες, καθώς είχαν τοποθετηθεί τόσο κοντά μεταξύ τους, ώστε σχεδόν εφάπτονταν.

Ο τάφος 3 ήταν μικρού μεγέθους και βρισκόταν ακριβώς δίπλα στον τάφο 1. Η κατασκευή του δεν είναι ολοκληρωμένη, καθώς δε διαθέτει δρόμο ούτε κανονική είσοδο, αλλά μόνο θάλαμο ιδιότυπου, πεταλοειδούς σχήματος. Στο δάπεδο υπήρχαν διάσπαρτα, θραυσμένα μακρά οστά και τρία κρανία. Κατά μήκος του πίσω (Α) τοιχώματος υπήρχε μικρός, κτιστός, κιβωτιόσχημος, πλακοσκεπής τάφος. Οι πλευρές του ήταν από σχιστολιθικές πλάκες ενώ τρεις ακόμη πλάκες αποτελούσαν την κάλυψή του. Το εσωτερικό του περιείχε διάσπαρτα θραυσμένα οστά.

Λίγο πιο πέρα, ο τάφος 1 του οικοπέδου Μακρυγιάννη, ήταν μικρού μεγέθους, προσανατολισμένος ΒΑ-ΝΔ, με τον θάλαμο στα ΒΑ. Βρίσκεται στην ανώτερη σειρά

τάφων του οικοπέδου. Η πρόσοψη του τάφου είναι τραπεζιόσχημη με μικρή, τοξωτή είσοδο, τοποθετημένη λίγο έκκεντρα προς τα Β. Σε όλο το δάπεδο υπήρχαν κατάλοιπα οστών.

Ο τάφος 2 ήταν μετρίου μεγέθους, με προσανατολισμό περίπου Α-Δ (εικόνα 55). Βρίσκεται στην ανώτερη σειρά τάφων του οικοπέδου, στα Β του τάφου 1. Ο δρόμος έχει σωζόμενο μήκος 1,90μ. και πλάτος 0,90μ. στο ΝΔ (σωζόμενο) άκρο και 1,08μ. στη βάση της πρόσοψης. Η πρόσοψη του τάφου είναι τραπεζιόσχημη με μικρή, τοξωτή είσοδο, τοποθετημένη ελαφρώς έκκεντρα προς τα Β. Ο θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστα κυκλικό και η οροφή του ήταν θολωτή. Ο τάφος διέθετε τρία επάλληλα ταφικά στρώματα, που διαχωρίζονταν με στρώσεις πατημένου κιμιλοχώματος. Στο ανώτερο ταφικό στρώμα είχε αποτεθεί η ταφή Α. Ο νεκρός κείτονταν πολύ κοντά στο Ν τοίχωμα, με προσανατολισμό Α-Δ, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη. Την ταφή Α συνόδευε ψευδόστομος αμφορίσκος της ΥΕΙΙΙΓ ύστερης. Μετά από τη μεσολάβηση επίχωσης είχε σχηματιστεί ενδιάμεσο ταφικό στρώμα μικρής έκτασης, με μία μικρή ανακομιδή παραμερισμένων οστών και ένα μεμονωμένο κρανίο. Η ανακομιδή Α είχε τοποθετηθεί δίπλα στο πίσω (Α) τοίχωμα του θαλάμου και την αποτελούσαν έξι συνολικά νεκροί. Μεταξύ των οστών βρέθηκε χάλκινη τριχολαβίδα. Το στρώμα χρονολογείται στην ΥΕΙΙΙΓ πρώιμη. Ένα ακόμη κρανίο είχε απομείνει στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου μαζί με έναν σφραγιδόλιθο από στεατίτη. Η πρωτογενής ταφή Β, στο κατώτερο στρώμα είχε τοποθετηθεί πολύ κοντά στο Β τοίχωμα. Είχε προσανατολισμό Α-Δ, σε στάση ύπτια οκλάζουσα, με τα χέρια στην κοιλιακή χώρα. Η ταφή ήταν στολισμένη με κοσμήματα και είναι προφανές ότι ανήκε σε γυναίκα. Στον λαιμό φορούσε περιδέραια, από κορναλίνη, γυαλί και στεατίτη. Δύο ψέλλια από κορναλίνη ήταν περασμένα γύρω από τους καρπούς των χεριών. Στην ταφή Β ανήκαν επίσης λίγα θραύσματα χάλκινου αντικειμένου, που βρέθηκαν επάνω στον σκελετό, τμήματα χάλκινης περόνης, μαζί με μερικές ακόμη χάντρες, καθώς και μία οστέινη περόνη που βρέθηκε κατά την αφαίρεση των οστών. Σε πολύ μικρή απόσταση από την ταφή Β και προς το ΒΑ τοίχωμα του θαλάμου, υπήρχε θραυσμένο κρανίο άλλης ταφής, προφανώς παλαιότερης, τα υπόλοιπα οστά της οποίας δε διατηρήθηκαν στη θέση τους. Ακριβώς δίπλα και στα Α των δύο κρανίων Κ2 και Κ3, βρέθηκαν δύο αγγεία. Στο Ν τμήμα του θαλάμου αποκαλύφθηκαν επιπλέον μερικά μακρά οστά, πολύ θραυσμένα, που πιθανώς αποτελούν κατάλοιπα κάποιας κατεστραμμένης ταφής του κατώτερου στρώματος. Συνοψίζοντας, ο τάφος είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΙΑ2 μέχρι την ΥΕΙΙΙΓ ύστερη.

Ο τάφος 3 ήταν μεγάλου μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου Α-Δ (εικόνα 56). Βρίσκεται στην ανώτερη σειρά των τάφων του οικοπέδου, ακριβώς δίπλα και στα Β του τάφου 2. Ο δρόμος του τάφου διατηρείται σε μήκος 3,30μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 1,40μ. στο ΝΔ σωζόμενο άκρο, μέχρι 1,78μ. στη βάση της πρόσοψης. Η πρόσοψη του τάφου είναι τραπεζιόσχημη, με μικρή τραπεζιόσχημη είσοδο, που είναι τοποθετημένη λίγο έκκεντρα προς το Ν. Ο θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστα κυκλικό και είναι έκκεντρος προς τα δεξιά. Η οροφή είχε σχήμα θολωτό. Ο τάφος διέθετε δύο επάλληλα ταφικά στρώματα, τα οποία διαχωρίζονταν με επίχωση. Το ανώτερο ταφικό στρώμα περιλάμβανε δύο πρωτογενείς ταφές, καθώς και λίγα σκελετικά κατάλοιπα τριών ακόμη πολύ κατεστραμμένων ταφών. Οι δύο πρωτογενείς ταφές Α και Β είχαν τοποθετηθεί εγκάρσια στον άξονα του τάφου, με προσανατολισμό Β-Ν και με τα κρανία προς Ν. Η ταφή Α ήταν η πρώτη από Α. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε στάση ύπτια συνεσταλμένη και με το κρανίο να κοιτάζει προς την είσοδο. Τα χέρια ακουμπούσαν επάνω στην κοιλιακή χώρα. Την ταφή Α συνόδευε ψευδόστομος αμφορίσκος της ΥΕΙΙΓ μέσης. Η ταφή Β βρισκόταν σε πολύ μικρή απόσταση στα Ν της προηγούμενης, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη. Στην ταφή Β αποδίδονται ψευδόστομος αμφορίσκος της ΥΕΙΙΓ πρώιμης και πήλινο, αμφικωνικό σφονδύλι. Σε μικρή απόσταση στα Α της ταφής Α, υπήρχε θραυσμένο κρανίο και μαζί του δύο τεμάχια από οστά άκρων, που θα μπορούσαν να είναι κατάλοιπα άλλης ταφής, διαταραγμένης. Κατά μήκος του Β τοιχώματος του θαλάμου εντοπίζονταν κατάλοιπα τριών κατεστραμμένων και διαταραγμένων ταφών με ομάδα ευρημάτων. Το κατώτερο ταφικό στρώμα αντιστοιχούσε στην πρωιμότερη χρήση του θαλάμου και εκτεινόταν επάνω στο δάπεδο. Περιλάμβανε μία κατά χώραν ταφή και μία ανακομιδή οστών στο Β τοίχωμα του θαλάμου που ανήκαν σε δύο παραμερισμένες ταφές. Μεταξύ των οστών βρέθηκαν τρία αγγεία. Στο Ν τμήμα του θαλάμου κείτονταν η πρωτογενής ταφή Α, που ήταν προσανατολισμένη ΒΑ-ΝΔ. Ο νεκρός είχε πιθανώς τοποθετηθεί σε πλάγια συνεσταλμένη στάση. Μοναδικό κτέρισμα του νεκρού ήταν μία μικρή, χάλκινη τριχολαβίδα, που βρέθηκε δίπλα στην αριστερή του λεκάνη. Κοντά στο Ν τοίχωμα του τάφου, βρέθηκε ένα κρανίο, δώδεκα χάντρες από γυαλί και δύο μικροσκοπικοί χρυσοί εξάφυλλοι ρόδακες.

Ο τάφος 5 ήταν μέτριου μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου Α-Δ. Βρίσκεται στην ανώτερη σειρά τάφων του οικοπέδου, στα Β του τάφου 3 ενώ στο μεταξύ τους διάστημα ο τάφος 4, παρέμεινε ημιτελής, με χάραξη μόνο του δρόμου του, σε μικρό μήκος. Ο δρόμος του τάφου 4 είχε μήκος 3,80μ. και πλάτος 1,35μ. στην

αρχή και 1,50μ. στη βάση της πρόσοψης. Η πρόσοψη του τάφου ήταν τραπεζιόσχημη και η είσοδος τοποθετημένη λίγο έκκεντρα προς το Ν. Ο θάλαμος έχει σχήμα ακανόνιστα κυκλικό και είναι λαξευμένος ελαφρώς προς τα αριστερά. Η οροφή ήταν θολωτή. Μοναδικό εύρημα του ταφικού στρώματος ήταν ένα άωτο πιθάριο της ΥΕΙΙΑ1 περιόδου.

Ο τάφος 6 ήταν μετρίου μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου Α-Δ και με τον θάλαμο στα Α (εικόνα 57). Βρίσκεται στο Β άκρο του οικοπέδου, με τον δρόμο του κατά ένα επίπεδο χαμηλότερα από τους δρόμους των τάφων 1-5. Ο δρόμος ήταν μήκους 2,80μ. και κατέληγε σε σκαλοπάτι. Η πρόσοψη του τάφου ήταν τραπεζιόσχημη, τοποθετημένη λίγο έκκεντρα προς Β και ο θάλαμος, με σχήμα ακανόνιστα κυκλικό, ήταν έκκεντρος προς τα αριστερά. Το ταφικό στρώμα περιελάμβανε δύο διαταραγμένες και τρεις πρωτογενείς ταφές, καθώς και μία μικρή ανακομιδή οστών δίπλα στο Ν τοίχωμα. Μία ακόμη ταφή είχε αποτεθεί μέσα σε λάκκο ακριβώς μπροστά από την είσοδο. Κοντά στο Β τοίχωμα του θαλάμου αποκαλύφθηκαν τα σκελετικά λείψανα των δύο διαταραγμένων ταφών, που συνοδευόταν από τέσσερα αγγεία ΥΕΙΙΓ μέσης-ύστερης. Οι ταφές είχαν αποτεθεί η μία πολύ κοντά στην άλλη στο κεντρικό και πίσω (Α) τμήμα του θαλάμου και ήταν προσανατολισμένες Α-Δ. Η ταφή Γ, η πρώτη από Β, είχε αποτεθεί σε συνεσταλμένη στάση, στραμμένη προς το Β και ήταν ακτέριστη. Η Δ ήταν σε μάλλον σε ύπτια συνεσταλμένη στάση και στα Ν του κρανίου της υπήρχε ομάδα 12 αγγείων που χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΓ ύστερη. Εξαίρεση μεταξύ αυτών αποτελεί ένας ψευδόστομος αμφορίσκος ΥΕΙΙΓ μέσης. Μία ακόμη πρωτογενής ταφή, η ταφή Ε, βρισκόταν σε απόσταση στα νότια της ταφής Δ. Είχε τον ίδιο προσανατολισμό με τις δύο προηγούμενες, και ίσως σε αυτήν να ανήκε ο ψευδόστομος αμφορίσκος που προαναφέρθηκε. Στο Ν τοίχωμα υπήρχε μικρή ανακομιδή οστών μαζί με δυο αλάβαστρα ΥΕΙΙΑ2 περιόδου. Ακριβώς μπροστά από την είσοδο υπήρχε πλακοειδής λάκκος με κάλυψη από στρώμα άοπτου πηλού. Στο δάπεδο του είχε αποτεθεί μία ταφή πιθανώς παιδιού ή εφήβου, σε στάση ύπτια οκλάζουσα, με το χέρι στην κοιλιακή χώρα. Στην ταφή ανήκε μεγάλος κάλαθος που περιείχε ομάδα πέντε αγγείων ΥΕΙΙΓ ύστερης εποχής. Συνοψίζοντας, ο τάφος 6 είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΙΑ2 μέχρι την ΥΕΙΙΓ ύστερη.

Ο τάφος 7 ήταν μικρού μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου Α-Δ και με το θάλαμο στα Α (εικόνα 58). Ήταν λαξευμένος κατά ένα επίπεδο χαμηλότερα από τους τάφους 1-5, επάνω στην κατηφορική επιφάνεια της πλαγιάς. Ο δρόμος είχε μήκος

3,10μ. και πλάτος 1,10μ. στην αρχή του και 1,50μ. στη βάση της πρόσοψης. Η πρόσοψη του τάφου ήταν τραπεζιώσχημη και η είσοδος, τοποθετημένη έκκεντρα και κοντύτερα στο δεξί (N) τοίχωμα. Ο θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστα κυκλικό και η οροφή θολωτό. Στο δάπεδο είχαν αποθεθεί πέντε πρωτογενείς ταφές. Οι τέσσερις από αυτές ήταν παράλληλες μεταξύ τους, τοποθετημένες Α-Δ, με τα κρανία στο βάθος του θαλάμου. Λόγω της στενότητας του χώρου οι ταφές άγγιζαν η μία την άλλη ή ακόμη και αλληλεπικαλύπτονταν. Η πέμπτη ταφή είχε άλλο προσανατολισμό, με το κρανίο προς Ν. Η ταφή Α, η βορειότερη, ήταν σε στάση ύπτια συνεσταλμένη και ακτέριστη. Η ταφή Β βρισκόταν ακριβώς δίπλα και στα Ν της προηγούμενης, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη, με τα χέρια στην κοιλιακή χώρα. Στον νεκρό ανήκαν δύο μικρά, χάλκινα δακτυλίδια και μερικές χάντρες κορναλίνης, που ήταν περασμένες γύρω από τον λαιμό του. Στην ταφή Β αποδίδεται και ένας αιγυπτιακός σκαραβαίος από φαγεντιανή, που είχε τοποθετηθεί κάτω από μικρό λίθο, πίσω ακριβώς από το δεξί γόνατο της. Ένα πήλινο κωνικό σφονδύλι, που βρέθηκε στην περιοχή μεταξύ των κρανίων των ταφών Α και Β, ανήκε είτε στη μία είτε στην άλλη. Η ταφή Γ βρισκόταν δίπλα και στα Ν της ταφής Β. Τα σκέλη μάλιστα της ταφής Β ακουμπούσαν επάνω της και την είχαν λίγο υπερκαλύψει, καταδεικνύοντας ότι πιθανώς η ταφή Γ ήταν πρωιμότερη. Η στάση του σκελετού ήταν ύπτια συνεσταλμένη και ο νεκρός συνοδευόταν από χάντρες που βρέθηκαν στην περιοχή του λαιμού και ένα θραυσμένο χάλκινο δακτυλίδι. Η ταφή Δ ήταν τοποθετημένη στα Ν της ταφής Γ και σε επαφή με αυτήν, σε ύπτια στάση. Τρία αγγεία ΥΕΙΙΑ1/ΙΙΑ2 πρώιμη μέχρι ΥΕΙΙΑ2, που βρέθηκαν μεταξύ των κρανίων των ταφών Β, Γ, Δ, ανήκαν μόνο σε μία ή σε περισσότερες από αυτές. Στα Δ αποκαλύφθηκαν σκελετικά λείψανα ανήκοντα σε μία ακόμη διαταραγμένη ταφή, την Ε, που ήταν κτερισμένη με ένα αλάβαστρο ΥΕΙΙΑ2 περιόδου. Συνοψίζοντας, ο τάφος 7 είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΙΑ1/ΙΙΑ2 πρώιμη μέχρι την ΥΕΙΙΑ2.

Σε άλλο οικοπέδο (Γεωργαντόπουλου), ο τάφος 1 ήταν μικρού μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου, Α-Δ (εικόνα 59). Βρίσκεται στο ΝΑ τμήμα του οικοπέδου. Ο δρόμος είχε μήκος 2,05μ. και πλάτος 0,60μ. στην αρχή και 0,90μ. στη βάση της πρόσοψης. Το Ν τοίχωμα του δεν είναι ευθύγραμμο, αλλά στην αρχή καμπύλο και στη συνέχεια κοντά στην πρόσοψη κοίλο, πιθανώς λόγω της κακής ποιότητας του εδάφους, που δε διευκόλυνε το έργο της λάξευσης. Ο δρόμος ήταν καλυμμένος με κιμιλόχωμα, που περιείχε αρκετά όστρακα από αγγεία πόσεως. Το στόμιο πλαισιωνόταν από δυο στενές παραστάδες ασύμμετρες λόγω της λίγο

έκκεντρης, προς το νότο, τοποθέτησης της εισόδου. Ο θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστο νεφροειδές και ήταν έκκεντρος ενώ η οροφή είχε σχήμα θολωτό. Στο δάπεδο βρέθηκε μία ανακομιδή οστών και ένα μεμονωμένο αγγείο. Η ανακομιδή ήταν στο πίσω (Α) τοίχωμα και περιλάμβανε τουλάχιστον έξι παραμερισμένες ταφές, και εννέα αγγεία ΥΕΠΙΑ2, ΥΕΠΒ1, ΥΕΠΒ, και ΥΕΠΓ πρώιμη-μέση, μερικές γυάλινες χάντρες, μία χάντρα ήλεκτρου και ένα σφραγιδόλιθος από αχάτη, ΥΕΠΙΑ1 περιόδου. Στα δεξιά της εισόδου και σε επαφή με το Ν τοίχωμα, αποκαλύφθηκε μεμονωμένος ψευδόστομος αμφορίσκος ΥΕΠΓ. Συνοψίζοντας, ο τάφος 1 είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΠΙΑ2 μέχρι την ΥΕΠΓ μέση.

Ο τάφος 2 ήταν μετρίου μεγέθους, προσανατολισμένος περίπου Α-Δ και βρισκόταν σε μικρή απόσταση ΝΑ του τάφου 1 (εικόνα 60). Ο δρόμος είχε σωζόμενο μήκος 3,57μ. και πλάτος 0,65μ. στο Δ σωζόμενο άκρο και 1,12μ. στη βάση της πρόσοψης. Η πρόσοψη ήταν τραπεζιώσχημη, με μικρή, τοξωτή είσοδο, τοποθετημένη λίγο έκκεντρα και κοντύτερα στο δεξί (Ν) τοίχωμα. Ο θάλαμος είχε σχήμα τετράπλευρο, με στρογγυλεμένες γωνίες και είχε ανοιχτεί λίγο έκκεντρα προς τα Β. Η οροφή είχε θολωτό σχήμα και στο δάπεδο ακουμπούσαν δύο πρωτογενείς ταφές και μία ανακομιδή οστών. Οι ταφές Α και Β, στο Β τμήμα του θαλάμου, ήταν σχεδόν παράλληλες μεταξύ τους και προσανατολισμένες Α-Δ, σε στάση ύπτια συνεσταλμένη. Ανάμεσα στα κρανία των δύο ταφών αποκαλύφθηκε ομάδα πέντε αγγείων, που χρονολογούνται στην ΥΕΠΓ πρώιμη-μέση. Κατά μήκος του Ν τοιχώματος είχε αποθεθεί η ανακομιδή Α, που περιελάμβανε σκελετικά κατάλοιπα τουλάχιστον πέντε παραμερισμένων ταφών, δώδεκα αγγεία ΥΕΠΙΑ2 έως ΥΕΠΓ πρώιμης, και μία ακέραιη χάλκινη τριχολαβίδα. Συνοψίζοντας, ο τάφος είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΠΙΑ2/ΠΒ, μέχρι την ΥΕΠΓ μέση.

Σε όσα σκελετικά κατάλοιπα ήταν δυνατόν έγινε επισταμένη και αναλυτική οστεοαρχαιολογική εξέταση και παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της.

Στο νεκροταφείο της Ζωητάδας, στον τάφο 1 μελετήθηκαν ανθρώπινα οστά από τις ταφές Β, Γ, Δ και την ανακομιδή 1. Πρωτογενής ταφή Β: το κρανίο ανήκει πιθανόν σε νεαρό, ενήλικο άτομο, μάλλον γυναίκα, ο θάνατος της οποίας πιθανόν επήλθε σε ηλικία μικρότερη των 25 ετών. Στα οστά της παρατηρείται μεσογειακή αναιμία ή μεγαλοβλαστική αναιμία, λόγω έλλειψης βιταμίνης Β12, και γενικά έλλειψη βιταμινών.

Πρωτογενής ταφή Δ: ανήκει σε γυναίκα 20-25 ετών. Από τη μελέτη των δοντιών καταγράφηκαν διατροφικές ανωμαλίες, ασθένειες ή άλλες μορφές

καταπόνησης του οργανισμού κατά την ηλικία περίπου των 4 ετών. Καταγράφηκε πιθανή έλλειψη βιταμινών, και όζοι του Schmorl σε οσφυϊκούς και κυρίως θωρακικούς σπόνδυλους. Η παρουσία τους καταδεικνύει έντονες πιέσεις στο κάτω τμήμα της σπονδυλικής στήλης. Παρατηρήθηκε επίσης, επουλωμένο κάταγμα δεξιάς κλείδας. Τέλος, ο χρωματισμός που παρατηρήθηκε σε φάλαγγα χεριού, πιθανόν οφείλεται σε επαφή με οξειδωμένα χάλκινα αντικείμενα.

Ανακομιδή 1: τα οστά της ανακομιδής 1 ανήκουν σε δύο τουλάχιστον άτομα, έναν άνδρα, 20-30 ετών και δεύτερο άτομο, πιθανόν επίσης άνδρας, της ίδιας ηλικίας περίπου με τον πρώτο (ίσως λίγο νεώτερος). Σε θραύσμα κάτω γνάθου που πιθανόν συνδέεται με το κρανίο 4, δύο από τα τέσσερα δόντια είχαν χαθεί πριν το θάνατο του ατόμου. Περιοστίτιδα καταγράφηκε στην αριστερή περόνη που συνδέεται με το κρανίο 5. Η περιοστίτιδα είναι από τις περισσότερο συνηθισμένες σκελετικές αλλοιώσεις μολυσματικής προέλευσης. Είναι η φλεγμονή του περιόστεου εξαιτίας βακτηριακής λοίμωξης ή κάκωσης και η δημιουργία νέου οστού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο σχηματισμός νέου ακανόνιστου οστού πιθανόν οφείλεται σε έντονη καταπόνηση των τενόντων στο σημείο.

Στον τάφο 2, τα οστά που συλλέχθηκαν ως πρωτογενής ταφή 1 φάνηκε ότι ανήκουν σε περισσότερους από έναν, ελλιπή σκελετό. Τουλάχιστον τέσσερα άτομα αντιπροσωπεύονται από οστά του κρανίου, ενώ τα οστά του μετακρανιακού σκελετού ανήκουν σε τρία άτομα τουλάχιστον. Ταυτοποιήθηκαν πιθανόν δύο άνδρες και δύο γυναίκες: Άτομο 1α: άνδρας μεγαλύτερος των 40 ετών. Προχωρημένη οστική απορρόφηση της άνω γνάθου συνδέεται πιθανότατα με προθανάτια απώλεια δοντιών. Σε διάστημα αρκετά προγενέστερο του θανάτου του, είχε απωλέσει τουλάχιστον επτά από τα δέκα δόντια της άνω γνάθου. Επιπροσθέτως, σημειώνεται ότι ο αριστερός άνω κυνόδοντας της μόνιμης οδοντοστοιχίας βρίσκεται εκτός του οδοντικού τόξου (εκτοπισμός). Στο μετωπιαίο οστό του κρανίου της ταφής 1α, καταγράφηκε ένα πιθανό επουλωμένο, εμπίεστο κάταγμα. Επίσης, ενδείξεις μεσογειακής αναιμίας ή μεγαλοβλαστικής αναιμίας, λόγω έλλειψη βιταμίνης B12 και έλλειψη βιταμινών. Άτομο 1β: γυναίκα νεότερη των 25 ετών. Άτομο 1γ: άνδρας 20-30 ετών. Σε τμήμα της άνω γνάθου καταγράφηκε προθανάτια απώλεια δύο δοντιών, ενώ ένα τρίτο δόντι πιθανόν χάθηκε μετά το θάνατο του ατόμου. Άτομο 1δ: πιθανόν νεαρή γυναίκα, 20-25 ετών. Πιθανή παρουσία οστεοαρθρίτιδας καταγράφηκε σε έναν σπόνδυλο ενώ πιθανό κάταγμα κοπώσεως καταγράφηκε σε ένα δεξί μετακάρπιο.

Πρωτογενής ταφή 2: το άτομο αυτό ταυτοποιήθηκε ως γυναίκα άνω των 40 ετών. Είχε χάσει δεκαέξι δόντια πριν το θάνατό της, ενώ τρία επιπλέον έχουν χαθεί μεταθανάτια. Οστεόφυτα καταγράφηκαν στο ανώνυμο οστό της πυέλου. Οστεόφυτα είναι επίσης παρόντα στο αριστερό και δεξί μηριαίο και στην αριστερή κνήμη. Η παρουσία των οστεόφυτων πιθανόν συνδέεται με την προχωρημένη ηλικία του ατόμου και δε συνιστά παθολογική ένδειξη. Όσον αφορά στη σπονδυλική στήλη, καταγράφηκαν παθολογικές αλλοιώσεις στους θωρακικούς και οσφυϊκούς σπόνδυλους, συνδεόμενες με οστεοαρθρίτιδα και οστεόφυτα. Στην δεξιά κνήμη, καταγράφηκε παρουσία νέου ακανόνιστου οστού. Ανάλογες αλλοιώσεις καταγράφηκαν επίσης στη δεξιά περόνη. Η παρουσία περιοστίτιδας στα δύο οστά πιθανόν συνδέεται με έντονη καταπόνηση των τενόντων κατά την εκτέλεση φυσικών δραστηριοτήτων. Η ταφή 2 είναι πιθανόν η τελευταία ταφή στον τάφο 2 και ίσως σύγχρονη με εκείνη του ατόμου 1α.

Ανακομιδή 1: ο ελάχιστος αριθμός αντιπροσωπευόμενων ατόμων υπολογίστηκε σε δεκαέξι ενήλικες και ένα παιδί αλλά με βάση τα οστά του κρανίου, ταυτοποιήθηκαν δεκατρία 13 ενήλικα άτομα και δύο 2 παιδιά. Σύμφωνα με δεδομένα της οδοντικής ανάπτυξης, το ένα από τα παιδιά απεβίωσε σε ηλικία περίπου $5 \pm 1,5$ ετών, ενώ το δεύτερο ήταν πιθανόν νεότερο. Ταυτοποιήθηκαν τρεις άνδρες ηλικίας 25-35, 30-35, 40-45, και δύο επιπλέον άνδρες μεγαλύτεροι των 45 ετών. Τέσσερα ακόμη άτομα ταυτοποιήθηκαν ως πιθανόν άνδρες, κάτω των 25, όχι πάνω από 30, 25-35, και 30-35 ετών, αντίστοιχα. Με βάση τα ανωτέρω δεδομένα, τέσσερα ακόμη άτομα ταυτοποιήθηκαν ως πιθανόν γυναίκες ηλικίας 20-25 (δύο), 20-30, και 25-35 ετών. Σε περίπτωση λοιπόν που τα άτομα αυτά είναι άνδρες, το ύψος τους κυμαίνεται μεταξύ 1,52μ και 1,63μ, ενώ αν είναι γυναίκες μεταξύ 1,48μ και 1,59μ. Η συχνότητα τερηδόνας είναι χαμηλή ενώ η προθανάτια απώλεια δοντιών είναι συχνότερη: εξήντα από διακόσια τέσσερα δόντια, έχουν χαθεί πριν το θάνατο των αντιπροσωπευόμενων ατόμων. Σε 16 δόντια τεσσάρων ατόμων παρατηρήθηκε υποπλασία αδαμαντίνης, που καταδεικνύει ότι τα συγκεκριμένα άτομα βίωσαν κάποιας μορφής καταπόνηση του οργανισμού στην ηλικία των τριών ετών περίπου. Επίσης, οι οδοντικές αποτριβές σε πέντε από τα παραπάνω δόντια είναι ασύμμετρες και πιθανόν συνδέονται με χρήση των δοντιών ως εργαλεία ή με προθανάτια οδοντικά κατάγματα, κλπ. Τέλος, πιθανές ενδείξεις οδοντικού αποστήματος συνδεόμενες με μόλυνση του οδοντικού πολφού, καταγράφηκαν σε δύο διαφορετικά άτομα. Η παρουσία πορώτητας στο βρεγματικό και το άνω ινιακό οστό σε δύο από τα δεκατρία κρανία ενηλίκων, πιθανόν συνδέεται

με έλλειψη βιταμινών. Και οι δύο πιθανόν είναι άνδρες. Επίσης, στα δόντια του ενός καταγράφηκε υποπλασία αδαμαντίνης. Ένα από τα παιδιά, καταδεικνύει έλλειψη βιταμινών και συγκεκριμένα σκορβούτο. Καταγράφηκαν μόνο δυο οστεοαρθρίτιδες, μια σε μακρύ οστό, μία σε ισχίο και τρία οστεόφυτα σε κεφαλές οστών. Ωστόσο, σε πέντε από τις ένδεκα γληνοειδείς κοιλότητες που εξετάστηκαν παρατηρήθηκαν οστεόφυτα. Περιοστίτιδα καταγράφηκε σε έξι περόνες, όπου η εναπόθεση νέου ακανόνιστου οστού σε αυτή τη θέση, πάνω από την αρθρική επιφάνεια, πιθανόν συνδέεται με έντονη καταπόνηση των τενόντων. Ανάλογης αιτιολογίας είναι και οι αλλοιώσεις παρόμοιου τύπου σε μια από τις έξι κερκίδες του συνόλου. Με εξαίρεση ένα επουλωμένο κάταγμα αυχενικού σπονδύλου, δεν παρατηρήθηκαν κακώσεις στα υπόλοιπα οστά της ανακομιδής 1.

Τα σκελετικά υπολείμματα από τον Τάφο 3 υπολογίστηκαν σε πιθανόν τέσσερις ενήλικες.

18. Κρήνη -Αγ. Κωνσταντίνος

Το νεκροταφείο του Αγ. Κωνσταντίνου Κρήνης βρίσκεται στους Β πρόποδες του βουνού Ομπλός, μέσα σε μία πευκόφυτη έκταση (Κασκαντίρη, 2016:176κ.ε.).

Στη θέση Α, που βρίσκεται ψηλότερα επάνω στην πλαγιά του λόφου, αποκαλύφθηκαν 4 συλημένοι τάφοι (εικόνα 61). Η διάταξη τους είναι ιδιότυπη, καθώς ουσιαστικά αποτελούν δύο συμπλέγματα διπλών τάφων (1-2, 3-3α, 4-4α). Αυτό σημαίνει ότι το κάθε σύμπλεγμα διαθέτει έναν κύριο τάφο και έναν κάθετο προς αυτόν παραθάλαμο, που διανοίγεται στο πλευρικό τοίχωμα του δρόμου. Τα δύο συμπλέγματα απέχουν μεταξύ τους γύρω στα 5μ. Η θέση Β του Αγ. Κωνσταντίνου βρίσκεται στη βάση του λόφου, κοντά στην ομώνυμη εκκλησία. Στη θέση αυτή ερευνήθηκαν τρεις ακόμη συλημένοι, θαλαμοειδείς τάφοι, που ήταν λαξευμένοι ο ένας κοντά στον άλλο και προσανατολισμένοι Β-Ν, με τους θαλάμους προς τα Β.

Ο τάφος 1 της θέσης Α, ήταν μέτριου μεγέθους, προσανατολισμένος ΒΑ-ΝΔ, με τον θάλαμο στα ΒΑ. Ο τάφος 1 μπορεί να θεωρηθεί πλευρικός παραθάλαμος του τάφου 2, με τους άξονες των δύο τάφων να είναι κάθετοι μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, η είσοδος του τάφου 1 ανοίγεται στην αρχή του Β πλευρικού τοιχώματος του δρόμου του τάφου 2 και ήταν φραγμένη με ξερολιθιά. Η είσοδος του τάφου 1 ακολουθείται από δρόμο, μήκους 1,55μ. και πλάτους 0,70μ. και αμέσως μετά υπάρχει δεύτερη μικρή, εσωτερική είσοδος, με μικρό σκαλοπάτι, που οδηγεί στον ακανόνιστα

τετράπλευρο θάλαμο. Από το δάπεδο του θαλάμου προήλθαν μερικά όστρακα, μερικά οστά, και ένα πήλινο, αμφικωνικό σφονδύλι. Στη Ν γωνία του τάφου, είχε απομείνει μόνο μία μικρή σφαιρική πρόχους, ΥΕΙΠΓ πρώιμης-μέσης περιόδου.

Ο τάφος 2 ήταν μέτριου μεγέθους, προσανατολισμένος ΝΑ-ΒΔ, με το θάλαμο προς ΝΑ. Στο ΒΑ πλευρικό τοίχωμα του δρόμου υπάρχει άνοιγμα εισόδου, που οδηγεί προς τον τάφο 1. Η πρόσοψη στη βάση της είχε μικρή, τραπεζιόσχημη είσοδο ενώ η μετάβαση από το στόμιο προς τον θάλαμο γίνεται με μικρό, κατηφορικό σκαλοπάτι. Ο θάλαμος ήταν μάλλον τετράπλευρος και η οροφή σαμαρωτή. Ο τάφος διέθετε δύο ταφικά στρώματα. Το α ταφικό στρώμα έφερε επτά κρανία και μερικά μακρά οστά, διαταγμένα περιμετρικά, κοντά στα τοιχώματα, μαζί με έξι αγγεία της ΥΕΙΠΓ πρώιμης και μέσης. Σε πλακοσκεπή λάκκο βρέθηκε επίσης ένα κρανίο και μερικά οστά, μαζί με δύο δακτυλιόσχημα αγγεία. Κοντά στο Β και στο ΝΑ τοίχωμα, βρίσκονταν έξι ακόμη κρανία, μαζί με λίγα οστά και τρία αγγεία. Το β ταφικό στρώμα έφερε, στην Α γωνία του θαλάμου ένα κρανίο, κτερισμένο με ξίφος τύπου Naue II, τρία μικρά χάλκινα καρφιά, ένα ελεφαντοστέινο, επίμηκες αντικείμενο και ένα μικρό χάλκινο πλακοειδές αντικείμενο, στρογγυλό, με κεντρική οπή, σαν αναρτήματα.

Ο τάφος 3 ήταν μικρού μεγέθους, προσανατολισμένος ΝΑ-ΒΔ, με το θάλαμο προς ΝΑ (εικόνα 62). Ο δρόμος είχε μήκος 2,90μ. και πλάτος 0,60μ. μέχρι 0,90μ. Στο Β πλευρικό τοίχωμα διανοίγεται είσοδος που οδηγεί προς τον τάφο 3α, η οποία ήταν φραγμένη με ξερολιθιά. Η πρόσοψη του τάφου διαθέτει μικρή είσοδο με τοξωτό ανώφλι και ο θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστα κυκλικό. Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκε μία ανακομιδή οστών και τρεις διαταραγμένες ταφές. Η ανακομιδή βρισκόταν στο ΝΔ τοίχωμα και αποτελούνταν από έξι κρανία μαζί με πολλά οστά άκρων, ένα αλάβαστρο ΥΕΙΠΒ περιόδου και μία φλάσκη ΥΕΙΠΑ2. Στο κεντρικό και στο ΒΑ τμήμα του θαλάμου είχαν διατηρηθεί σκελετικά λείψανα τριών διαταραγμένων ταφών. Σε μικρή απόσταση υπήρχε ένα ακόμη κρανίο μαζί με λίγα μακρά οστά, που πιθανώς ανήκαν σε κάποια άλλη παραμερισμένη ταφή. Ένας ψευδόστομος αμφορίσκος ΥΕΙΠΓ μέσης αποκαλύφθηκε πολύ κοντά τους. Ο τάφος 3 είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΠΑ2 μέχρι την ΥΕΙΠΓ μέση εποχή.

Ο τάφος 3α ήταν πλευρικός παραθάλαμος του τάφου 3 και ήταν κάθετος σε αυτόν, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και με το θάλαμο στα ΒΑ. Ο τάφος 3α δε διέθετε δικό του δρόμο, αλλά η είσοδός του ήταν ανοιγμένη στο Β τοίχωμα του δρόμου του τάφου 3. Το εξωτερικό άκρο του στομίου διέθετε μικρή βαθμίδα ανόδου προς τον

δρόμο του τάφου 3 και ο θάλαμος είχε σχήμα ελλειπτικό. Ο τάφος ήταν εντελώς κενός ευρημάτων και σκελετικών λειψάνων. Αυτό, σε συνδυασμό με το πολύ γερό κτίσιμο των λίθων της ξερολιθιάς, πιθανώς σημαίνουν ότι κατασκευάστηκε, αλλά δε χρησιμοποιήθηκε ποτέ.

Ο τάφος 1 στη θέση Β, ήταν μέτριου μεγέθους, με προσανατολισμό Β-Ν και την είσοδο προς Ν. Ο θάλαμος είχε σχήμα κυκλικό. Από την αναμοχλευμένη επίχωση προήλθαν αγγεία και τρία κωνικά σφονδύλια από στεατίτη ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Κατά μήκος του Α τοιχώματος του θαλάμου υπήρχε επιμήκης, πλακοσκεπής λάκκος συλημένος, με μία ταφή. Ο τάφος είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΙΑ1/ΙΙΑ2 μέχρι την Υπομυκηναϊκή εποχή.

Ο τάφος 2 ήταν μεγάλου μεγέθους, προσανατολισμένος Β-Ν, με το στόμιο στα Ν (εικόνα 63). Βρίσκεται στα ΝΔ του τάφου 1, στο πρηνές του λόφου. Στη βάση της πρόσοψης ανοίγεται μικρή, τραπεζιώσχημη είσοδος, που ακολουθείται από στενό στόμιο, κατωφερές προς τον ελλειπτικό θάλαμο. Στο Δ τοίχωμα του θαλάμου κείτονταν οι πρωτογενείς ταφές Α και Β. Είχαν τοποθετηθεί κατά τον άξονα Β-Ν, αλλά με αντίθετη φορά, δηλ. η μεν ταφή Α με το κρανίο Β, ενώ η ταφή Β με το κρανίο Ν. Η ταφή Α βρισκόταν πολύ κοντά στο τοίχωμα, σε στάση ύπτια οκλάζουσα, χωρίς κτερίσματα. Η ταφή Β, δίπλα, ήταν σε όμοια στάση, κτερισμένη με ένα αγγείο ΥΕΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Στο Β τοίχωμα αποκαλύφθηκε ανακομιδή έντεκα τουλάχιστον παραμερισμένων ταφών, που συνοδεύονταν από πολλά και πλούσια κτερίσματα, που χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΒ/ΙΙΑ1-ΥΕΙΙΙΓ πρώιμη: μία χάλκινη αιχμή δόρατος, ένα χάλκινο μαχαίρι, τρία χάλκινα δακτυλίδια, θραύσματα χάλκινου διαδήματος, πέντε αλάβαστρα, ένα ψευδόστομο αμφορέα και θραύσματα άλλων, έναν τρίωτο πιθαμφορέα, δύο μονωτές πρόχους, δύο κυάθια, δέκα σφονδύλια, 395 ψήφους περιδέραιων από αχάτη και ένα λίθινο διάτρητο τραπεζιώσχημο ακόνι. Από το κεντρικό και ΒΑ τμήμα του θαλάμου συνελέγησαν πολλά μετακινημένα οστά, τρία σφονδύλια και ένα χάλκινο δακτυλίδι. Συνοψίζοντας, ο τάφος είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΙΒ/ΙΙΑ1 μέχρι την ΥΕΙΙΙΓ ύστερη περίοδο.

Ο τάφος 3 ήταν μικρού μεγέθους, προσανατολισμένος Β-Ν, με την είσοδο προς Ν, ο οποίος βρίσκεται δίπλα και Δ του τάφου 2. Στη βάση της πρόσοψης ανοίχτηκε μικρή, τραπεζιώσχημη είσοδος ενώ ο θάλαμος είχε σχήμα ελλειπτικό. Από τη σύληση είχε απομείνει μόνο μία χάλκινη, φυλλόσχημη λόγχη, που βρέθηκε δίπλα στο πίσω (Β) τοίχωμα.

Στο νεκροταφείο του Αγ. Κωνσταντίνου έγινε οστεοαρχαιολογική ανάλυση στον τάφο 2. Πρωτογενής ταφή 1: άνδρας 25-35 ετών. Πρόκειται για έναν εύρωστο άτομο του οποίου το ανάστημα, υπολογίστηκε σε 1.74μ. Ένα επουλωμένο κρανιακό κάταγμα, πιθανόν προήλθε από χτύπημα με ένα μη-αιχμηρό όργανο ενώ ένα πιθανό δεύτερο, επουλωμένο, κρανιακό κάταγμα καταγράφηκε στο αριστερό πρόσθιο- άνω βρεγματικό οστό. Όσον αφορά στη σπονδυλική στήλη, οστεοαρθρίτιδα διαγνώστηκε σε τρεις θωρακικούς σπόνδυλους που εξετάσθηκαν και σπονδυλική οστεοφύτωση καταγράφηκε μόνο σε ένα αυχενικό σπόνδυλο. Στην αριστερή περόνη, παρατηρήθηκε δημιουργία νέου ακανόνιστου οστού. Παρόμοιες αλλοιώσεις καταγράφηκαν στην αριστερή κνήμη, που συνδέονται με μηχανική καταπόνηση των τενόντων. Τέλος, υπάρχουν ενδείξεις για ένα επουλωμένο τραύμα στη οπίσθια επιφάνεια του ιερού οστού.

Πρωτογενής ταφή 2: ανήκει σε άνδρα άνω των 35 ετών. Τα μετακρανιακά οστά, όμως ανήκουν σε δύο τουλάχιστον άτομα. Πιθανότατα το δεύτερο άτομο αντιπροσωπεύει δευτερογενή/παραμερισμένη ταφή, τα οστά της οποίας συλλέχθηκαν μαζί με την ταφή 2. Δύο από τα δεκαπέντε δόντια του έχουν τερηδόνα, ενώ η μύλη ενός τρίτου καταστράφηκε πλήρως, επίσης από τερηδόνα. Η παρουσία οδοντικού αποστήματος στην άνω γνάθο οφείλεται πιθανόν σε μόλυνση συνδεόμενη με την προχωρημένη τερηδόνα. Μέτρια έως προχωρημένη οστική απορρόφηση της άνω και κάτω γνάθου συνδέεται πιθανότατα με την προθανάτια απώλεια δοντιών. Σε διάστημα αρκετά προγενέστερο του θανάτου του, είχε απωλέσει τουλάχιστον τέσσερα από τα είκοσι-τέσσερα δόντια του που βρέθηκαν. Τέλος, σε μια περίπτωση (άνω δεξιός κυνόδοντας) σημειώνεται ασύμμετρη αποτριβή αδαμαντίνης, που συνδέεται με εξειδικευμένη χρήση των δοντιών επιπλέον εκείνης της μάσησης. Εκφυλιστικές αλλοιώσεις στη δεξιά κλείδα μαρτυρούν οστεοαρθρίτιδα στην άρθρωση με το στέρνο, ενώ οστεόφυτα καταγράφηκαν στην αριστερή ωμοπλάτη. Επιπλέον, δημιουργία νέου οστού στην δεξιά περόνη πιθανόν καταδεικνύει καταπόνηση του μυοσκελετικού συστήματος. Όσον αφορά στη σπονδυλική στήλη, οστεοαρθρίτιδα καταγράφηκε στο 9% (1/11) των θωρακικών σπονδύλων που εξετάσθηκαν. Οστεοφύτωση παρατηρήθηκε στο 38% των αυχενικών σπονδύλων, καθώς και στο σώμα του μοναδικού οσφυϊκού σπονδύλου αυτής της ταφής. Όσον αφορά στον οσφυϊκό σπόνδυλο συγκεκριμένα, τα οστεόφυτα είναι μεγάλου μεγέθους, και παρατηρείται επίσης δημιουργία νέου οστού στη δεξιά πλευρά του σπονδυλικού

σώματος, που θυμίζει αρχικό στάδιο σκελετικών αλλοιώσεων συνδεδεμένων με αγκυλωτική υπερόστωση ή διάχυτη ιδιοπαθή σκελετική υπερόστωση.

Ανακομιδές οστών στο τάφο 2 στον Αγ. Κωνσταντίνο συλλέχθηκαν ως Σύνολο Α και Σύνολο Β. Στο σύνολο Α ο ελάχιστος αριθμός αντιπροσωπευόμενων ατόμων υπολογίστηκε σε τέσσερις ενήλικους και ένα παιδί (10 ± 2 ετών). Από τους ενήλικους οι δύο ήταν πιθανόν άνδρες 25 - 35 ετών και 30- 40, και ένα τρίτο ενήλικο άτομο, πιθανόν ήταν γυναίκα 35-45 ετών. Αν πρόκειται για γυναίκα, το ανάστημά της υπολογίζεται σε 1.66μ, ενώ αν πρόκειται για άνδρα, το ανάστημά του ήταν 1,69μ. Μια ελλιπής κάτω γνάθος με προχωρημένη οστική απορρόφηση, που ανήκει στον ηλικιακά μεγαλύτερο από τους δύο πιθανούς άνδρες, δείχνει προθανάτια απώλεια δοντιών. Ελαφρά πορώτητα σε τμήμα της δεξιάς και αριστερής οφθαλμικής κόγχης του κρανίου του δεύτερου άνδρα πιθανόν συνδέεται με έλλειψη βιταμινών. Εκφυλιστικές αλλοιώσεις πιθανόν συνδεδεμένες με οστεοαρθρίτιδα καταγράφηκαν σε ένα μακρύ οστό και σε ένα ισχίο ενώ περιοστίτιδα καταγράφηκε σε δύο μόνο κνήμες του Συνόλου Α.

Στο σύνολο Β ο ελάχιστος αριθμός αντιπροσωπευόμενων ατόμων υπολογίστηκε σε τέσσερις ενήλικες και δύο παιδιά. Ταυτοποιήθηκαν μια γυναίκα ηλικίας 25-35 ετών και μία ακόμη πιθανή γυναίκα νεότερη των 30, πιθανόν ένας άνδρας 25-30 ετών, ένα νεαρό άτομο κάτω των 25 ετών και δύο παιδιά, το ένα ηλικίας περίπου 7 ετών (7 ± 2), ενώ το δεύτερο πιθανόν λίγο μεγαλύτερο. Υπολογίστηκε ότι σε περίπτωση που τα δύο οστά ανήκουν σε γυναίκες, το ανάστημά τους υπολογίζεται σε 1,56μ. και 1,57μ. ενώ αν ανήκουν σε άνδρες, το ανάστημά τους πιθανόν ήταν 1,60 και 1,61μ, αντίστοιχα. Μόνο ένας από τους ενήλικους σώζει τμήμα της κάτω γνάθου. Καταγράφηκε υποπλασία αδαμαντίνης που πιθανόν συνδέεται με διατροφικές ανωμαλίες, ασθένειες ή άλλες μορφές καταπόνησης του οργανισμού στην πρώτη παιδική ηλικία του ατόμου (περίπου στην ηλικία των τριών ετών). Επίσης, σημειώνονται η προθανάτια απώλεια ενός δοντιού και η προχωρημένη οστική απορρόφηση της κάτω γνάθου. Στα παιδιά παρατηρείται έλλειψη βιταμινών, ίσως σκορβούτο. Σε πέντε περιπτώσεις παρατηρήθηκε ανάπτυξη οστεόφυτων και σε δύο κνήμες και μία περόνη, περιορισμένης έκτασης δημιουργία νέου οστού (περιοστίτιδα). Πιθανές ενδείξεις οστεοαρθρίτιδας καταγράφηκε σε ένα ισχίο, σε ένα ιερό οστό και σε ένα ανώνυμο οστό ενώ οστεόφυτα σε άλλα τέσσερα. Οστεόφυτα καταγράφηκαν επίσης στα όρια της γληνοειδούς κοιλότητας σε μια από τις τρεις ωμοπλάτες που εξετάστηκαν.

Συνολικά, τα σκελετικά κατάλοιπα ανήκουν σε σαράντα-έξι άτομα, από τα οποία τα έξι είναι παιδιά. Οι ενήλικες αντιπροσωπεύουν το 83% του εξετασθέντος συνόλου, ενώ το 17% είναι παιδιά ηλικίας πέντε έως δέκα ετών περίπου. Επίσης, σημειώνεται ότι οι άνδρες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες (αντιπροσωπεύουν το 60% του συνόλου). Επίσης, το 76% του συνόλου είναι νεαροί ενήλικες (18-35 ετών), ενώ το 10% και το 14% αυτού είναι άτομα ηλικίας 35-45 ετών και μεγαλύτερης των 40 ετών, αντίστοιχα. Ενδιαφέρον είναι ότι δεν υπάρχει σημαντική βιολογική απόσταση ανάμεσα σε άτομα από διαφορετικά νεκροταφεία, αλλά αντίθετα, φαίνεται ότι τα άτομα αυτά έχουν κοινούς προγόνους. Παρότι η συχνότητα της τερηδόνας είναι χαμηλή (8%), η σχετικά υψηλή συχνότητα της προθανάτιας απώλειας δοντιών (25%), στα πιθανά αίτια της οποίας περιλαμβάνεται η πρώτη, πιθανόν καταδεικνύουν για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μια διατροφή πλούσια σε υδατάνθρακες. Σε σχέση με αυτό και με τα δεδομένα για το εν ζωή ανάστημα των εξετασθέντων ατόμων, αξίζει να σημειωθεί ότι ο άνδρας της πρωτογενούς ταφής 1 από τον Τάφο 2 στον Αγ. Κωνσταντίνο, είχε ανάστημα 1,74μ. και ήταν ψηλότερος από τους υπόλοιπους άνδρες της συλλογής (μέγιστο ανάστημα: 1,69μ). Είχε επίσης πολύ καλή οδοντική υγεία που πιθανόν συνδέεται με μια διατροφή πλούσια σε πρωτεΐνες. Τα παραπάνω στοιχεία και η παρουσία ενός επουλωμένου κρανιακού κατάγματος και ενός πιθανού δευτέρου, στο σκελετό αυτού του άνδρα, τον ξεχωρίζουν από τους συγχρόνους του στην Κρήνη και πιθανόν συνδέονται με την κοινωνική του υπόσταση.

19 Κρήνη -Δριμαλείκα

Τα Δριμαλείκα βρίσκονται 2 χλμ ΝΑ της Κρήνης, στους πρόποδες του βουνού. Εκεί βρέθηκαν 3 θαλαμωτοί τάφοι και ένας κιβωτιόσχημος, που περιείχε μία παιδική ταφή (Papazoglou-Manioudaki, 1994: 171).

Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,10x0,70x0,90μ. Δε σώθηκαν οστά, παρά μόνο ένα τρίωτο αλάβαστρο της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου.

Ο τάφος 3 ήταν ένας θαλαμωτός, κυκλικός τάφος με δυο ταφικά στρώματα που είχε συνολικά 14 νεκρούς. Στο πρώτο στρώμα είχαν τοποθετηθεί 4 ενήλικες παράλληλα ο ένας με τον άλλον, με τα πόδια στην πόρτα. Οι νεκροί Α και Β ήταν στην αριστερή μεριά του θαλάμου και οι Γ και Δ στη δεξιά μεριά του θαλάμου και πολύ κοντά ο ένας με τον άλλον. Οι ταφές Α, Γ και Δ είχαν τοποθετηθεί σε πλάγια

συνεσταλμένη στάση ενώ ο νεκρός της ταφής Β ήταν σε ύπτια συνεσταλμένη στάση. Ανάμεσα στα ζευγάρια είχε αφεθεί διάδρομος, που κατέληγε στο πίσω μέρος του τάφου, όπου βρίσκονταν τα κτερίσματα. Αυτά ήταν 11 αγγεία και δυο σφονδύλια σε σωρό ενώ άλλα δυο αγγεία και ένα σφονδύλι είχαν τοποθετηθεί λίγο πιο πέρα. Ο νεκρός Δ κατά μήκος του δεξιού του χεριού είχε ένα ξίφος τύπου Naue II, με την μύτη να δείχνει στον πίσω τοίχο και μια αιχμή στραμμένη επίσης προς τον πίσω τοίχο, της οποίας είχε διατηρηθεί τμήμα του ξύλινου στελέχους στη θήκη. Διακρίνεται ότι το ξίφος κατασκευάστηκε με καλούπι, σε δύο κομμάτια. Μαζί με το ξίφος είχε διατηρηθεί και η θήκη του, ξύλινη, με επένδυση δέρματος που διέθετε επίθετη, χάλκινη διακόσμηση. Ένα ασημένιο δακτυλίδι ήταν φορεμένο στο μεσαίο δέκτη του δεξιού χεριού και ένα χάλκινο σπειροειδές κόσμημα και μια ελεφαντοστέινη χτένα ήταν κοντά στο ξίφος του. Ο νεκρός δίπλα του τάφηκε μάλλον ταυτόχρονα. Η Παπάζογλου-Μανιουδάκη θεωρεί ότι ο πλούτος των κτερισμάτων πιστοποιεί το αυξημένο κύρος και την ανώτερη στρατιωτική και/ή κοινωνική θέση του νεκρού, που τον σχετίζει με τα υστερότερα αγγεία του τάφου και χρονολογείται στην μέση YEIIIΓ περίοδο.

Στο δεύτερο ταφικό στρώμα βρέθηκαν τα οστά 10 νεκρών, παραμερισμένων αριστερά, μαζί με 9 αγγεία που χρονολογούνται από την YEIIIΑ έως την πρώιμη YEIIIΓ, μαζί με ένα λίθινο σφονδύλι και ένα χάλκινο κομβίο.

20. Καλλιθέα -Λαγανιδιά

Η περιοχή της Καλλιθέας (εικόνα 31, κίτρινη κουκκίδα) βρίσκεται ανάμεσα στις περιοχές Πάτρα, Φαρρές και Δύμη και είναι από τις πιο εύφορες του νομού αφού διαθέτει άφθονους υδάτινους πόρους. Εκεί βρέθηκαν δύο μυκηναϊκά νεκροταφεία, ένα στη θέση Λαγανιδιά και ένα στη θέση Ραμπαντάνια ή Σπέντζες, που απέχουν μεταξύ τους 2 χλμ. Κοινό χαρακτηριστικό και των δυο είναι η κατασκευή τάφων, σε επικλινές ομαλό αλλά σκληρό ασβεστολιθικό έδαφος με προσανατολισμό προς τα Δ, δηλαδή προς την παραλιακή ζώνη. Οι συνδεδεόμενοι οικισμοί δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί.

Στο νεκροταφείο της Λαγανιδιάς (εικόνα 64) έχει βρεθεί ένας θολωτός τάφος και γύρω του 23 θαλαμοειδείς, μικροί τάφοι (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:43 κ.ε.).

Θολωτός τάφος: ο τάφος με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ είναι κτισμένος με αργούς λίθους, διαθέτει δρόμο μήκους 7,10 και πλάτους σχεδόν 1μ., με ελαφρώς συγκλίνοντα προς τα πάνω τοιχώματα λαξευμένα στην κιμωλία και μερικώς επενδεδυμένα με πέτρες (εικόνες 65 και 66). Το δάπεδο του είναι κατηφορικό και καταλήγει σε είσοδο ορθογώνια, φραγμένη με ξερολιθιά, στις κατώτερες στρώσεις της οποίας, βρέθηκε παιδική, ακτέριστη ταφή. Ο ταφικός θάλαμος ήταν σχήματος κυκλικού-ωοειδούς, δομημένος από αργούς λίθους συνδεδεμένους με λάσπη. Μέσα στο θάλαμο βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα 40 ταφών. Στο στρώμα Ι βρέθηκαν τμήματα κρανίων και οστών, μαζί με οστά ζώων και όστρακα. Στο στρώμα ΙΙ βρέθηκαν δυο ταφές παιδιών και μια ενηλίκου, διαταραγμένες, μαζί με λίγα όστρακα. Στο ΙΙΙ στρώμα υπήρχαν 6 πρωτογενείς ταφές ενηλίκων και οστά δευτερογενών ταφών που έμοιαζαν βιαστικές, σύντομες και διαδοχικές, αποτέλεσμα ίσως κάποιας επιδημίας. Στο ΙV στρώμα, στο Δ τμήμα του τάφου βρέθηκε λάκκος-οστεοθήκη, που περιείχε μερικά οστά που ανέδυναν δυσοσμία, μαζί με σιαγόνα αλόγου η αγελάδας. Στο V στρώμα υπήρχε η πρωτογενής ταφή Ν μέσα σε αβαθή λάκκο, εφραπτόμενου των τοιχωμάτων της θόλου, σε ύπτια θέση, ακτέριστη, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ και το κρανίο ακουμπισμένο σε πλακοειδή λίθο. Στο ίδιο επίπεδο, αλλά όχι κοντά στην ταφή, βρέθηκαν καμένα ανθρώπινα οστά μαζί με ένα αγγείο, όστρακα και τον μεγάλο πλακοειδή, οξυκόρυφο λίθος-σήμα του τάφου. Ανάμεσα στο V και στο VII στρώμα ξεχώριζαν ίχνη πυράς για τον καθαρισμό του τάφου. Στο VI στρώμα βρέθηκαν κατάλοιπα 14 ταφών, όστρακα, όστρεα και λίθινα εργαλεία. Στο VII στρώμα είχε τοποθετηθεί στο ΒΔ τμήμα της θόλου, πρωτογενής ταφή νεαρού άνδρα μαζί με ένα σκύλο, ένα άλογο και άλλο ένα βοοειδές ή αιγοπρόβατο. Κοντά στην ταφή του αλόγου υπήρχαν κάρβουνα, χάλκινο μαχαίριδιο, χάλκινη περόνη, χάλκινη τριχολαβίδα, όστρακα από αλάβαστρα, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια και χαυλιόδοντες πιθανότατα από οδοντόφρακτο κράνος. Αυτός ο νεκρός υψηλής, πιθανώς, κοινωνικής θέσης ήταν ο λόγος δόμησης αυτού του ιδιαίτερου τάφου. Ο τάφος ήταν σε χρήση από την ΥΕΙΙ-ΙΙΑ1 έως το τέλος της ΥΕΙΙΙΓ περιόδου.

Ο τάφος Ι είχε δρόμο έντονα κατηφορικό και είσοδο χαμηλή, συμμετρικά λαξευμένη, με ισοπαχείς παραστάδες και αψιδωτό ανώφλι (εικόνα 67). Ο κυκλικός θάλαμος περιείχε 3 ταφικά στρώματα, με συνολικά 19 ταφές, 3 πρωτογενείς και 16 δευτερογενείς. Η ταφή Α ήταν τοποθετημένη στην προέκταση του άξονα του δρόμου, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με το πρόσωπο προς τα Ν και τη σπονδυλική στήλη με κάμψη στο κέντρο της. Πρόκειται μάλλον για γυναικεία ταφή, που είχε κτεριστεί

με δύο άωτα αλάβαστρα και ένα πήλινο, αμφικωνικό σφονδύλι στον αυχένα. Η ταφή Β ακολουθούσε το ΒΑ τοίχωμα του θαλάμου, βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με την Α, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, με το κρανίο όμως, προς τα ΒΑ, αντίθετα με την Α. Ήταν κτερισμένη με ένα αλάβαστρο και έναν αμφορίσκο ενώ ένας μεγάλος κύαθος, που ήταν ανάμεσα στα κρανία τους, δεν ήταν δυνατό να βεβαιωθεί σε ποιόν ανήκει. Επιπλέον, στο ύψος του ώμου της ταφής Β βρέθηκε ένα χάλκινο δακτυλίδι με τριπλό σπειροειδή κρίκο, ένα μικρό τεμάχιο χάλκινου, μαχαιριού και έξι χάντρες από λευκή φαγεντιανή. Το β ταφικό στρώμα είχε μια πρωτογενή ταφή, την Γ, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, στραμμένη προς τα αριστερά και συνοδευόμενη από έναν αμφορίσκο. Στο γ στρώμα βρέθηκαν η πρωτογενής Δ και 16 δευτερογενείς ταφές. Η ταφή Δ, που ίσως ήταν παιδική, βρέθηκε στο αριστερό τμήμα του θαλάμου, στραμμένη δεξιά και κτερισμένη με ένα αρτόσχημο αλάβαστρο. Οι δευτερογενείς ταφές ήταν κτερισμένες με πολλά αγγεία, ένα χάλκινο εργαλείο, τρία σφονδύλια από μαύρο στεατίτη, μια ακή χάλκινου μαχαιριού, ένα χάλκινο μαχαιρίδιο με ήλους, χάλκινα ελάσματα, αποτμήματα ακοντίων, ένα λίθινο ακόνι, μια χάλκινη περόνη και μια χάλκινη χάντρα. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος ΙΙ είχε έντονα κατηφορικό δρόμο, που κατέληγε σε κατώφλι, σχηματισμένο από δυο μεγάλες, ακανόνιστες πλάκες και σε θάλαμο κυκλικό (εικόνα 68). Περιείχε 3 πρωτογενείς ταφές με ίδιο προσανατολισμό, δηλαδή με κρανία στραμμένα προς το τοίχωμα του θαλάμου και τα κάτω άκρα προς την είσοδο. Η ταφή Α ήταν σε πλάγια οκλάζουσα στάση, γερμένη προς τα δεξιά, εφαπτόμενη στο ΝΔ τοίχωμα του θαλάμου και κτερισμένη με ένα κύπελλο. Η ταφή Β ήταν παράλληλη με την Α και συνοδευόταν από χάλκινη τριχολαβίδα και χάλκινο μαχαίρι. Και οι δυο αυτοί νεκροί είχαν μικρά οστά, που δηλώνουν μάλλον νεαρά άτομα ενώ ένα αγγείο ακουμπούσε στις κνήμες τους. Η ταφή Γ είχε τοποθετηθεί στο αριστερό ήμισυ του θαλάμου, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, με χέρια στο στήθος και κτερισμένη με αγγεία και δυο σφονδύλια από στεατίτη. Άλλα αγγεία, χάνδρες από πολύτιμα υλικά και χάλκινες βελόνες, που βρέθηκαν, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν με καμία ταφή. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Β περίοδο.

Ο τάφος ΙΙΙ είχε κυκλικό θάλαμο με 11 ταφές σε 3 στρώματα (εικόνα 69). Στο α ταφικό στρώμα ακουμπούσαν 3 πρωτογενείς ταφές. Η ταφή Α, ήταν τοποθετημένη σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με το σκελετό προς τα δεξιά, στο ΝΔ τοίχωμα του θαλάμου, συνοδευόμενη από ένα αλάβαστρο. Η ταφή Β ήταν στο κέντρο, σε στάση εκτάδην, με προσανατολισμό Α-Δ και κτερισμένη με έναν ψευδόστομο αμφορίσκο.

Οι ταφές Α και Β είχαν τοποθετηθεί μάλλον αντικριστά και ο βραχίονας της Α περνούσε κάτω από το μηρό της Β ενώ ο δεξιός βραχίονας της Α ήταν λυγισμένος προς την δεξιά παρειά του κρανίου της Β. Η πρωτογενής ταφή Γ βρέθηκε σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, στραμμένη προς τα Ν, με τα κάτω άκρα να εφάπτονται στο Β τοίχωμα ενώ το κρανίο και ο άνω κορμός ήταν στραμμένα στα ΝΑ. Συνοδευόταν από έναν ψευδόστομο αμφορίσκο. Στο β ταφικό στρώμα ακουμπούσαν δυο πρωτογενείς ταφές, η Δ και η Η, και 3 δευτερογενής, η Ε, η Ζ και η Στ που ήταν παραμερισμένες στα πλευρικά τοιχώματα του θαλάμου. Οι ταφές Δ και Η ήταν κτερισμένες με δύο τρίωτα αλάβαστρα και ένα άωτο αγγείο με διακόσμηση ταινιών. Στο γ στρώμα βρέθηκαν 3 δευτερογενείς ταφές, οι Ι, Κ και Λ μαζί με ένα αγγείο, ένα χάλκινο ξυράφι και ένα σφονδύλι. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος IV είχε είσοδο ορθογώνια-τραπεζιόσχημη, με αψιδωτό ανώφλι (εικόνα 70). Ο κυκλικός θάλαμος περιείχε 4 ταφές, 3 πρωτογενείς και μια δευτερογενή. Κατά μήκος του αριστερού τοιχώματος του θαλάμου υπήρχε σωρός οστών και το κρανίο της ταφής Α, μαζί με ένα χάλκινο, φυλλόσχημο ξυράφι, ένα χάλκινο μαχαίρι και δυο αλάβαστρα. Στο κεντρικό και στο δεξί τμήμα του δαπέδου βρέθηκαν οι πρωτογενείς ταφές Β, Γ και Δ. Η ταφή Β ήταν ψηλότερα τοποθετημένη από τη Δ και στραμμένη προς το Δ τοίχωμα, με το κρανίο στραμμένο προς το κρανίο της ταφής Β. Στο θώρακα της βρέθηκε οστέινο κόσμημα με κάθετες εγχαράξεις, χάνδρες από αχάτη και μικκύλος κρατηρίσκος. Η ταφή Γ, που είχε τοποθετηθεί μεταξύ της Β και Δ, κατά μήκος του δεξιού τοιχώματος, σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση, ήταν ακτέριστη. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ2 περίοδο.

Ο τάφος V είχε ξερολιθιά ορθογώνια, με αψιδωτό ανώφλι εισόδου και έκλεινε κυκλικό θάλαμο (εικόνα 71). Ο θάλαμος περιείχε 2 ταφικά στρώματα. Στο α στρώμα ακουμπούσε μια πρωτογενής ταφή, η Α, στο ΒΔ τμήμα του θαλάμου, με προσανατολισμό Β-Ν, που ήταν πιθανώς η πιο πρόσφατη. Ήταν τοποθετημένη σε ύπτια οκλάζουσα στάση, με το αριστερό χέρι σε έκταση κατά μήκος του σώματος και το δεξί στην κοιλιά, και ήταν ακτέριστη. Στο β ταφικό στρώμα βρέθηκαν 3 πρωτογενείς και μια δευτερογενής ταφή. Η πρωτογενής Β, στα ΒΑ του θαλάμου, με το μέτωπο στραμμένο προς τα Β, ήταν σε ύπτια στάση, κτερισμένη με ένα αλάβαστρο και ένα στεάτινο σφονδύλι ενώ το κάτω τμήμα της ήταν υποκείμενο της ταφής Α. Οι πρωτογενείς Γ και Δ καταλάμβαναν το υπόλοιπο δάπεδο, ήταν παράλληλες μεταξύ τους, με προσανατολισμό Α-Δ, σε ύπτια στάση, με τα κάτω άκρα καμπτόμενα προς τα ΝΔ και τα άνω στην κοιλιά. Συνοδεύονταν από τρία αγγεία, δύο κτερίσματα και

ζεύγος αργυρών ενωτίων. Θεωρήθηκαν ως ζεύγος θανόντων που τάφηκε ταυτόχρονα. Τα οστά της δευτερογενούς ταφής ήταν παραμερισμένα άτακτα στο Α τοίχωμα του θαλάμου. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-B περίοδο.

Ο τάφος VI είχε δρόμο με τοιχάριο που οριοθετούσε την αρχή του, όπου και βρέθηκαν 3 ταφές (εικόνα 72). Ο κυκλικός θάλαμος διέθετε 2 στρώματα. Στο α ακουμπούσε η πρωτογενής Δ και 4 δευτερογενείς ταφές. Ο νεκρός Δ ήταν σε στάση πλάγια οκλάζουσα, συνεσταλμένη, με το κρανίο προς τα Ν, ακτέριστος, πάνω σε υποτυπώδη κλίνη από σκληρό χώμα και κιμλιά. Η δευτερογενής ταφή Α βρέθηκε πάνω σε σωρό άλλων δευτερογενών ταφών, σε ύπτια θέση, προσανατολισμένη Β-Ν και κτερισμένη με ένα αγγείο, μια χάλκινη λόγχη, ένα στεάτινο σφονδύλι και 4 χάνδρες. Η ταφή Β είχε τοποθετηθεί Ν-Β, σε πλάγια οκλάζουσα στάση με το κρανίο προς το ΒΔ τοίχωμα. Από τις δευτερογενείς, Ε και Στ, σώζονταν μόνο τα κρανία στο ΒΑ τοίχωμα του θαλάμου. Το β ταφικό στρώμα περιείχε 3 πρωτογενείς ταφές, την Ζ, την Η και Θ και δυο δευτερογενείς. Η Ζ ήταν εφαπτόμενη στο ΝΔ τοίχωμα του θαλάμου, σε πλάγια οκλάζουσα, προς τα αριστερά, στάση, κτερισμένη με ένα στεάτινο σφονδύλι στον αυχένα. Η πρωτογενής Η ήταν σε πλάγια συνεσταλμένη στάση αντίκρυ στη Ζ, κτερισμένη με ένα αλάβαστρο. Τέλος, η Θ είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση στην προέκταση του άξονα της εισόδου. Από τις δευτερογενείς σώθηκαν μόνο τα κρανία σε σωρούς, στα Β και Ν τοιχώματα, μαζί με χάντρες από πολύτιμα υλικά, ένα χάλκινο ξυράφι, ένα εγχειρίδιο, ένα σφραγιδόλιθο από στεατίτη, στεατίνα σφονδύλια και αγγεία με διακοσμήσεις. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-B περίοδο.

Ο τάφος VII είχε δρόμο με διαφορετική κατεύθυνση από τους άλλους και τα πλευρικά τοιχώματα με έντονη κοίλανση προς τα μέσα, σχηματίζοντας αμφίκυκλο περίγραμμα (εικόνα 73). Ο θάλαμος ήταν κυκλικός και διέθετε 3 ταφικά στρώματα. Στο α ακουμπούσε η πρωτογενής ταφή Α, στο ΝΑ τμήμα, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, με προσανατολισμό Ν-Β. Βρέθηκε σε άριστη διατήρηση, με το δεξί χέρι εκτεταμένο κατά μήκος του σώματος και το αριστερό στην κοιλιά. Πάνω στο σκελετό ακουμπούσαν δυο αμφορίσκοι και τρία στεατίνα σφονδύλια. Στο β στρώμα βρέθηκε η πρωτογενής Β, αμέσως μετά την είσοδο, σε ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Α-Δ, κτερισμένη με ένα δακτυλίσχημο αγγείο, υστερότερο, γεγονός που φανερώνει ότι ίσως είναι η τελευταία ταφή. Στο γ ταφικό στρώμα βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Γ, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, στο Β τμήμα του δαπέδου, κτερισμένη με δυο κύπελλα. Η ταφή Δ είχε τοποθετηθεί σε πλάγια στάση,

στο κέντρο του θαλάμου, με προσανατολισμό Α-Δ, κτερισμένη με αγγεία και χάνδρες. Οι 11 δευτερογενείς ταφές ήταν παραμερισμένες σε σωρούς στην περίμετρο του θαλάμου, μαζί με αρκετά αγγεία, δυο χάλκινες αιχμές δόρατος, δυο περιδέραια, εκ των οποίων το ένα ήταν παιδικό, χάντρες, πέντε στεάτινα σφονδύλια και πολλά πήλινα, μια φολίδα οψιανού, μια λεπίδα πυριτόλιθου, ένα χάλκινο εγχειρίδιο, ένα χάλκινο δακτυλίδι και ένα ακόνι. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος VIII είχε μικρή, αψιδοειδή είσοδο και ο θάλαμος του περιείχε έξι πρωτογενείς και 2 δευτερογενείς ταφές, σε 2 στρώματα (εικόνα 74). Η ταφή Α ήταν ανάμεσα στη Β και Δ, και παράλληλη με αυτές, με προσανατολισμό Δ-Α, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, με το δεξί χέρι στη λεκάνη και το αριστερό παράλληλο στο σώμα και βρέθηκε ακτέριστη. Η, επίσης ακτέριστη, ταφή Β, είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό Δ-Α, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, με πρόσωπο στραμμένο προς το ΒΑ τοίχωμα. Η Δ βρέθηκε σε ύπτια οκλάζουσα στάση, κατά μήκος του ΝΔ τοιχώματος, με πρόσωπο προς τα ΝΔ, αριστερό χέρι στο θώρακα, δεξί παράλληλο στο σώμα και κτερισμένη με ένα αλάβαστρο, ένα στεάτινο σφραγιδόλιθο, ένα σφονδύλι και έξι χάνδρες από υαλόμαζα. Οι δευτερογενείς Γ και Ε ήταν παραμερισμένες στο πίσω τοίχωμα. Στο β ταφικό στρώμα ακουμπούσε η πρωτογενής Ζ, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, κατά μήκος του Β τοιχώματος, προσανατολισμένη Δ-Α, παράλληλα προς τις ταφές Η και Θ, κτερισμένη με ένα σφονδύλι, ένα αλάβαστρο και ένα γυάλινο κρίκο δακτυλιδιού. Η ταφή Η είχε προσανατολισμό Δ-Α και ήταν συνοδευόμενη από μια πρόχου. Η ταφή Θ σε βρέθηκε σε ύπτια οκλάζουσα στάση, κατά μήκος του ΝΔ τοιχώματος, με προσανατολισμό Δ-Α, το κρανίο στραμμένο προς το Α τοίχωμα, κτερισμένη με σταυρόσχημο, χάλκινο ξίφος, μια χάλκινη λόγχη, που έσωζε τον κυλινδρικό αυλό και τμήμα του ξύλινου στελέχους, ένα χάλκινο μαχαίρι, ένα χάλκινο πέλεκυ, ένα λίθινο ακόνι, ένα αλάβαστρο και χάντρες. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ1-2 περίοδο.

Ο τάφος IX είχε δρόμο βραχύ και είσοδο μικρή, αψιδωτή με ξερολιθιά που δεν είχε μετακινηθεί (εικόνα 75). Ο θάλαμός του ήταν ελλειψοειδής και περιείχε μια ταφή ακτέριστη, σε ύπτια οκλάζουσα στάση, προσανατολισμένη Α-Δ.

Ο τάφος X είχε τραπεζιώσχημη πρόσοψη, επιμελώς λαξευμένη και η είσοδός του ήταν στενή ορθογώνια, με παραστάδες που συνέκλιναν προς τα άνω. Ο θάλαμος ήταν ελλειψοειδής και βρέθηκε επιμελώς καθαρισμένος χωρίς ταφές και κτερίσματα.

Ο τάφος XI είχε στο δάπεδο του δρόμου, πριν την ξερολιθιά, πλακοσκεπή λάκκο, μικρό, κενό ευρημάτων και αψιδωτή είσοδο (εικόνα 76). Ο τάφος μάλλον

χρησιμοποιήθηκε για λίγο, πριν καταρρεύσει το ΒΑ τοίχωμα του και μετά εξυπηρετούσε μόνο ως οστεοφυλάκιο του τάφου XII. Εντούτοις, περιείχε δυο ταφικά στρώματα με επτά δευτερογενείς ταφές, δυο στο α στρώμα και πέντε στο β. Από τις ταφές διατηρήθηκαν μόνο τα κρανία και λίγα οστά ενώ τα λίγα κτερίσματα, που περιλάμβαναν λίγα αγγεία, σφονδύλια πήλινα, ένα στεάτινο και ένα μολύβδινο, χρονολόγησαν τον τάφο στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος XXII είχε δρόμο αβαθή, στόμιο μικρό και χαμηλό, με παραστάδες συγκλίνουσες προς τα άνω, και αψιδωτό ανώφλι αλλά κατώφλι επίπεδο. Ο θάλαμος περιείχε μόνο δυο αγγεία, χωρίς ταφές και χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ-B περίοδο.

Ο τάφος XIII είχε ισχυρή και επιμελημένη ξερολιθιά από πλακοειδείς λίθους, που έκλεινε έναν θάλαμο πεταλόσχημο, με 3 πρωτογενείς ταφές (εικόνα 77). Η ταφή Α είχε προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ και είχε τοποθετηθεί σχεδόν παράλληλα με το πλευρικό τοίχωμα. Το κρανίο ήταν στα ΝΑ και το σώμα σε στάση ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη, με τα χέρια να καταλήγουν στο στήθος. Ήταν κτερισμένη με περιδέραιο από υαλόμαζα και κορναλίνη και ένα χάλκινο δακτυλίδι. Η πρωτογενής ταφή Β βρισκόταν στο ΝΔ τμήμα του θαλάμου, με προσανατολισμό Ν-Β, με το αριστερό χέρι στο στήθος, κτερισμένη με 2 αγγεία, ένα χάλκινο εγχειρίδιο και δύο χάλκινες περόνες. Η Γ ήταν στα ΒΔ της Β ταφής, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, συνοδευόμενη από ένα χάλκινο ξυράφι. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ2 περίοδο.

Ο τάφος XIV είχε επιδιόρθωση στο ΒΑ τοιχάριο του δρόμου και η πρόσοψη του ήταν τραπεζιόσχημη (εικόνα 78). Η είσοδός του αν και ήταν μικρή και χαμηλή, είχε εξέχον κατώφλι και ανώφλι τοξωτό με παραστάδες συγκλίνουσες. Ο θάλαμος ήταν κυκλικός και διέθετε 2 ταφικά στρώματα με 5 πρωτογενείς και 5 δευτερογενείς ταφές και ένα λάκκο με 10 δευτερογενείς. Η πρωτογενής Α ήταν τοποθετημένη στο ΒΑ τοίχωμα, σε οκλάζουσα στάση, με το κρανίο στα Α, το αριστερό χέρι στην κοιλιά, κτερισμένη με 4 αγγεία και ένα σφονδύλι. Η ταφή Γ βρέθηκε στο ΝΔ τοίχωμα, σε ύπτια οκλάζουσα στάση με το κρανίο στα Δ, τα χέρια στην κοιλιά, συνοδευόμενη από δυο ψευδόστομους αμφορίσκους και ένα σφονδύλι. Η ταφή Δ είχε τοποθετηθεί αμέσως μετά την είσοδο, στο Δ τμήμα του θαλάμου, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στο Ν, το αριστερό χέρι στην κοιλιά, κτερισμένη με 3 αγγεία και ένα σφονδύλι. Κοντά στην πρωτογενή Α βρέθηκε το κρανίο της ταφής Β και τα οστά του αριστερού της χεριού. Επιπλέον, τα οστά της πρωτογενούς ταφής Ε βρέθηκαν παραμερισμένα στα Α, μαζί με 5 αμφορίσκους και δυο σφονδύλια.

Στο β ταφικό στρώμα βρέθηκε μια ακτέριστη πρωτογενής ταφή, η Στ κατά μήκος του ΒΑ τοιχώματος, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, προσανατολισμένη ΝΑ-ΒΔ, με το δεξί χέρι μπροστά από κοιλιακή χώρα. Τέλος, η ταφή Ζ ήταν στο πίσω μέρος του θαλάμου, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο ΝΑ, συνοδευόμενη μόνο από ένα στεάτινο σφονδύλι. Οι 3 δευτερογενείς ταφές βρέθηκαν παραμερισμένες περιμετρικά του θαλάμου, μαζί με 3 αγγεία και μια χάλκινη τριχολαβίδα. Ο λάκκος, κάτω από το β ταφικό στρώμα περιείχε 10 δευτερογενείς ταφές με λίγα αγγεία, χάντρες δακτυλιόσχημες, όστρεα, χάλκινο έλασμα μαχαιριδίου, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, ένα σφραγιδόλιθο από υαλόμαζα και ένα από στεατίτη. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος XV Βρισκόταν στα ΝΔ του θολωτού (εικόνα 79). Στο δρόμο του υπήρχε ξερολιθιά και σε μικρή απόσταση δεύτερη ξερολιθιά, με ταφή ενηλίκου από μέσα. Πρόκειται για την πρωτογενή ταφή Α, που είχε τοποθετηθεί σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο προς τα Α, τους βραχίονες να ακουμπούν λίγο χαμηλότερα από το θώρακα και μαζί οστά που ανήκαν σε άλλη ταφή. Ο θάλαμος ήταν μικρός, πεταλόσχημος και περιείχε άλλες 12 ταφές, 5 πρωτογενείς στο α και γ ταφικό στρώμα και 7 δευτερογενείς στο β στρώμα. Η πρωτογενής Β βρέθηκε σε ύπτια στάση, προσανατολισμένη Α-Δ, με πρόσωπο προς τα Ν και κτερισμένη με ένα αλάβαστρο, ένα πήλινο σφονδύλι και τρία στεάτινα. Το β στρώμα είχε μια πρωτογενή ταφή, στα Β του θαλάμου και μια ανακομιδή στα Α. Η πρωτογενής ταφή Γ ήταν ακτέριστη, σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο προς τα ΒΔ, ενώ η ανακομιδή αποτελούνταν από κρανία και οστά 7 παραμερισμένων ταφών, συνοδευόμενων με λίγα αγγεία, ένα σφραγιδόλιθο από μελανό στεατίτη, χάντρες από πολύτιμα υλικά και 4 σφονδύλια. Στο γ ταφικό στρώμα βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Λ, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, μαζί με ένα απότμημα λαβής και ένα κοινό όστρακο. Η πρωτογενής Μ ήταν σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα Α και έφερε περιδέραιο από χάντρες φαγεντιανής, χαλκού και ημιπολύτιμου λίθου. Η πρωτογενής ταφή Ν βρέθηκε στην ίδια στάση, με το κρανίο και τα άκρα στραμμένα προς τα Δ, τους βραχίονες λίγο πιο χαμηλά από το θώρακα, κτερισμένη ένα αλάβαστρο. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Β2 περίοδο.

Ο τάφος XVI είχε οροφή δίκλινη με αετωματική λάξευση, που είχε καταρρεύσει στο μικρό, ορθογώνιο θάλαμο (εικόνα 80). Περιείχε 2 πρωτογενείς και 9 δευτερογενείς ταφές. Οι πρωτογενείς Α και Β ήταν παράλληλες μεταξύ τους, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ και βρίσκονταν στο Ν τμήμα του θαλάμου. Η πρωτογενής

Α ήταν τοποθετημένη σε ύπτια συνεσταλμένη στάση και χέρια σταυρωμένα στην κοιλιά, κτερισμένη με ένα αλάβαστρο. Η πρωτογενής Β βρέθηκε ακτέριστη, σε ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση. Από τις δευτερογενείς ταφές βρέθηκαν μόνο κρανία και λίγα μακρά οστά σε άτακτο σωρό κατά μήκος του Β τοιχώματος. Τα κτερίσματά τους ήταν 8 αγγεία, μια χάλκινη φυλλόσχημη λόγχη, ένα χάλκινο μαχαίρι, δυο πήλινα σφονδύλια και χάντρες από πολύτιμα υλικά. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ2 περίοδο.

Ο τάφος XVII βρίσκεται στα ΒΔ του θολωτού τάφου, στην τρίτη σειρά λαξευτών τάφων που τον πλαισιώνουν (εικόνα 81). Βρέθηκε σε καλή κατάσταση και διέθετε κατωφερή δρόμο λαξευμένο με ελαφριά κοίλανση στο μέσον. Το τραπεζίσχημο στόμιο έκλεινε με ξερολιθιά από πλακοειδείς λίθους και ο θάλαμος του ήταν μικρός, κυκλικός. Περιείχε 2 πρωτογενείς ταφές, η Α είχε τοποθετηθεί στο Ν τοίχωμα του θαλάμου, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με το δεξί χέρι στην κοιλιά και το αριστερό στο στήθος ενώ η πρωτογενής Β είχε τοποθετηθεί στο Ν τοίχωμα, σε ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση, με κρανίο και γόνατο προς τα Β δηλαδή προς την ταφή Α. Ήταν κτερισμένες με 2 πιθαμοφόρισκους και ένα πήλινο σφονδύλι. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ1-2 περίοδο.

Ο τάφος XVIII είχε θάλαμο ορθογώνιο (εικόνα 82). Στο α ταφικό στρώμα βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, με το νεκρό σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, κτερισμένο με 6 αγγεία. Στο β ταφικό στρώμα βρέθηκε η πρωτογενής Β, σε ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση, προσανατολισμένη προς τα Α, κτερισμένη με ένα στεάτινο σφραγιδόλιθο και δυο στεάτινα σφονδύλια. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο.

Ο τάφος XIX είχε τραπεζίσχημη είσοδο με κατώφλι και θάλαμο πεταλόσχημο, με ένα λαξευμένο σκαλοπάτι (εικόνα 83). Περιείχε μια πρωτογενή ταφή νεαρού ενήλικου. Τα κτερίσματα του ήταν 8 αγγεία, ένα χάλκινο και ένα χρυσό δακτυλίδι. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ2-Γ περίοδο.

Ο τάφος XX είχε είσοδο με δυο ξερολιθιές από πλακοειδείς λίθους, που έγιναν σε δυο διαφορετικές χρονικές φάσεις (εικόνα 84). Το σχήμα του θαλάμου ήταν πεταλόσχημο και στα 3 ταφικά του στρώματα είχαν συνολικά τοποθετηθεί 4 πρωτογενείς και 3 δευτερογενείς ταφές. Στο α στρώμα υπήρχε η πρωτογενής Α σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο προς τα Δ, κτερισμένη με έναν ασκό και ένα αλάβαστρο. Στο β στρώμα, στα Δ και ΝΑ του θαλάμου, είχαν τοποθετηθεί οι πρωτογενείς Β και Γ, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση. Η Β ήταν κτερισμένη με ένα

αλάβαστρο ενώ η Γ ήταν ακτέριστη. Στα Α του θαλάμου βρέθηκε ανακομιδή με τα κρανία και μακρά οστά των δευτερογενών ταφών Δ και Ε, μαζί με ένα αμφορίσκο και ένα σφονδύλι. Το γ στρώμα είχε την πρωτογενή ταφή Στ, με το νεκρό σε ύπτια συνεσταλμένη στάση και το κρανίο του προς τα Α, κτερισμένο μόνο με ένα αλάβαστρο. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ2-Β περίοδο.

Ο τάφος XXI είχε θάλαμο ακανόνιστου κυκλικού σχήματος, λαξευμένο στο βράχο (εικόνα 85). Περιείχε 5 πρωτογενείς και 10 δευτερογενείς ταφές, σε δυο ταφικά στρώματα. Στο α στρώμα, η πρωτογενής Α είχε διατηρήσει μόνο λίγα οστά, ήταν τοποθετημένη σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, μαζί με έναν τρίωτο πιθαμφορίσκο και ένα στεάτινο σφονδύλι. Οι πρωτογενείς Β και Γ ήταν τοποθετημένες σε ύπτια στάση και βρέθηκαν ακτέριστες. Οι δευτερογενείς Δ και Ε ήταν παραμερισμένες, με έναν ψευδόστομο αμφορίσκο ανάμεσά τους. Το β στρώμα περιείχε δυο πρωτογενείς ταφές, τη ΣΤ που ήταν σε ύπτια οκλάζουσα θέση και ακτέριστη και τη Ζ, που ήταν σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη με ένα πιθαμφορίσκο. Σε δυο σωρούς, στα Α και Ν, βρέθηκαν παραμερισμένες 8 δευτερογενείς ταφές με ένα αλάβαστρο, ένα πιθάριο, ένα στεάτινο σφραγιδόλιθο, ένα χάλκινο μαχαίρι, μια χάλκινη αιχμή βέλους και μια χάνδρα από κορναλίνη, ΥΕΙΙΑ1-2 περιόδου.

Ο τάφος XXII διέθετε ορθογώνια είσοδο, λαξευμένες παραστάδες και κατώφλι (εικόνα 86). Ο θάλαμος ήταν ακανόνιστα κυκλικός ή ελλειψοειδής και περιείχε 4 πρωτογενείς και 4 δευτερογενείς ταφές, σε δυο στρώματα. Στο α στρώμα οι 2 πρωτογενείς ταφές ήταν τοποθετημένες σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, ακτέριστες και οι δευτερογενείς, Γ, Δ και Στ, παραμερισμένες στα ΝΑ. Αυτές συνοδεύονταν από δυο πιθάρια, ένα χάλκινο μαχαίριδιο, μια χάνδρα από φαγεντιανή, μια χάλκινη τριχολαβίδα και ένα σφονδύλι. Στο β στρώμα οι πρωτογενείς Ε και Ζ είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια εκτεταμένη και συνεσταλμένη στάση αντίστοιχα ενώ από τη δευτερογενή ταφή Η βρέθηκε μόνο το κρανίο. Οι ταφές αυτές ήταν ακτέριστες αλλά ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ1 περίοδο.

Ο τάφος XIII είχε θάλαμο ακανόνιστου ελλειπτικού σχήματος, με ένα ταφικό στρώμα, που περιείχε μια πρωτογενή ταφή και 9 δευτερογενείς (εικόνα 87). Η πρωτογενής ήταν τοποθετημένη σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, στραμμένη προς Α, κτερισμένη με ένα μόνο σφονδύλι κοντά στο κρανίο. Οι δευτερογενείς ταφές βρέθηκαν άτακτα παραμερισμένες, κτερισμένες με 6 αγγεία, τρία σφονδύλια, τμήματα χάλκινης βελόνης, ένα χάλκινο μαχαίριδιο και μια χάλκινη λόγχη.

Τα αποτελέσματα της παθολογικής μελέτης των τάφων XV έως XX (εικόνα 88) έδειξαν μια μηνιγγίτιδα σε γυναίκα 35-50 ετών (τάφος XV, ταφή Β), μια μόλυνση στο κρανίο και την κνήμη σε άντρα 35-50 ετών (τάφος XV, ταφή Γ) και δυο λοιμώξεις της γνάθου σε μια γυναίκα και έναν άντρα 20-35 ετών (τάφος XV, ταφή Δ και Ε). Επίσης, ένα θεραπευμένο κρανιακό κάταγμα σε γυναίκα 35-50 ετών (τάφος XV, ταφή Ζ), ένα σε γυναίκα 20-35 ετών (τάφος XV, ταφή Λ) και ένα σε άντρα 20-35 ετών (ταφή Ε του τάφου XVI), ενώ ένα κρανιακό κάταγμα μαζί με μόλυνση σε γυναίκα 20-35 ετών (ταφή Κ, τάφος XV) και ίχνη θεραπευμένης αναιμίας σε γυναίκα 20-35 ετών (ταφή Ν, τάφος XV).

Ιδιαίτερη ήταν η περίπτωση του τάφου XV, όπου, η γυναίκα Μ, που ήταν 20-35 ετών σύμφωνα με την ανθρωπολογική μελέτη, φαίνεται ότι εργαζόταν καθιστή ενώ η παθολογία της μαρτυρεί ότι κατά πάσα πιθανότητα ήταν ιππέας. Αυτή η εικόνα σε συνδυασμό με την πολύ καλή διατροφή και υγεία, που μαρτυρούν τα οστά της, επέτρεψαν στο μελετηθεί να εξάγει ότι πρόκειται για μια γυναίκα με ξεχωριστή κοινωνική θέση ή εργασία.

24.Καλλιθέα –Ραμπαντάνια ή Σπέντζες

Στη θέση Ραμπαντάνια ή Σπέντζες, 500μ. από το χωριό Καλλιθέα, βρέθηκαν συνολικά 23 τάφοι (Παπαδόπουλος Π.Α.Ε., 1976:196, Π.Α.Ε., 1977:184, Π.Α.Ε., 1978:122, Π.Α.Ε., 1980:106, Π.Α.Ε., 1981:184, Π.Α.Ε., 1987:69, Π.Α.Ε., 1988:32, Π.Α.Ε., 1989:57, Π.Α.Ε., 1990:50, Π.Α.Ε., 1992:53, Π.Α.Ε., 1993:44, Π.Α.Ε., 1997:121, Π.Α.Ε., 1998:83, Π.Α.Ε., 1999:65, Π.Α.Ε., 2000:71, Π.Α.Ε., 2001:61). Αρχικά, είχαν βρεθεί δυο θαλαμοειδείς τάφοι ΥΕΙΠΒ-Γ περιόδου, που μεταξύ άλλων απέδωσαν και ένα χάλκινο ζευγάρι περικνημίδων. Κατόπιν ανασκάφηκαν άλλοι τρεις, ασύλητοι, με προσανατολισμό Α-Δ. Το μέγιστο μήκος του δρόμου τους ήταν 4,80μ., το σχήμα των θαλάμων τους ορθογώνιο και οι διαστάσεις μικρές, 1,29x2,70. Και οι τρεις έχουν δίκλινη, σαμαρωτή οροφή ενώ οι τάφοι Γ, Λ και Μ έχουν μικρό τοιχάριο στο δάπεδο, που χωρίζει το αριστερό τμήμα του θαλάμου και αντί για ξερολιθιά, ασπρόχωμα στις άνω στρώσεις.

Ο τάφος Γ περιείχε 5 ταφές, 3 πρωτογενείς και 2 δευτερογενείς (εικόνα 89). Η πρωτογενής Α βρισκόταν αριστερά, σε πλάγια στάση, κτερισμένη με ένα σταμνίσκο και ένα στεάτινο σφονδύλι. Στο κεντρικό και Α τμήμα του θαλάμου κείτονταν οι ταφές Β και C σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, προς τα δεξιά. Η ταφή Β ήταν

κτηρισμένη με 9 αγγεία, ένα χάλκινο ξυράφι, μια λεπίδα, ένα δρεπανοειδές μαχαίρι, 3 λίθινα ακόνια και μια χάντρα. Η C ήταν κτερισμένη με 3 αγγεία. Η ταφή D κείτονταν στα πόδια του νεκρού B ενώ η E στο δεξί τοίχωμα.

Στον τάφο Δ, βρέθηκαν 2 πρωτογενείς ταφές, χωρίς κρανία και 4 δευτερογενείς. Στην αριστερή γωνία του θαλάμου αποκαλύφθηκε σωρός 14 αγγείων, ενώ στη δεξιά γωνία μια δευτερογενής ταφή με δυο αγγεία. Στην πίσω γωνία βρέθηκαν οστά μαζί με 5 αγγεία σε σωρό. Στο κέντρο του δαπέδου ήταν η ταφή Α μαζί με ένα ψευδόστομο αμφορέα, ένα δακτυλίδι και μια χάντρα ενώ στην πίσω δεξιά γωνία η ταφή Β, κτερισμένη με ένα χάλκινο εγχειρίδιο και ένα σφραγιδόλιθο από στεατίτη. Ανάμεσα στις ταφές Α και Β, κοντά στο τοίχωμα, βρέθηκαν λίγα οστά παραμερισμένης ταφής μαζί με 3 αγγεία.

Ο τάφος Ε περιείχε 4 πρωτογενείς και 11 δευτερογενείς ταφές (εικόνα 90). Η Α βρισκόταν στην εμπρόσθια, αριστερή γωνία, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη με δυο ψευδόστομους αμφορείς και ένα στεατίνο σφονδύλι. Το κεντρικό τμήμα του θαλάμου καταλάμβαναν 3 ταφές, παράλληλες μεταξύ τους, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Η ταφή Β ήταν σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με 10 αγγεία στα πόδια και ένα στεατίνο σφονδύλι στα χέρια. Η C ήταν σε ύπτια οκλάζουσα στάση, κτερισμένη μόνο με ένα στεατίνο σφονδύλι στα οστά της λεκάνης ενώ η ταφή D, σε όμοια στάση, είχε τρία αγγεία και τρία στεατίνα σφονδύλια. Οι δευτερογενείς ταφές ήταν σε 3 σωρούς, ο πρώτος ήταν στο αριστερό τοίχωμα και περιλάμβανε ένα κρανίο και 2 αγγεία, ο δεύτερος βρισκόταν στην πίσω δεξιά γωνία και αποτελούνταν από 10 κρανία, οστά, 8 αγγεία, ένα σφονδύλι και μια ακόνη. Τέλος, στην μπροστινή δεξιά γωνία αποκαλύφθηκε ο τρίτος σωρός με μόνο ένα μηριαίο οστό και έναν αμφορέα.

Ο τάφος Ζ έδειχνε ημιτελής, αφού δεν βρέθηκε θάλαμος αλλά μόνο υπόγειος δρόμος μήκους 3μ., που οδηγούσε στους θαλάμους γειτονικών ταφών. Αυτό οφείλεται μάλλον σε κακό υπολογισμό.

Ο τάφος Η ήταν συλημένος. Καμία ταφή δε βρέθηκε κατά χώραν ενώ 9 δευτερογενείς ταφές είχαν παραμεριστεί στο αριστερό τμήμα μαζί με τρία αγγεία. Επιπλέον, ένας λάκκος βρέθηκε στο αριστερό τμήμα, συλημένος.

Ο τάφος Θ περιείχε 2 πρωτογενείς και 10 δευτερογενείς ταφές. Η Α, στα δεξιά του θαλάμου, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, ήταν κτερισμένη με 12 αγγεία, ένα χάλκινο, δρεπανοειδές μαχαίρι, μια οστέινη περόνη και ένα χρυσό δακτυλίδι. Το κεντρικό τμήμα καταλάμβανε η ταφή Β, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, στραμμένη

αριστερά, με 9 αγγεία, ανάμεσα τους και ένας μέγας, τετράωτος αμφορέας, δυο χάλκινες περόνες, και δυο σφονδύλια. Στο δεξί τμήμα του θαλάμου αποκαλύφθηκε σωρός από δευτερογενείς ταφές, που συνοδεύονταν από τρία αγγεία, δυο χάλκινες αιχμές δόρατος, μια χάλκινη τριχολαβίδα, μισό χάλκινο δακτυλίδι, πέντε σφραγιδόλιθους από ορεία κρύσταλλο, υαλόμαζα και στεατίτη, χάντρες και σφονδύλια από ημιπολύτιμα υλικά.

Ο τάφος I περιείχε 4 πρωτογενείς και 2 δευτερογενείς ταφές. Η Α ήταν αριστερά, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, και η Β, από την οποία υπήρχε μόνο το κρανίο, στο κέντρο (εικόνα 91). Κοντά στα κρανία των δυο ταφών είχαν τοποθετηθεί εννέα ψευδόστομοι αμφορίσκοι, μια χάλκινη πόρπη, δυο σφονδύλια και μια χάντρα. Άλλα τρία αγγεία βρέθηκαν κοντά στα πόδια της ταφής Α. Οι άλλες δυο πρωτογενείς ταφές είχαν τοποθετηθεί παράλληλες μεταξύ τους, στο δεξί μέρος, μαζί με τρεις αμφορίσκους, ένα κύπελλο, μια χάλκινη τριχολαβίδα, ένα χάλκινο ξυράφι και μια λίθινη ακόνι. Κάτω από το σκελετό Α αποκαλύφθηκε λάκκος, που περιείχε τα οστά των δευτερογενών ταφών Ε και F, μαζί με ένα αλάβαστρο. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος Κ ήταν μικρών διαστάσεων και περιείχε 4 πρωτογενείς και 4 δευτερογενείς ταφές. Η ταφή Α, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, στο μπροστινό αριστερό τμήμα, ήταν κτερισμένη με έναν τετράωτο αμφορέα. Η ταφή Β, στο κεντρικό τμήμα, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, συνοδευόταν από τέσσερα αγγεία και δυο στεατίνα σφονδύλια ενώ η C βρέθηκε κάτω από τις δυο προηγούμενες και πιθανώς ήταν η πρωιμότερη. Η ταφή D, σε ύπτια, ισχυρή συνεσταλμένη στάση, είχε τοποθετηθεί απέναντι από τη Β, στο αριστερό τμήμα, όπως και ο σωρός των δευτερογενών ταφών. Η D συνοδευόταν από 2 αγγεία.

Ο τάφος Λ, περιείχε δύο πρωτογενείς ταφές στο αριστερό τμήμα, που από πάνω τους κείτονταν άλλες δύο. Είναι ιδιαιτέρως παράξενο που οι παλαιότερες ταφές δεν παραμερίστηκαν, όπως συνήθως αλλά καλύφθηκαν με νέες. Η έτερη πρωτογενής, η Ε, ήταν στο δεξί τμήμα, τοποθετημένη μερικώς πάνω σε πλάκα. Από αυτές, η Α ήταν κτερισμένη με ένα αρτόσχημο αλάβαστρο, η Β με ένα χάλκινο ξυράφι, η C με έναν ψευδόστομο αμφορίσκο, η D με ένα κύπελλο και ένα στεατίνο σφονδύλι και η Ε με έναν αμφορίσκο και ένα ξυράφι. Μια πυξίδα και ένα στεατίνο σφονδύλι δεν έγινε αντιληπτό σε ποια ταφή ανήκουν.

Ο τάφος Μ είναι ο μεγαλύτερος και πλουσιότερος, απ' όσους έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής. Περιείχε 3 πρωτογενείς και 11 δευτερογενείς ταφές, παραμερισμένες

σε μεγάλο σωρό κατά μήκος του δεξιού τοιχώματος. Οι πρωτογενείς Α και Β είχαν συνολικά τέσσερα αγγεία, δυο στεάτινα σφονδύλια, ένα οστέινο κομβίο και ένα σφραγιδόλιθο από στεατίτη. Η ταφή C είχε έναν αμφορίσκο, έναν ψευδόστομο αμφορίσκο και δυο στεάτινα κομβία. Στο σωρό των δευτερογενών ταφών ανήκαν και 16 αγγεία, δυο χάλκινα δακτυλίδια, μια χάλκινη αιχμή δόρατος και χάντρες και σφονδύλια από διάφορα υλικά. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος Ν περιείχε 3 πρωτογενείς ταφές και 3 δευτερογενείς, όλες στη ΒΔ γωνία του θαλάμου, λόγω του φόβου κατάρρευσης του ΒΑ τοιχώματος που γειτνιάζε με τον τάφο Μ (εικόνα 92). Η πρωτογενής Α ήταν σε ύπτια οκλάζουσα στάση, συνοδευόμενη από μια χάλκινη τριχολαβίδα και δυο αλάβαστρα. Η F είχε τοποθετηθεί σε στάση ύπτια συνεσταλμένη, προς τα αριστερά και η Ε σε στάση ύπτια οκλάζουσα. Ανάμεσα τους βρέθηκε μια κυλινδρική πυξίδα που δεν είναι σαφές σε ποια από τις δύο ανήκει.

Ο τάφος Ξ είχε θάλαμο ευρύχωρο και ορθογώνιο με δίκλινη οροφή. Ο θάλαμος ήταν καθαρισμένος και τα οστά των ταφών είχαν παραμερισθεί στην μπροστινή, δεξιά γωνία, αλλά τα κρανία έλειπαν. Στο βάθος της εισόδου υπήρχαν μόνο τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, όρθιοι. Ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι ο τάφος είχε καθαριστεί και όταν ήρθε η ώρα για μια νέα ταφή, ο τάφος βρέθηκε κατεστραμμένος και έτσι οι πενθούντες αρκέστηκαν στην τοποθέτηση προσφορών και τον εγκατέλειψαν.

Ο τάφος Ο είναι ο μεγαλύτερος, πλουσιότερος και καλύτερα διατηρημένος τάφος του νεκροταφείου (εικόνες 93 και 94). Ο τάφος περιείχε 4 πρωτογενείς και 18 δευτερογενείς ταφές παραμερισμένες στο οπίσθιο τοίχωμα του θαλάμου. Η πρωτογενής Α στο κεντρικό τμήμα συνοδευόταν από οκτώ αγγεία ενώ ανάμεσα στις Β και F βρέθηκαν 6 ψευδόστομοι αμφορίσκοι, 19 γυάλινες χάντρες και 3 πήλινα σφονδύλια. Η ταφή Β ανήκει σε καύση αφού βρέθηκαν από αυτή μόνο καμένα οστά πλευρών ενήλικου ατόμου μαζί με μια χάλκινη πόρπη. Η πρωτογενής ταφή J είχε τοποθετηθεί στο δεξιό τοίχωμα του θαλάμου, σε ύπτια οκλάζουσα στάση και συνοδευόταν από δυο χάλκινα δακτυλίδια, ένα χάλκινο μαχαιρίδιο, μια οστέινη και μια χάλκινη περόνη και 25 αγγεία. Στην πίσω αριστερή γωνία υπήρχαν τα οστά 12 δευτερογενών ταφών μαζί με 13 αγγεία, ένα σφονδύλι, δύο χάλκινα δακτυλίδια, δύο σφραγιδόλιθους και 57 χάντρες. Τα κρανία άλλων δυο δευτερογενών ταφών βρέθηκαν στο οπίσθιο τοίχωμα μαζί με δυο αγγεία και 28 γυάλινες χάντρες. Τέλος, στην μπροστινή δεξιά γωνία βρέθηκε μια χάλκινη λόγχη με λίγα οστά ενώ λίγα οστά

και χάντρες βρέθηκαν και στο καλυπτόμενο λάκκο του τάφου. Ο τάφος, όπως και οι προηγούμενοι χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Σε άλλη σειρά στην πλαγιά του λόφου, Α των προηγούμενων τάφων βρέθηκαν άλλοι 4. Ο τάφος Π ήταν ορθογώνιος, με πιθανώς, δίκλινη, οξυκόρυφη οροφή, που βρέθηκε γκρεμισμένη (εικόνα 95). Περιείχε 9 ταφές, σε δυο στρώματα και ένα λάκκο. Στο άνω στρώμα, βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με λίγα όστρακα. Στη ΒΔ γωνία του θαλάμου αποκαλύφθηκε μικρός σωρός παραμερισμένων οστών με δυο κρανία. Στο κατώτερο στρώμα ακουμπούσαν 5 πρωτογενείς ταφές, παράλληλες μεταξύ τους, με προσανατολισμό Α-Δ. Η Β συνοδευόταν από μια πρόχου και έναν ψευδόστομο αμφορέα, η Γ από 5 ψευδόστομους αμφορίσκους, 4 δίστα αλάβαστρα, δυο άωτα, μια πρόχου, και δυο σφονδύλια, η Δ από ένα σκύφο, δυο ψευδόστομους αμφορείς και τρία σφονδύλια, η Ε από δυο χάντρες και η Στ από ένα τρίωτο αλάβαστρο, ένα κύαθο και ένα στεάτινο σφονδύλι. Ίσως οι δυο τελευταίες ταφές να ανήκαν σε μητέρα και παιδί. Στο κέντρο του δαπέδου βρέθηκε ελλειψοειδής, πλακοσκεπής λάκκος, που περιείχε παιδική ταφή μαζί με χάντρες και ένα χάλκινο δακτυλίδι.

Ο τάφος Ρ, όμοιος στο σχήμα και στις διαστάσεις με τον προηγούμενο (2,03x3,02μ.), είχε δίκλινη οροφή σε ύψος 1,80 και περιείχε 15 ταφές. Οι δέκα δευτερογενείς ταφές είχαν απορριφθεί στο δάπεδο του δρόμου, κοντά στην ξερολιθιά ενώ στο θάλαμο έμειναν 4 πρωτογενείς και μια δευτερογενής στη ΒΔ γωνία, κτερισμένη με ένα αλάβαστρο. Οι ταφές Α και Β είχαν τοποθετηθεί με προσανατολισμό Β-Ν, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, η Α κτερισμένη με 4 αγγεία, ένα χάλκινο μαχαίρι, ένα λίθινο ακόνι, μια χάλκινη λόγχη και μια χάλκινη περόνη και η Β με 5 αγγεία, γύρω από το κρανίο. Οι άλλες δυο πρωτογενείς ταφές βρέθηκαν σε δυο αβαθείς, πλακοσκεπείς λάκκους, σε ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση, η Δ μαζί με 8 αγγεία και ένα μαχαιρίδιο και η Ε μαζί με ένα αλάβαστρο.

Ο τάφος Σ ήταν πεταλόσχημος, μικρός (1,85x1,35μ.) με θολωτή οροφή. Σε πλακοσκεπή λάκκο στο δάπεδο του δρόμου βρέθηκε η πρωτογενής ταφή Α, σε στάση πλάγια συνεσταλμένη, με προσανατολισμό Α-Δ, κτερισμένη με δυο ψευδόστομους αμφορίσκους, μια αιχμή πυριτόλιθου και ένα στεάτινο σφονδύλι. Μέσα στο θάλαμο υπήρχαν άλλοι δύο πλακοσκεπείς, ωοειδείς λάκκοι, στο Ν και κεντρικό τμήμα. Στο λάκκο Ι ήταν η πρωτογενής ταφή Β, σε ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση και στο λάκκο ΙΙ μια, παιδική μάλλον, ταφή η Γ. Τα αγγεία και ένα σφονδύλι με τα οποία

ήταν κτερισμένες, ακουμπούσαν πάνω στις πλάκες, τόσο κοντά μεταξύ τους που δεν μπορούν να αποδοθούν ξεχωριστά.

Ο τάφος Τ ήταν ορθογώνιος, με διαστάσεις 2,86x2,26μ., με δίκλινη οξυκόρυφη οροφή και στενό δρόμο, μήκους 5μ. (εικόνα 96). Κοντά στην είσοδο βρέθηκε λιθοσωρός μαζί με σπασμένο κρατήρα και όστρακα κύλικας ενώ στο δρόμο και άλλα όστρακα, προφανώς από τελετές. Ο τάφος περιείχε 17 ταφές, 3 πρωτογενείς και 14 δευτερογενείς. Η πρωτογενής Α ήταν σε ελλειψοειδή, πλακοσκεπή λάκκο, μπροστά στην είσοδο, σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Α-Δ και ακτέριστη. Οι άλλες δύο πρωτογενείς ήταν παράλληλες μεταξύ τους, κατά μήκος του Α τοιχώματος, σε ύπτια και πλάγια συνεσταλμένη στάση αντίστοιχα, με προσανατολισμό Ν-Β. Η πρώτη ήταν κτερισμένη με 4 αγγεία και η δεύτερη με αγγεία και ένα χάλκινο μαχαίρι. Οι δευτερογενείς ταφές είχαν παραμεριστεί σε σωρούς στις γωνίες και στα τοιχώματα του θαλάμου μαζί με 37 αγγεία, δυο χάλκινα μαχαίρια, σφονδύλια και χάντρες. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ο τάφος Υ, με δρόμο μήκους σχεδόν 7μ. και πλάτους 0,85μ., είχε χαμηλή είσοδο με τριγωνικό ανώφλι, θάλαμο ορθογώνιο, διαστάσεων 3x3,78μ., με σαμαρωτή οροφή (εικόνα 97). Ο τάφος περιείχε 5 πρωτογενείς και 4 δευτερογενείς ταφές. Οι πρωτογενείς είχαν τοποθετηθεί στο κεντρικό και Ν τμήμα του θαλάμου, παράλληλες μεταξύ τους. Η Β ήταν κτερισμένη με δυο αγγεία, ένα χάλκινο μαχαίρι, μια πόρπη και δύο οστέινες περόνες, η Γ με 11 αγγεία, ένα δρεπανοειδές ξυράφι, ένα χάλκινο μαχαίρι και ένα στεατίνο σφονδύλι ενώ τρία αγγεία δεν ήταν σαφές σε ποια ταφή ανήκουν. Σε σωρό στη ΒΔ γωνία, είχαν παραμεριστεί οι δευτερογενείς ταφές, μαζί με λίγα αγγεία και μια χάλκινη τριχολαβίδα.

Ο τάφος Φ ήταν επιμελημένος, με δρόμο έντονα κατηφορικό, μήκους περίπου 6μ. και πλάτους 1,20-1,50μ., χαμηλή ορθογώνια είσοδο και θάλαμο με διαστάσεις 3,10x2,80μ. Στην κορυφή της δίκλινης οροφής υπήρχε έξεργη ράβδος, που μιμείται ξυλοδοκό οικίας. Ο τάφος περιείχε 4 πρωτογενείς και 11 δευτερογενείς ταφές. Από την ταφή Α βρέθηκε μόνο το κρανίο μαζί με έναν ψευδόστομο αμφορέα. Οι ταφές Μ και Ν είχαν τοποθετηθεί στο κέντρο του θαλάμου, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμό Α-Δ. Η ταφή Μ συνοδευόταν από 3 αγγεία, ένα σφονδύλι, μια χάλκινη βελόνη, και έναν σφραγιδόλιθο από στεατίτη και η Ν από 3 αγγεία και ένα χάλκινο μαχαίρι. Η ταφή Ξ βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση, στην πίσω Ν γωνία, μαζί με έναν ψευδόστομο αμφορέα και ένα σφονδύλι. Τέλος, οι δευτερογενείς ταφές

ήταν παραμερισμένες στο Β τοίχωμα, με 8 αγγεία, ένα χάλκινο ξυράφι, ένα στεάτινο σφραγιδόλιθο, και δυο χάντρες από κορναλίνη.

Ο τάφος Χ, είχε ανοιχτεί Ν των δυο προηγούμενων, με δρόμο μήκους 5,6μ., πλάτους 1-1,20μ. και χαμηλή, τραπεζιόσχημη είσοδο (εικόνα 98). Ο θάλαμος ήταν ακανόνιστα κυκλικός, με ελαφρώς θολωτή οροφή. Στο κέντρο του δαπέδου βρέθηκαν 2 πρωτογενείς ταφές, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Α-Δ, από τις οποίες η Στ είχε και 7 αγγεία, μια χάλκινη λόγχη και ένα στεάτινο σφονδύλι ενώ η Ζ έναν αμφορίσκο και έναν μεγάλο τετράωτο αμφορέα. Στη Δ πίσω γωνία βρέθηκαν οι 8 δευτερογενείς ταφές, με μια προχοΐσκη, ένα λίθινο σταθμίο, δυο χάλκινες περόνες, δυο στεάτινα και πέντε πήλινα σφονδύλια. Άλλα έξι αγγεία βρέθηκαν στο βάθος της εισόδου και δεν αποδίδονται με ασφάλεια σε καμία ταφή. Από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκαν πολλά ανοιχτά αγγεία που είχαν χρησιμοποιηθεί σε τελετές και προσφορές.

Ο τάφος Ψ είχε δίκλινη οροφή, δυο πρωτογενείς ταφές σε συνεσταλμένη στάση και 13 δευτερογενείς, παραμερισμένες σε σωρούς στα τοιχώματα του μικρού, πεταλόσχημου θαλάμου. Οι πρωτογενείς ταφές συνοδεύονταν από 5 αγγεία και οι δευτερογενείς από 10 αγγεία και ένα στεάτινο σφονδύλι. Ο τάφος χρονολογήθηκε στην ΥΕΙΙΑ-Γ περίοδο.

22. Ρίο

Στη Δ όχθη του ποταμού Σέλεμνου, στη θέση Άμπουλας, εντοπίστηκε νεκροταφείο μυκηναϊκών, θαλαμοειδών τάφων (εικόνα 31, πράσινη κουκκίδα). Το νεκροταφείο ίσως συνδέεται με τους οικισμούς Πάσταινα και Μαυροποδιά, που έχουν εντοπιστεί 1000 και 1500μ. Ν και ΝΑ αντίστοιχα. Οι τάφοι πατούν σε μικρό λόφο με θέα προς τον Κορινθιακό κόλπο και τη Στερεά Ελλάδα. Ερευνήθηκαν δυο ημικατεστραμμένοι τάφοι.

Ο τάφος Ι είχε άθικτη ξερολιθιά αλλά κατεστραμμένο δρόμο, ο θάλαμος ήταν τετράπλευρος, χαμηλού ύψους και περιείχε δυο ταφές ακτέριστες, η μια σε ύπτια οκλάζουσα στάση και η άλλη σε ισχυρά συνεσταλμένη. Στην πίσω γωνία του θαλάμου βρέθηκαν οστά παραμερισμένης ταφής.

Ο τετράπλευρος, θαλαμωτός τάφος ΙΙ είχε μικρότερες διαστάσεις, δρόμο τελείως κατεστραμμένο και δίρριχτη στέγη που μιμείται στέγη οικίας. Το αριστερό τμήμα του δαπέδου κατείχε πρωτογενής ταφή ΥΕΙΙΓ περιόδου, σε στάση εκτάδην.

Στην αριστερή γωνία του στομίου υπήρχαν αγγεία παλιότερης ταφής ΥΕΙΙΑ-B εποχής, μερικά οστά της οποίας είχαν παραμεριστεί σε λάκκο δεξιά του στομίου και άλλα είχαν παραμεριστεί πάνω στα οστά άλλης πρωτογενούς, διαταραγμένης ταφής.

23. Μονοδένδρι

Δύο μυκηναϊκοί, θαλαμοειδείς τάφοι ανακαλύφθηκαν μισοκατεστραμμένοι στην τοποθεσία Στένωση, 1,5χλμ περίπου Ν του σύγχρονου οικισμού του Μονοδενδρίου (εικόνα 31, μπλε κουκκίδα), το οποίο βρίσκεται περίπου 10χλμ ΝΔ της Πάτρας (Giannopoulos, 2009:25). Από τον τάφο 1 προέκυψαν 3 κρανία και διασκορπισμένα οστά, παραμερισμένα, μαζί με 12 αγγεία ΥΕΙΙΑ περιόδου, δυο αμφίστομες λεπίδες, ένα ακόνι από ασβεστόλιθο, ένα λίθινο περίαπτο, κομβία, πολλές χάντρες και δυο σφραγιδόλιθους από στεατίτη, εποχής Mitanni. Επιπλέον, μαζί ήταν κι ένα χάλκινο δακτυλίδι που κατέληγε σε σπειροειδείς αντιθετικούς δίσκους, το πρωιμότερο αυτού του τύπου, που έχει ως τώρα βρεθεί (εικόνα 99).

Σύνθεση των δεδομένων

Εξετάστηκαν, λοιπόν, συνολικά είκοσι τρεις θέσεις, που αφορούν μυκηναϊκά νεκροταφεία. Δυστυχώς, κανένα νεκροταφείο δεν έχει ανασκαφεί ολοκληρωτικά, σε όλη του την έκταση, ενώ στις περισσότερες θέσεις εικάζεται ότι κοντά βρίσκεται και οικισμός (ή έχει ήδη εντοπιστεί), που επίσης, δεν έχει ανασκαφεί. Ακολουθούν συγκεντρωμένα, οι ανθρωπολογικές πληροφορίες δέκα θέσεων, που παρέχουν αρκετά στοιχεία, μαζί με κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρόκειται για το Αίγιο, τα Νικολέικα, τα Σπαλιαρέικα, τη Μιτόπολη, το Βρυσάρι, τη Βούντενη, το Κλάους, την Κρήνη-Ζωητάδα, την Κρήνη- Αγ. Κωνσταντίνος και την Καλλιθέα-Λαγανιδιά.

Στο Αίγιο έχουν ανασκαφεί 11 τάφοι με συνολικά 31 ταφές, 13 πρωτογενείς και 18 δευτερογενείς. Ένας τάφος βρέθηκε συλημένος, δύο βρέθηκαν άδαιοι, ο ένας εκ των οποίων έμεινε ανολοκλήρωτος και τρεις τάφοι περιείχαν ρωμαϊκές ταφές. Επίσης, δύο τάφοι περιείχαν μόνο μια ταφή ενώ οι τάφοι 6 και 7 είχαν κοινή είσοδο, με παράλληλους διαδρόμους. Από τις πρωτογενείς ταφές οι 6 είχαν τοποθετηθεί στο δάπεδο, οι 4 σε κιβωτιόσχημους τάφους ενώ από ένας νεκρός υπήρχε σε κόχγη, σε

θρανίο και σε δρόμο. Επιπλέον, στον τάφο 1 περιέχονταν 3 κιβωτιόσχημοι τάφοι. Από τις δευτερογενείς ταφές έξι είχαν τοποθετηθεί σε λάκκους, πέντε είχαν παραμεριστεί σε σωρούς, πέντε είχαν διασκορπιστεί στο δάπεδο και δυο βρέθηκαν στο δρόμο. Από τους 31 νεκρούς έξι ήταν ακτέριστοι. Συνολικά συλλέχθηκαν 31 ολόκληρα αγγεία και 21 τμήματα αγγείων, με κυριότερα σχήματα τους ψευδόστομους αμφορείς, τους πιθαμφορείς και τις κύλικες. Ξεχωρίζουν επίσης 4 Ψσχημα ειδώλια. Το νεκροταφείο ήταν σε χρήση από την ΥΕΙΙΒ έως την ΥΕΙΙΓ περίοδο. Στο νεκροταφείο δεν έχει γίνει ανθρωπολογική μελέτη και δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί το φύλλο, η ηλικία ή η κατάσταση των νεκρών.

Στα Νικολείκα εικάζεται ότι το νεκροταφείο έχει 70 τάφους αλλά ανασκάφηκαν μόνο 4, και από αυτούς ο ένας ήταν κατεστραμμένος και ο άλλος περιείχε μια παιδική ταφή. Από τους άλλους δύο, προήρθαν 11 πρωτογενείς και 49 δευτερογενείς ταφές. Από αυτές οι 10 πρωτογενείς και οι δύο δευτερογενείς ήταν σε 11 λάκκους. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των δύο αυτών τάφων είναι ότι ενώ το αρχικό σχήμα των θαλάμων τους ήταν ελλειψοειδές ή πρόκειται για κόγχες που ανοίγονταν περιμετρικά, μεγάλωνε το μέγεθός τους και έκανε το σχήμα τους ακανόνιστο και άτσαλο. Επιπλέον, από τους δυο τάφους συγκεντρώθηκαν 125 αγγεία, κυρίως ψευδόστομοι αμφορείς ασκοί και αλάβαστρα, χάλκινα εργαλεία, όπλα και κοσμήματα, ανάμεσα τους και ένα ξίφος Naue II. Οι τάφοι ήταν σε χρήση από την ΥΕΙΙΑ έως την ΥΕΙΙΓ περίοδο. Όπως ειπώθηκε, η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε και ανθρωπολογική μελέτη δε διενεργήθηκε στη θέση.

Στα Σπαλιαρέικα, ανασκάφηκαν 10 τάφοι ενώ το μεγαλύτερο μέρος του δεν έχει ακόμα ανασκαφεί. Από τους 10 τάφους οι 4 βρέθηκαν εντελώς συλημένοι και δεν προσφέρουν πληροφορίες. Ο τάφος 1 είχε οκτώ άτομα, ο τάφος 2 περιείχε τέσσερα άτομα, ο τάφος 4 περιείχε τέσσερα άτομα και ο τάφος 10 εννέα άτομα, σύνολο 25 άτομα. Αναγνωρίστηκαν 9 πρωτογενείς και οι 12 δευτερογενείς ταφές. Από τα 25 άτομα, τα 21 άτομα ήταν ενήλικα και τα 4 ανήλικα (5, 5, 6 και 10-15 ετών). Όπως προειπώθηκε, η χαμηλή αναλογία ανηλίκων σε σχέση με τους ενήλικες και η παντελής απουσία βρεφών και παιδιών κάτω των τεσσάρων ετών δεν μπορεί φυσικά να αντιπροσωπεύει τον πληθυσμό ούτε μπορεί να δικαιολογηθεί από τις κακές συνθήκες διατήρησης των οστών αλλά συνδέεται με πολιτιστικούς λόγους σχετικούς με τα ταφικά έθιμα. Από τα 15 άτομα, των οποίων το φύλο ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί, τα επτά ήταν άνδρες και τα οκτώ γυναίκες, μια αναμενόμενη αναλογία που δεν υποδηλώνει διαφορετική ταφική αντιμετώπιση. Δύο άτομα ήταν θαμμένα σε

λάκκους ενώ συνολικά οι τάφοι περιείχαν 4 λάκκους. Βρέθηκαν 41 αγγεία, πολλά χάλκινα όπλα και κοσμήματα. Ιδιαίτερη σημασία είχαν τα δυο τεφροδόχα αγγεία του τάφου 2 και η συνύπαρξη δυο ξίφων Naue II στον ίδιο τάφο, που θεωρήθηκε ότι ανήκαν σε δυο πολεμιστές. Το νεκροταφείο είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΙΑ έως την ΥΕΙΙΓ περίοδο.

Στη Μιτόπολη συνολικά ανασκάφηκαν μέχρι στιγμής 7 τάφοι εκ των οποίων ένας ήταν συλημένος κατά την τελευταία μυκηναϊκή περίοδο και ένας στη τωρινή εποχή. Βρέθηκαν 15 πρωτογενείς και 13 δευτερογενείς ταφές εκ των οποίων οι 7 ήταν σε 2 λάκκους ενώ από τον Τ1 προέκυψε μια κόγχη που πιθανά περιείχε παιδική ταφή. Συγκεντρώθηκαν 70 αγγεία, πολλά χάλκινα όπλα και εργαλεία, σφραγιδόλιθοι και χάντρες από πολύτιμα και ημιπολύτιμα υλικά ανάμεσά τους και αρκετές χρυσές. Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, οστεοαρχαιολογική μελέτη δεν έχει γίνει και δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για το φύλο και την κατάσταση των νεκρών. Οι τάφοι χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΑ έως την ΥΕΙΙΓ περίοδο.

Στο Βρυσάρι Καλαβρύτων αναφέρεται ότι έχουν εντοπιστεί συνολικά 30 τάφοι, πληροφορίες όμως υπάρχουν για τους 19, που ανασκάφηκαν σε διαφορετικές φάσεις. Δεν είναι γνωστή η έκταση του νεκροταφείου ούτε η θέση του οικισμού. Από τους 19 τάφους έχουν προκύψει 37 πρωτογενείς ταφές εκ των οποίων οι δυο σε κόγχες και 14 δευτερογενείς εκ των οποίων οι 4 σε θήκη. Αναφορές υπάρχουν και για οστά παραμερισμένα που όμως δεν έχει αναγνωριστεί σε πόσους νεκρούς ανήκουν. Επίσης, 34 αγγεία, με τις πρόχους και τα πιθάρια να υπερισχύουν και αρκετά εγχειρίδια εκ των οποίων δυο σιδερένια. Το νεκροταφείο έχει διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙ έως την ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο. Στο σκελετικό υλικό δεν έχει γίνει ανθρωπολογική μελέτη και έτσι δεν μπορούν να εξαχθούν περαιτέρω πληροφορίες για το φύλο ή την κατάσταση των νεκρών.

Στη Βούντενη όπου βρέθηκε εκτεταμένο και πλούσιο νεκροταφείο και εντοπίστηκε παρακείμενος οικισμός, οι ανασκαφές δεν έχουν ολοκληρωθεί και το υλικό δεν έχει δημοσιευτεί. Πληροφορίες υπάρχουν για 38 από τους 77 τάφους. Αποκαλύφθηκαν 99 πρωτογενείς ταφές (η μια αναφέρεται ως παιδική και 1 παιδικό κρανίο) και 30 δευτερογενείς ταφές. Επίσης, αναφέρονται πολλές διαταραγμένες ταφές, 15 ανακομιδές και 15 λάκκοι που περιείχαν συνολικά τις 13 από τις δευτερογενείς και 3 από τις πρωτογενείς ταφές και 5 ανακομιδές οστών. Δύο λάκκοι βρέθηκαν μπροστά από το στόμιο των θαλάμων και περιείχαν 9 δευτερογενείς ταφές και ένας λάκκος με μια καύση και λίγα οστά. Επίσης βρέθηκε ένας ημίεργος τάφος,

ένας ημιτελής, ένας που περιείχε κεραμοσκεπή τάφο υστερορωμαϊκών χρόνων, ένας με προθάλαμο, ενώ ένας τάφος είχε μετατραπεί σε ρωμαϊκή οικία. Τέλος βρέθηκαν συνολικά 7 κενές κόγχες και τεμάχια οστών με ίχνη καύσης. Τα κτερίσματα ήταν αναρίθμητα και πλούσια, με σημαντικό αριθμό κλειστών αγγείων, χάλκινων όπλων και κοσμημάτων, που αναδεικνύουν ένα ξεχωριστό μυκηναϊκό κέντρο. Το νεκροταφείο ήταν σε χρήση από το 1500 έως το 1000 π.Χ.

Ανθρωπολογική μελέτη δεν έχει δημοσιευτεί αλλά παλαιοδιατροφική μελέτη εφαρμόστηκε σε σκελετικά κατάλοιπα από 55 τάφους, που περιείχαν 175 άνδρες, 80 γυναίκες και 33 παιδιά και έδωσε μια διατροφή με φυτικές και ζωικές πρωτεΐνες και καθόλου θαλασσινά.

Στο Κλάους οι 15 θαλαμοειδείς τάφοι χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΑ έως την ΥΕΙΙΓ περίοδο. Προέκυψαν από αυτούς, 53 πρωτογενείς ταφές και 77 δευτερογενείς. Οι πρωτογενείς χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΓ και οι δευτερογενείς από την ΥΕΙΙΒ2 έως ΥΕΙΙΓ. Από τις πρωτογενείς οι 13 και μια καύση είχαν τοποθετηθεί σε λάκκους κατά μόνες, εκτός από δυο περιπτώσεις που ήταν διπλές ταφές. Από αυτούς τους 14 νεκρούς των λάκκων 8 ήταν άντρες, 2 γυναίκες και 4 παιδιά. Από τις υπόλοιπες πρωτογενείς οι 18 ήταν άνδρες, οι 16 γυναίκες και τα 5 παιδιά. Μια κόγχη σε δρόμο στον τάφο Θ περιείχε τα οστά 14 έως 18 ατόμων. Η καύση είναι η μοναδική που βρέθηκε σε λάκκο και μάλιστα μαζί με ενταφιασμό. Συνολικά οι παιδικές ταφές ήταν 12. Οι πέντε είχαν ταφεί μαζί με μια ενήλικη γυναίκα και ένα με άνδρα αλλά και τα υπόλοιπα φαίνεται να θάφτηκαν ταυτόχρονα με ένα ενήλικα. Εκτός από έναν έφηβο και ένα έμβρυο τα υπόλοιπα παιδιά είναι μεταξύ 3 και 7 ετών. Στις πρωτογενείς ταφές ανήκουν 262 κτερίσματα, εκ των οποίων 190 αγγεία, κυρίως ανοικτών σχημάτων, 21 χάλκινα όπλα εργαλεία και χάντρες. Οι περισσότεροι νεκροί των λάκκων ήταν ακτέριστοι.

Στις δευτερογενείς ανήκουν 75 αγγεία, κυρίως κλειστών σχημάτων και 29 χάλκινα όπλα και εργαλεία. Στο νεκροταφείο αυτό έχουμε και δυο περιπτώσεις μετα-ταφικής κτέρισης, μια στην 23 γυναίκα και το 4χρονο παιδί του τάφου Ε, με την προσφορά ενός αγγείου υστερότερου και άλλη μια στην ταφή του πολεμιστή και της συντρόφου του, του τάφου Θ, που πάνω στα οστά τους είχε κατασκευαστεί ένα αυτοσχέδιο θρανίο και είχαν τοποθετηθεί δυο μεγάλοι τετράωτοι αμφορείς και δίπλα τους υπολείμματα από δυο σφάγια.

Στην Κρήνη-Ζωητάδα βρέθηκαν 11 τάφοι με πάνω από 60 ταφές. Οι τάφοι είχαν συνήθως από 5 μέχρι 19 νεκρούς. Οι πρωτογενείς ταφές ήταν 20 και προήρθαν

από 6 τάφους ενώ οι δευτερογενείς 49 και προέκυψαν από παραμερισμούς και 8 ανακομιδές μέσα σε 5 τάφους. Τα υπόλοιπα κρανία που βρέθηκαν προέρχονται από διάσπαρτα ευρήματα σε αναμοχλευμένες επιχώσεις. Κάποιες από τις ανακομιδές είχαν τοποθετηθεί πάνω σε αυτοσχέδιο θρανίο ή σε ογκόλιθο. Κάποιες από τις πρωτογενείς ταφές βρέθηκαν διαταραγμένες με σκοπό την εξοικονόμηση χώρου στο θάλαμο αλλά δεν είχαν προστεθεί στις ανακομιδές. Πιθανώς να ήταν πρόσφατες ταφές που δεν μπορούσαν ακόμα να παραμεριστούν αλλά τα δεδομένα δεν είναι αρκετά για να βγει συμπέρασμα. Από τους τάφους προέκυψαν 3 παιδιά ενώ ένας λάκκος περιείχε ταφή παιδιού/έφηβου. Αποκαλύφθηκε επίσης, ένας μικρός, κιβωτιόσχημος τάφος επενδεδυμένος με σχιστολιθικές πλάκες, με λίγα οστά μέσα, πιθανώς υπομυκηναϊκής περιόδου. Επίσης, δύο τάφοι βρέθηκαν ημιτελής και άλλοι δύο περιείχαν ελάχιστα ευρήματα. Συνολικά, συγκεντρώθηκαν 66 αγγεία με τους αμφορίσκους και τα αλάβαστρα να υπερισχύουν ενώ βρέθηκαν αρκετά χάλκινα αντικείμενα, κοσμήματα και χάντρες. Όστρακα από αγγεία πόσεως βρέθηκαν στους δρόμους των τάφων και λογίζονται ως κατάλοιπα νεκρόδειπνων.

Η οστεολογική μελέτη ενός δείγματος του πληθυσμού έδωσε 13 άνδρες, 8 γυναίκες και 3 παιδιά περίπου 5 ετών.

Στη θέση Κρήνη-Αγ. Κωνσταντίνος ξεχωρίζουν οι έξι τάφοι της θέσης Α, που είναι στην πραγματικότητα τρεις θάλαμοι με τρεις παραθαλάμους ανοιγμένους στα πλευρικά τοιχώματα των δρόμων τους. Τρεις από τους τάφους διέθεταν δυο ή τρία επάλληλα ταφικά στρώματα λόγω κατάρρευσης της οροφής ή των τοιχωμάτων. Βρέθηκαν ένας τάφος εντελώς άδειος και άλλοι τρεις με ελάχιστα ευρήματα. Οι υπόλοιποι απέδωσαν μόνο 3 πρωτογενείς ταφές αλλά 16 δευτερογενείς και 3 ανακομιδές με 20 νεκρούς. Επίσης, βρέθηκαν 2 λάκκοι, που περιείχαν από μια ταφή, πάνω από 30 αγγεία, χάλκινα όπλα από τη ταφή που έχει χαρακτηριστεί σαν ταφή πολεμιστή του τάφου 2 και κοσμήματα. Σε κάθε νεκρό είχαν προσφερθεί μόνο ένα ή δυο αγγεία, ενώ τα μεγάλα σύνολα αγγείων είναι ελάχιστα, γεγονός που κατά τον ανασκαφέα δείχνει χαμηλό βιοτικό επίπεδο.

Το μικρό δείγμα που εξετάστηκε εδώ, οστεολογικά, απέδωσε 4 άνδρες, 2 γυναίκες και 3 παιδιά, τα δύο εκ των οποίων ήταν 7 ετών και το άλλο 10 -12. Και στα δύο νεκροταφεία της κρήνης Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν τα 40 έτη, και η σκελετική τους υγεία ήταν καλή εκτός από κάποια δείγματα οστεοαρθρίτιδας, περιοστίτιδας και καταγμάτων. Η διατροφή, πλούσια σε υδατάνθρακες, είχε προκαλέσει και σε αυτόν

τον πληθυσμό κακή οδοντική υγεία. Τα νεκροταφεία ήταν σε χρήση από την ΥΕΙΒ έως την ΥΕΙΙΓ ύστερη περίοδο.

Στη Λαγανιδιά της Καλλιθέας βρέθηκαν 216 νεκροί σε 24 τάφους. Ο ένας ήταν θολωτός και άλλοι 23 θαλαμοειδείς γύρω του, περιμετρικά, ένας σπάνιος συνδυασμός. Από τις 82 πρωτογενείς, όλες ήταν στο δάπεδο του θαλάμου εκτός από την παιδική ταφή του θολωτού τάφου, που ήταν στην εξωτερική όψη της ξερολιθιάς και την πρωτογενής Δ στον τάφο VI, που ήταν πάνω σε κλίνη από σκληρό χώμα και κιμηλιά. Επίσης, το κρανίο της πρωτογενούς Ν του θολωτού ακουμπούσε σε πλακοειδή λίθο. Οι 25 από τις πρωτογενείς ήταν ακτέριστες ενώ οι υπόλοιπες συνοδεύονταν κυρίως από αλάβαστρα και αμφορίσκους, λίγα χάλκινα κτερίσματα και λίγα κοσμήματα.

Οι δευτερογενείς ταφές ήταν 144. Από τους 24 τάφους οι 14 τάφοι είχαν πολλά επάλληλα, ταφικά στρώματα. Βρέθηκαν δυο λάκκοι, ο ένας στο θολωτό τάφο που περιείχε οστά ανθρώπινα και μια σιαγόνα μεγάλου ζώου και άλλος ένας στο τάφο XIV, που περιείχε 10 ταφές. Σε 12 από τους 23 τάφους αποκαλύφθηκαν 9 παιδιά ηλικίας από 1 έως 9 ετών και 3 παιδικές ταφές στο θολωτό τάφο.

Στα σκελετικά κατάλοιπα των τάφων XV έως XX έγινε ανθρωπολογική μελέτη, απ' όπου έχουν προκύψει 17 γυναίκες, 10 άντρες, 2 έμβρυα, 2 βρέφη και ένα παιδί 6 ετών, ενώ για 6 άτομα το φύλο είναι αδιάγνωστο. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλοι οι ενήλικες ήταν από 20 -50 ετών, χωρίς να μπορεί να ειπωθεί αν πρόκειται για σύμπτωση ή όχι. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση των καμένων ανθρώπινων οστών, που βρέθηκαν στο θολωτό τάφο, στο 5ο στρώμα αφού η συνύπαρξη ενταφιασμού και καύσης είναι σπάνια. Ο θολωτός τάφος πιστεύεται ότι ανήκε σε αξιωματούχο της περιοχής, που ήταν ο νεκρός του βαθύτερου στρώματος, για τον οποίο κτίστηκε ο τάφος. Ο νεκρός αυτός τάφηκε με χάλκινα κτερίσματα και συνοδευόταν από ταφές ζώων. Επιπλέον, παρατηρήθηκε ότι η πρώτη σειρά τάφων γύρω από το θολωτό ήταν πιο πλούσια κτερισμένοι ενώ οι τάφοι XV έως XX, στην εξωτερική σειρά ήταν σαφώς, φτωχότεροι. Το νεκροταφείο είχε διάρκεια χρήσης από την ΥΕΙΙ έως την ΥΕΙΙΙΓ.

Στη θέση Ραμπαντάνια ή Σπέντζες της Καλλιθέας ανασκάφηκαν 23 θαλαμοειδείς τάφοι ΥΕΙΙΑ-ΥΕΙΙΙΓ περιόδου. Από αυτούς προήρθαν 59 πρωτογενείς και 137 δευτερογενείς ταφές. Δέκα λάκκοι περιείχαν 5 πρωτογενείς και 2 δευτερογενείς ταφές ενώ βρέθηκαν και δύο παιδικές ταφές, η καθεμία σε ένα λάκκο. Ένας τάφος ήταν ημιτελής και δυο πρωτογενείς ταφές βρέθηκαν πάνω σε άλλες δυο

παλαιότερες, που όμως δεν είχαν παραμεριστεί. Στον τάφο Ο αποκαλύφθηκε μια καύση ενηλίκου ενώ στον τάφο Π δυο νεκροί μοιάζουν με μητέρα και παιδί. Συνολικά συγκεντρώθηκαν πάνω από 350 αγγεία, χάλκινα όπλα, εργαλεία και πολλά κοσμήματα. Μόνο μια ταφή βρέθηκε ακτέριστη ενώ οι περισσότερες συνοδεύονταν με αρκετά κτερίσματα, με μια ταφή στον τάφο Ο να συνοδεύεται από 25 αγγεία. Επίσης, παρατηρείται ότι είχαν διατηρηθεί τα κτερίσματα των παραμερισμένων ταφών. Στα δεδομένα δεν έχει γίνει ανθρωπολογική ανάλυση ούτε μελέτη των κτερισμάτων.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκαν αναλυτικά 23 θέσεις μυκηναϊκών νεκροταφείων της Αχαΐας. Από αυτές, μόνο οι 10 έχουν ερευνηθεί σε κάποια έκταση και έχουν μελετηθεί σε ένα βαθμό ενώ στις υπόλοιπες έχουν γίνει μικρής έκτασης ανασκαφές, ένας ή δυο τάφοι. Ακόμα όμως και σε αυτές τις θέσεις οι ανασκαφικές εργασίες δεν έχουν περατωθεί και οι οικισμοί, στους οποίους ανήκουν τα νεκροταφεία, ακόμα και όσοι έχουν εντοπιστεί δεν έχουν ερευνηθεί. Επίσης, πολλές ανασκαφές είναι αδημοσίευτες ή μερικώς δημοσιευμένες, ενώ κάποιες παλαιές ανασκαφές (ακόμα και του προηγούμενου αιώνα) είναι συγκεχυμένες και δεν έχουν επικαιροποιηθεί. Τέλος, οι σύγχρονες μέθοδοι που επικουρούν την αρχαιολογία, όπως οι οστεολογικές έρευνες, η ραδιοχρονολόγηση, η παλαιοπαθολογία, οι παλαιοδιατροφικές αναλύσεις έχουν εφαρμοστεί σε πολύ λίγες περιπτώσεις και αποσπασματικά.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι ενώ στην Αχαΐα φαίνεται να διαβιούν ανθηρές κοινότητες που έχουν ομοιότητες με την υπόλοιπη μυκηναϊκή Ελλάδα και κοινά μεταξύ τους, χαρακτηριστικά, εντούτοις διακρίνονται και από σημαντικές διαφορές. Για παράδειγμα, στην Αχαΐα δεν έχουν βρεθεί ανάκτορα ή μεγαρόσχημα κτήρια, παρά μόνο μια-δυο ακροπόλεις. Δεν είναι γνωστό αν αυτό οφείλεται σε κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, όπως έγινε και στα υπόλοιπα μυκηναϊκά κέντρα ή αν δεν υπήρχε ποτέ τέτοιο διοικητικό σχήμα στην Αχαΐα. Ίσως βέβαια, το κεντρικό ανάκτορο να είναι κάτω από τον οικοδομικό ιστό της Πάτρας ή του Αιγίου και να μη

βρεθεί ποτέ, ίσως όμως και να μην υπάρχει. Θα μπορούσε ίσως η Αχαΐα να διοικούνταν από μια συμπολιτεία, από ένωση κοινοτήτων.

Στην Αχαΐα, βέβαια δεν έχουν βρεθεί ίχνη εκτεταμένων καταστροφών, που θα οδηγούσε στην κατάρρευση ανακτορικού συστήματος, όπως έγινε στα άλλα κέντρα. Αυτό θα μπορούσε να φανερώνει ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ των κοινοτήτων ή ειρηνική εισβολή ενός άλλου λαού. Σύμφωνα με κάποια θεωρία, πρόσφυγες-εισβολείς κατέφυγαν εδώ μετά τις καταστροφές των ανακτόρων αλλά μόνο εξειδικευμένες έρευνες, χρονολογικές, κοινωνιολογικές και άλλες θα μπορούσαν να απαντήσουν σε τέτοιες υποθέσεις.

Η αρχιτεκτονική των τάφων, τα έθιμα και τα κτερίσματα δείχνουν ομοιότητες με τα υπόλοιπα μυκηναϊκά κέντρα. Όλα τα νεκροταφεία αποτελούνται από θαλαμοειδείς τάφους ενώ σε λίγες περιπτώσεις παρατηρείται συνύπαρξη στον ίδιο χώρο διαφορετικών ειδών τάφων, όπως στις Πόρτες, στην Καλλιθέα-Λαγανιδιά και στο Πετρωτό, που συναντώνται και θολωτοί και τύμβοι. Η βιβλιογραφία αναφέρει ότι στην Αχαΐα έχουν βρεθεί πάνω από 500 τάφοι. Στις 10 θέσεις που εξέτασε η παρούσα εργασία, βρέθηκαν συνολικά, 169 τάφοι, από τους οποίους μόνο ένας είναι θολωτός (Καλλιθέα-Λαγανιδιά) και οι υπόλοιποι θαλαμοειδείς. Στους τάφους αυτούς περιέχονταν 966 ταφές, εκ των οποίων οι 411 ήταν πρωτογενείς και οι 461 δευτερογενείς. Στη Λαγανιδιά της Καλλιθέας βρέθηκαν συνολικά 216 νεκροί σε 24 τάφους ενώ ο θολωτός τάφος της, είναι αυτός με τις περισσότερες ταφές, αφού περιείχε τα οστά 40 περίπου ατόμων. Όσον αφορά στους θαλαμοειδείς, ο τάφος 2 στα Νικολέικα φιλοξένησε τους περισσότερους νεκρούς, 27 δευτερογενείς και 5 πρωτογενείς ταφές.

Οι περισσότερες ταφές, πρωτογενείς και δευτερογενείς είχαν τοποθετηθεί απευθείας στο δάπεδο των θαλάμων ενώ λάκκοι και κόγχες που περιείχαν νεκρούς βρέθηκαν σχεδόν σε όλα τα νεκροταφεία. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις έχουν βρεθεί και ταφές στους δρόμους, στις ξερολιθιές, σε κιβωτιόσχημους τάφους (Αίγιο, τάφος 1) αλλά και πάνω σε θρανία (Αίγιο, τάφος 4) ή κλίνες από χώμα μέσα στο θάλαμο (τάφος VI, Λαγανιδιά). Οι κόγχες, που δεν ήταν πολύ διαδεδομένη συνήθεια, προορίζονταν για τις παραμερισμένες ταφές και λειτουργούσαν σαν οστεοφυλάκιο ενώ κάποιες περιλάμβαναν παιδικές ταφές. Από τις 12 κόγχες που αποκαλύφθηκαν, συνολικά, σε όλες τις θέσεις, οι 7 βρέθηκαν κενές, η κόγχη I, όμως, στο Κλάους περιείχε τα οστά 14-18 ατόμων. Αντίθετα, λάκκοι βρέθηκαν μέσα σε θαλαμοειδείς τάφους σε όλες τις θέσεις και συχνά κάθε τάφος περιλάμβανε περισσότερους από

έναν. Συνολικά βρέθηκαν 61 λάκκοι, με τον τάφο 4 στα Νικολέικα να περιέχει τους περισσότερους (7) λάκκους. Οι λάκκοι φιλοξενούσαν πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, ενηλίκων και παιδιών. Συνήθως κάθε λάκκος προοριζόταν για μια ταφή αλλά στη Βούντενη (τάφος 17) και στο Κλάους (τάφος Θ) βρέθηκαν λάκκοι που περιείχαν τα οστά 9 παραμερισμένων ταφών και στην Λαγανιδιά (τάφος XIV) που περιείχε 10 δευτερογενείς ταφές. Αντίθετα, 10 λάκκοι βρέθηκαν κενοί ενώ 6 λάκκοι περιείχαν ισάριθμες παιδικές ταφές,

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις οι νεκροί ενταφιάζονταν αλλά αξίζει να αναφερθούν και οι ελάχιστες περιπτώσεις καύσεων, έθιμα που θεωρείται εισαγόμενο από την Ανατολή. Στα Σπαλιαρείικα βρέθηκε ένας τετράωτος αμφορέας και ένας χάλκινος κάδος που περιείχαν τέφρα, πιθανώς από καύση νεκρών ενώ τμήματα οστών με ίχνη καύσης βρεθήκαν στον τάφο 7 της Βούντενης. Καύση βρέθηκε σε οστά στον τάφο Ο στις Σπέντζες και καμένα ήταν και κάποια οστά ενός άνδρα και μιας γυναίκας στον τάφο Λ του Κλάους. Επειδή, όμως, αυτά δεν ήταν απανθρακωμένα, ίσως πρόκειται για οστά που είχαν περάσει από καθαρτήρια πυρά για λόγους υγιεινής και όχι για καύση νεκρού.

Στα νεκροταφεία των Σπαλιαρείικων, του Κλάους, της Κρήνης (Ζωητάδα και Αγ. Κωνσταντίνος) και της Λαγανιδιάς έχει γίνει οστεολογική μελέτη (στη Λαγανιδιά σε 5 μόνο τάφους) που προσδιόρισε το φύλο, την ηλικία και την σκελετική υγεία σε όσους νεκρούς τα οστά τους βρέθηκαν σε καλή διατήρηση. Από όσες ταφές έγινε προσδιορισμός φύλου προέκυψαν 67 άνδρες, 50 γυναίκες και 38 παιδιά. Αυτό συνιστά 117 ενήλικους και 38 ανήλικους. Το ποσοστό των παιδιών είναι πολύ μικρό αν αναλογιστεί κανείς ότι στην προβιομηχανική εποχή η αναλογία παιδιών-ενηλίκων ήταν 1:1 (Παπαθανασίου, 2005:193). Αυτή η απουσία παιδιών δεν μπορεί, λοιπόν, να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ούτε να οφείλεται στην κακή διατήρηση των λεπτών παιδικών οστών αλλά μάλλον είναι φαινόμενο με κοινωνικές και πολιτιστικές προεκτάσεις. Είτε τα παιδιά μέχρι μια ηλικία θεωρούνταν ότι δεν είχαν ενταχθεί στην κοινότητα είτε μια παιδική ταφή δεν έκριναν ότι άξιζε τον κόπο που απαιτούσε το ξανα-άνοιγμα ενός θαλαμοειδούς τάφου. Το βέβαιο είναι ότι τα παιδιά θάβονταν κάπου αλλού, πιθανά στις οικίες, ακολουθώντας άλλα έθιμα και πρακτικές.

Συγκεκριμένα, στα Σπαλιαρείικα δεν υπάρχουν παιδιά κάτω των 4 ετών, στο Κλάους εκτός από ένα έμβρυο μέσα στη λεκάνη της έφηβης μητέρας του και ένα βρέφος στην αγκαλιά της δικής του, βρέθηκαν παιδιά μόνο από 4 έως 13 ετών. Το ίδιο συμβαίνει και στην Κρήνη, όπου καταγράφηκαν και στις δυο θέσεις 6 παιδικές

ταφές, ηλικιών από 5 έως 10 ετών ενώ στην Καλλιθέα αναφέρονται 2 έμβρυα, 2 βρέφη και παιδιά από 1 έως 9 ετών χωρίς λεπτομερέστερες πληροφορίες. Παρατηρείται, συνεπώς, ότι, ίσως τα 4 χρόνια αποτελούσαν κάποιου είδους ορόσημο για ένα παιδί ώστε να θεωρηθεί μέλος της κοινότητας και να «αξιώνεται» ταφή σε κοινό τάφο. Αν και, όπως επισημαίνεται στην προσεκτική έρευνα του νεκροταφείου του Κλάους, ακόμα και τα μεγαλύτερα παιδιά είτε τάφηκαν μαζί με έναν ενήλικα είτε ταυτόχρονα με αυτόν (εξ' αφορμής, δηλαδή, της ταφής ενός ενήλικα.).

Από την άλλη, όλοι οι ενήλικοι που έχουν βρεθεί είναι από 17 έως 50 ετών, με μόνη εξαίρεση τον νεκρό του τάφου K, στο Κλάους που αναφέρεται ότι είναι άνω των 50. Παρά το χαμηλό προσδόκιμο και το μέσο όρο ζωής, που έφτανε στην καλύτερη περίπτωση τα 35 έτη, εντούτοις δεν μπορεί να εξηγηθεί γιατί δεν βρέθηκε ούτε ένα νεκρός μεγαλύτερης ηλικίας. Ακόμα και αν ήταν κάτι σπάνιο, θα υπήρχαν σίγουρα άνθρωποι που θα μακροημέρευαν. Κι όμως δεν έχουν βρεθεί. Ίσως, αν αυξάνονταν οι οστεολογικές μελέτες να διαφωτιζόταν το θέμα.

Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και στην γειτονική Ηλεία: πολύ μικρότερο το ποσοστό των παιδικών ταφών σε σχέση με των ενηλίκων και ελάχιστα παιδιά έως 3 ετών. Επίσης, πολύ μικρός είναι και ο αριθμός των ατόμων άνω των 45 ετών (Λαμπρόπουλος, 2013:487).

Μελέτες οριζόντιας κοινωνικής διαστρωμάτωσης θα μπορούσαν να απαντήσουν και στο ερώτημα για το που θάβονταν οι δούλοι, οι αναρίθμητοι υπηρέτες στα σπίτια και στα χωράφια που αναφέρουν τα Ομηρικά Έπη. Δεν είναι γνωστό αν αυτή η κοινωνική ομάδα θαβόταν σε άλλο νεκροταφείο, αν θάβονταν στους δρόμους των τάφων των κυρίων του σπιτιού ή στον οικογενειακό τάφο.

Από την άλλη, ένα φαινόμενο που απασχολεί τη σύγχρονη βιβλιογραφία είναι αυτό των ταφών πολεμιστών στην Αχαΐα κατά την ΥΕΙΠΓ περίοδο. Μέχρι τώρα έχουν βρεθεί 16 ξίφη τύπου Naue II, που, σύμφωνα με τους μελετητές διακρίνουν ένα πολεμιστή ή μάλλον έναν αξιωματούχο πολεμιστή, όταν τοποθετούνται δίπλα του ως κτερίσματα (Πασχαλίδης, 2014:709). Από τις 10 θέσεις που ερευνήθηκαν εδώ, έχουν σημειωθεί 11 τέτοια ξίφη: δύο στα Σπαλιαρείκα, ένα στο Κλάους (και ακόμα ένα αναφέρεται από τον Κυπαρίσση, το 1938), ένα στην Κρήνη-Αγ. Κωνσταντίνος, δύο από την Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τέσσερα από τη Βούντενη, που δεν έχουν δημοσιευτεί και ένα από τα Νικολέικα. Από τις υπόλοιπες θέσεις σημειώνονται ένα στα Δριμαλείκα της Κρήνης και άλλο ένα στις Πόρτες. Από τους νεκρούς που συνόδευαν αυτά τα ξίφη, μόνο στα σκελετικά κατάλοιπα του νεαρού πολεμιστή του

Κλάους έχει γίνει ανθρωπολογική μελέτη, που έδειξε ότι πρόκειται για άνδρα 29 ετών, ψηλότερου αναστήματος από τους υπόλοιπους, με καλή υγεία, που δεν προδίδει πολεμικές δραστηριότητες.

Μερικοί από αυτούς συνοδεύονταν από ξεχωριστά αντικείμενα, όπως το χάλκινο κράνος με ψάθινη επένδυση μαζί με τις χάλκινες περικνημίδες που ολοκληρώνουν την πολεμική εξάρτυση του νεκρού του τάφου Γ3 στις Πόρτες, τα οδοντόφρακτα κράνη από τη Βούντενη, τον θολωτό της Λαγανιδιάς και τον τάφο 8 στις Πόρτες.

Μόνο αν πολλαπλασιάζονταν οι οστεολογικές και κοινωνιολογικές μελέτες θα μπορούσε να αποκαλυφθεί αν όσοι θάβονται σαν πολεμιστές είναι πράγματι άνδρες που έχουν πολεμήσει, αν απλώς ανήκουν στην ανώτερη τάξη ή αν τους καλούνταν να παίξουν αυτό το ρόλο στον τάφο τους εξυπηρετώντας πολιτικές και κοινωνικές σκοπιμότητες των πενθούντων. Σε άλλες περιοχές εξάλλου, της Πελοποννήσου, έχουν βρεθεί παιδιά και έφηβοι θαμμένοι με πολεμικά όπλα. Αυτοί σίγουρα δεν είχαν πολεμήσει. Από τον εντοπισμό της αιτίας του θανάτου των νεκρών, από τα τραύματα τους, από την ηλικία τους και από την σωματική τους κατάσταση θα επιβεβαιώνονταν ή όχι οι θεωρίες της μετά-διαδικαστικής αρχαιολογίας για την δήλωση της ταυτότητας του νεκρού. Τότε λοιπόν τα όπλα δε θα χαρακτήριζαν πολεμιστές αλλά ίσως αρχηγούς κοινότητας ή εργαζόμενους στη φρούρηση της πόλης.

Έτσι, γίνεται φανερή η ανάγκη εφαρμογής των μεθόδων των νέων επιστημών που επικουρούν την αρχαιολογία, με σκοπό να συνδυαστούν και να διαφωτιστούν τα δεδομένα. Συγκεκριμένα, λεπτομερής χρονολόγηση ευρημάτων θα διαφώτιζε τυχόν αλλαγές και μεταβολές στα ταφικά έθιμα και θα επικέντρωνε την προσοχή των μελετητών. Επίσης, οστεοαρχαιολογική έρευνα στα σκελετικά κατάλοιπα θα εμπλούτιζε τις πληροφορίες αλλά και θα επιβεβαίωνε ή θα κατέρριπτε τις, συχνά, βιαστικές και ευάλωτες εικασίες, στις οποίες προβαίνουν οι ανασκαφείς. Συνήθως, επιχειρούν να ερμηνεύσουν το φύλλο του νεκρού βάσει των κτερισμάτων, ή προσδιορίζουν το βαθμό συγγένειας βάσει της εγγύτητας των σκελετών. Από τα κτερίσματα επίσης συνάγουν το ρόλο του θανόντα στην κοινωνία ή την οικονομική κατάσταση του. Όμως, οι δυο-τρεις ανθρωπολογικές μελέτες που έγιναν στην Αχαΐα, δείχνουν μια πολύ πιο σύνθετη εικόνα: Για παράδειγμα, υπάρχουν περιπτώσεις γυναικών κτερισμένων με χάλκινα ξυράφια, ανδρών που συνοδεύονται από σφονδύλια και βελόνες, ανδρών που φέρουν κοσμήματα και εφήβων με όπλα. Η ανάλυση παρόμοιων περιπτώσεων και η εφαρμογή της σε όλη την περιοχή θα

μπορούσε να μεταβάλλει τις επικρατούσε θεωρίες που είναι ίσως, πολιτισμικά προκατειλημμένες και να προσφέρει νέες οπτικές θεωρήσεις. Ένας άνδρας, για παράδειγμα, κτερισμένος με σφονδύλια, θα μπορούσε να είναι ένας άνδρας ράφτης ή ένας ηλικιωμένος που συμμετείχε στην παραγωγική διαδικασία με λιγότερο επίμοχθες εργασίες.

Σημαντική βοήθεια θα προσέφεραν και εκτεταμένες παλαιοδιατροφικές μελέτες, όπου είναι δυνατόν. Από τις μελέτες διατροφής που έχουν γίνει στη Βούντενη, στα Σπαλιαρέικα και στο Κλάους προέκυψαν κοινά στοιχεία. Πρόκειται για αγροτικούς πληθυσμούς, χαμηλού βιοτικού επιπέδου, που ακολουθούν «αγροτική» δίαιτα. Κατανάλωναν κυρίως υδατάνθρακες, φυτικούς από τα δημητριακά που καλλιεργούσαν και ζωικούς από το γάλα των ζώων που εξέτρεφαν. Πρωτεΐνες έπαιρναν κυρίως από τα όσπρια, αφού το κρέας που κατανάλωναν ήταν λιγιστό. Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι ότι δεν έτρωγαν καθόλου θαλασσινά παρά την εγγύτητα των θέσεων με τη θάλασσα, γεγονός που δεν έχει ακόμα ερμηνευτεί. Αν και είχαν δαμάσει τη θάλασσα και ταξίδευαν σε μέρη μακρινά εντούτοις δεν προσπορίζονταν από εκεί την τροφή τους.

Την ίδια εικόνα δείχνουν και οι μελέτες της οδοντικής παθολογίας, που αποκαλύπτουν τερηδόνα από την κατανάλωση υδατανθράκων, υποπλασίες που οφείλονται εν μέρει σε υποσιτισμό και απώλειες δοντιών λόγω διατροφής χαμηλής σε σίδηρο. Αυτό οδηγεί και σε περιπτώσεις σιδηροπενικής αναιμίας, όπως στα Σπαλιαρέικα και μεσογειακή ή μεσοβλαστική αναιμία λόγω έλλειψης βιταμινών, όπως στην Κρήνη.

Οι σκελετικές αναλύσεις που έγιναν στο Κλάους, στην Κρήνη-Ζωητάδα και Αγ. Κωνσταντίνος, στα Σπαλιαρέικα και στην Καλλιθέα-Λαγανιδιά έδειξαν επίσης μια εικόνα αγροτικών πληθυσμών. Οστεοαρθρίτιδες, περιοστίτιδες και κατάγματα δείχνουν σωματική καταπόνηση και έντονη δραστηριότητα σε καθημερινή βάση. Όμοια διατροφή φαίνεται να αποκαλύπτουν οι οδοντικές παθολογίες και στα νεκροταφεία της Ηλείας, γεγονός που φωτίζει και εδώ έναν αγροτικό, κυρίως και λιγότερο έναν κτηνοτροφικό πληθυσμό (Λαμπρόπουλος, 2013:493).

Εντούτοις, μεμονωμένα παραδείγματα καλής σκελετικής υγείας στην Αχαΐα, όπως ο πολεμιστής του Κλάους, η γυναίκα ιππέας της Λαγανιδιάς, ο ψηλός άνδρας από τον τάφο 2 στον Αγ. Κωνσταντίνο της Κρήνης ίσως δηλώνουν υψηλή κοινωνική θέση ή/και πλούτο, ανθρώπων που εξαιρούνταν από αγροτικές ή άλλες κοπιαστικές ασχολίες και τρέφονταν καλύτερα.

Μερικές ξεχωριστές περιπτώσεις ανθρώπων με σπάνιες παθήσεις μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε και τις ιατρικές και νοσηλευτικές γνώσεις των πληθυσμών. Στο Κλάους βρέθηκε μια γυναίκα 17-23 ετών, που είχε εκ γενετής απουσία σύμφυσης του ιερού οστού με τη σπονδυλική στήλη και έπασχε από φυματίωση ή βρουκέλωση, ασθένεια που προκάλεσε τελικά και το θάνατο της. Κατά την απόθεσή της στον τάφο, τα οστά της καλύφθηκαν με ασβεστοκονίαμα, προφανώς από φόβο δυσοσμίας και μετάδοσης της ασθένειας. Παρόμοια μέτρα υγιεινής φαίνεται να έχουν ληφθεί και στους τάφους Γ και Λ, όπου κάποια οστά, όπως ειπώθηκε, βρέθηκαν καμένα αλλά όχι απανθρακωμένα. Άρα, εικάζεται ότι δεν είχε γίνει καύση του νεκρού αλλά τα οστά είχαν περάσει από καθαρτήρια πυρά. Ενδιαφέρον προκαλεί μια περίπτωση τρυπανισμού στην ταφή Ζ στον τάφο Στ. Το κρανιακό οστό έχει αφαιρεθεί, με απόξεση, μέχρι του σημείου να εμφανιστεί ο εσωτερικός φλοιός. Υπάρχουν, όμως, στο οστό σημάδια ίασης που δείχνουν ότι ο ασθενής επέζησε της επέμβασης, παρά τον υψηλό της κίνδυνο.

Νεκροί με επουλωμένα κρανιακά τραύματα έχουν βρεθεί και στα Σπαλιαρέικα και στην Κρήνη. Αυτές οι περιπτώσεις μαρτυρούν απρόσμενες ιατρικές γνώσεις, αλλά και γνώσεις χειρουργικής. Φαίνεται πως υπήρχαν άνθρωποι, που αναλάμβαναν τέτοιες δύσκολες και τουλάχιστον, μη θανατηφόρες, επεμβάσεις. Ωστόσο, οι εντυπωσιακές αυτές ιατρικές γνώσεις πρέπει να περιγραφούν επακριβώς ώστε να μην υπερβάλλονται, αφού υπάρχουν ευρήματα που δείχνουν ότι για τα απλά κατάγματα δεν υπήρχε κατάλληλη φροντίδα και αντιμετώπιση: οι μελέτες έδειξαν ότι σε αρκετούς νεκρούς της Κρήνης, το σπασμένο οστό δεν κόλλησε ξανά αλλά στη θέση του κατάγματος βγήκε νέο οστό. Ιδιαίτερη περίπτωση που χρήζει μελέτης είναι και το επίμηκες, προς τα πίσω, κρανίο από το Πετρωτό.

Συνολικά, από τους 169 τάφους των 10 θέσεων που μελετήθηκαν αναλυτικά εδώ, προέκυψαν πάνω από 1200 αγγεία, με τους ψευδόστομους αμφορείς και αμφορίσκους, τους πιθαμφορείς και τα αλάβαστρα να υπερισχύουν. Τα αλάβαστρα και οι πρόχοι προσφέρονταν κυρίως στις γυναίκες (Πασχαλίδης, 2014:800) ενώ γενικά τα κλειστά αγγεία υπερέχουν αριθμητικά έναντι των ανοικτών. Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα κλειστά αγγεία επιλέγονταν γιατί περιείχαν τις υγρές προσφορές (γάλα, μέλι και κρασί) που συνόδευαν τους νεκρούς. Μόνο όμως εκτεταμένες χημικές αναλύσεις θα μπορούσαν να το επιβεβαιώσουν αυτό. Τα παιδιά δεν κτερίζονταν με ιδιαίτερα αντικείμενα αφού τα περισσότερα είχαν τα ίδια κτερίσματα με τους ενήλικες, αγγεία και περιδέραια. Ξεχωρίζουν μερικά Ψσχημα και Φσχημα γυναικεία

ειδώλια, που θεωρούνται θρησκευτικού περιεχομένου κτερίσματα και ένα ιππάριο από τον Αγ. Βασίλειο που πιθανώς, ήταν παιδικό παιχνίδι. Άλλα παιδικά παιχνίδια δεν βρέθηκαν, χωρίς να μπορεί να απαντηθεί το ερώτημα αν δεν υπήρχαν ή αν δεν συνηθίζονταν ως κτερίσματα. Όστρακα από ανοικτά αγγεία έχουν βρεθεί στους δρόμους πολλών θαλαμοειδών τάφων, κυρίως στα Σπαλιαρέικα, στο Κλάους και την Κρήνη, που σύμφωνα με την επικρατούσα θεωρία ήταν κατάλοιπα από τελετές νεκρόδειπνων, στη μνήμη των θανόντων. Το ίδιο δείχνουν και οι πέτρινοι στις δυο πλευρές του δρόμου των τάφων 6 και 7 στο Αίγιο.

Σε κάθε νεκροταφείο υπήρχαν ένας δυο τάφοι που φαίνονταν πλουσιότεροι από τους υπόλοιπους τόσο λόγω του μεγέθους και της επιμελημένης κατασκευής του ίδιου του τάφου όσο και των κτερισμάτων που αυτός περιείχε. Ενδεικτικά αναφέρονται ο τάφος Κ στο Κλάους, οι τάφοι 4 και 75 στη Βούντενη και οι τάφοι Ο και Μ στις Σπέντζες. Οι πλουσιότερα κτερισμένοι τάφοι θεωρούνται αυτοί των αξιωματούχων πολεμιστών που περιλαμβάνουν τη χάλκινη εξάρτυση τους, μαζί διαδήματα και κοσμήματα. Κοσμήματα χρυσά, χάλκινα και από ημιπολύτιμα υλικά υπάρχουν σε αρκετούς τάφους, όπως επίσης και εισαγόμενα αντικείμενα τέχνης.

Άλλοι νεκροί κτερίζονταν με εισαγόμενα έργα τέχνης, όπως μαχαίρια ιταλικής προέλευσης και σφραγιδοκύλινδρους ασσυριακής προέλευσης (Mitanni), όπως αυτοί που βρέθηκαν στη Μιτόπολη, στα Σπαλιαρέικα και στο Μονοδένδρι. Επίσης, στη Μιτόπολη βρέθηκε ένας Αιγυπτιακός σκαραβαίος και στα Σπαλιαρέικα γυάλινη χάντρα με διακόσμηση φτερού και γυάλινο μυροδοχείο από την Αίγυπτο, τη Συρία ή την Κύπρο.

Τα κτερίσματα αυτά εκτός από πλούτο και κοινωνική θέση δείχνουν σαφώς ότι οι κάτοικοι της Αχαΐας είχαν εμπορικές σχέσεις με άλλους λαούς, που είτε θα ήταν άμεσες είτε θα γίνονταν μέσω των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων της Πελοποννήσου. Η περιβαλλοντική αρχαιολογία θα μπορούσε να επικουρήσει στην εύρεση των θαλάσσιων και χερσαίων οδών, με τις οποίες μια θέση επικοινωνούσε τόσο με άλλους λαούς όσο και με άλλες κοντινές θέσεις. Με τον τρόπο αυτό θα εξηγούνταν τόσο τα κτερίσματα από μακρινές χώρες που συνοδεύουν τους νεκρούς, όσο και οι αλληλεπιδράσεις στα ταφικά έθιμα μεταξύ γειτονικών περιοχών. Έτσι, θα διαφωτιζόταν αν η ομοιότητα στα ταφικά έθιμα σε όλη την Αχαΐα οφείλεται σε πληθυσμό με κοινή καταγωγή ή σε εξάπλωση μέσω επικοινωνίας.

Από τη μικρή αυτή διαφορετική θεώρηση των δεδομένων γίνεται φανερό ότι απαιτούνται πολλά ακόμα βήματα πριν μπορέσουν οι ερευνητές να ανασυνθέσουν

την εικόνα της μυκηναϊκής Αχαΐας. Μια εικόνα που όχι μόνο θα μπορούσε να προσδιορίσει τη θέση της Αχαΐας στο μυκηναϊκό χάρτη αλλά και να μεταβάλλει, ίσως, τη συνολική εικόνα που έχουμε για το μυκηναϊκό κόσμο. Για να επιτευχθεί αυτό, όμως, χρειάζεται πολυδιάστατη αντιμετώπιση των ταφικών αρχαιολογικών δεδομένων αλλά και ολοκληρωμένες αρχαιολογικές ανασκαφές.

Εικόνες

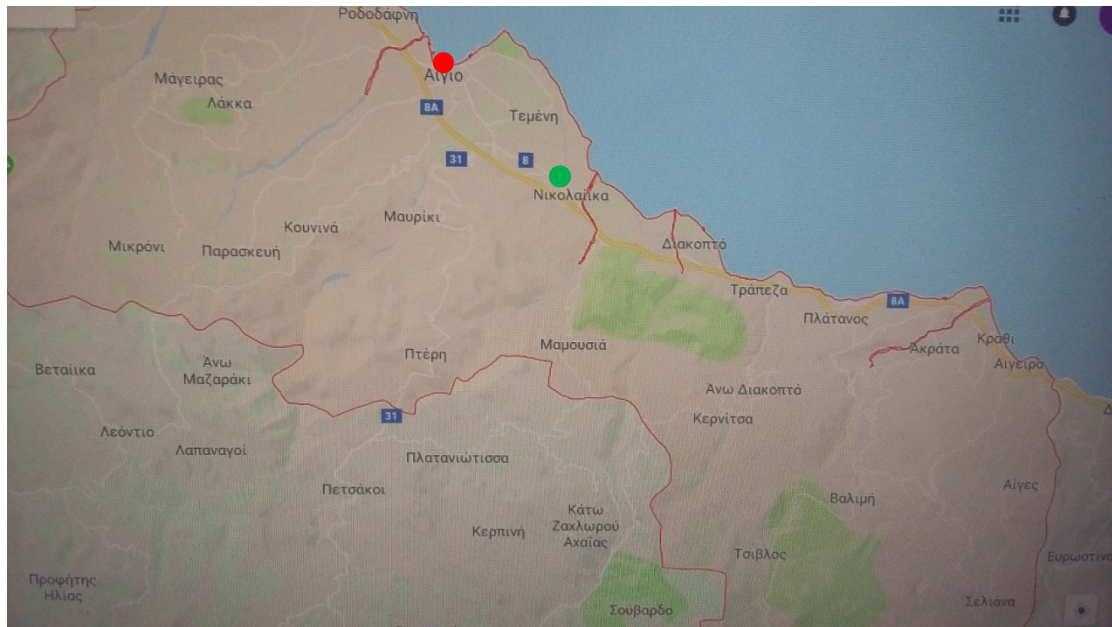
1. Ορτός	31. Άγιος Παντελεήμων	62. Καταρράκτης:
2. Δρέπανο: Ακάρνες	32. Μελίσσια – Δρέσθαινα	Δρακότρυπα
3. Πλατάνι	33. Μονοδέντρι: Στενωσιά	63. Καταρράκτης: Άγιος
4. Βούντενη	34. Τσουκαλέϊκα	Αθανάσιος
5. Μπόρτζι	35. Αγιοβλασσίτικα	64. Καταρράκτης: Άγιος
6. Αγία Κυριακή	36. Νιφορέϊκα: Βουχώματα	Γεώργιος
7. Άνω Συχαινά: Ασπρόχωμα	37. Αλισ(σ)ός	65. Πυργάκι
8. Πάτρα: Οδός Γερμανού	38. Καμενίτσα	66. Ροδιά
9. Πάτρα: Οδός Σμύρνης &	39. Πουρνάρι	67. Μπουγά – Καρέλα
Λασκάρεως	40. Ράχη	68. Φαρρές
10. Σαμακιά	41. Τείχος Δυμαίων	69. Σταροχώρι
11. Γηροκομείο	42. Γκέρμπεσι	70. Σταροχώρι: Ξηρόκαμπος
12. Παγώνα	43. Λάππα	71. Βασιλικό
13. Κάστρο Πατρών	44. Καγκάδι	72. Σκούρα
14. Κλάους	45. Σωτηρούλα	73. Δροσιά
15. Πετρωτό: Μυγδαλιά	46. Σπαλιαρεϊκα	74. Κάστρο Καλαβρύτων
16. Πετρωτό: Γούπατα	47. Καλαμάκι	75. Βρυσάρι
17. Πετρωτό: Σκοντρεϊκα	48. Μιτόπολη: Προφήτης	76. Κέρτεζη
18. Κρήνη: Μελιγρού	Ηλίας	77. Μάνεσι: Βρωμονέρι
19. Κρήνη: Δριμαλέϊκα	49. Μιτόπολη: Αγία Βαρβάρα	78. Μικρός Ποντιάς
20. Κρήνη: Ζωιτάδα	50. Πόρτες	79. Άγιος Βλάσιος
21. Κρήνη: Άγιος	51. Άνω Σουδενεϊκα	80. Βαρθολομιό
Κωνσταντίνος (θέση Α)	52. Φλόκα	81. Καστριά
22. Κρήνη: Άγιος	53. Χαραυγή	82. Λεόντιο: Βραγιάνικα
Κωνσταντίνος (θέση Β)	54. Πλατανόβρυση	83. Λεόντιο: Άγιος Ιωάννης
23. Θέα: Ροδίστα	55. Καμίνι	84. Λεόντιο: Κουτρεϊκα
24. Θέα: Άγιος Νικόλαος	56. Χαλανδρίτσα: Άγιος	85. Λεόντιο: Άγιος
25. Θέα: Κάστρο	Βασίλειος	Κωνσταντίνος
26. Παυλόκαστρο	57. Χαλανδρίτσα: Τρουμπές	86. Ρακίτα
27. Καλλιθέα: Ραμπαντάνια ή	58. Χαλανδρίτσα: Αγραπιδιές	87. Καμάρες: Ξερικό
Σπέτζες	59. Χαλανδρίτσα: Σταυρός	88. Καμάρες: Παλιόμυλος
28. Καλλιθέα: Λαγανιδιά	60. Χαλανδρίτσα: Άγιος	89. Αρραβονίτσα
29. Άνω Καλλιθέα: Κιβούρι ή	Αντώνιος	90. Μάγειρας
Σκαμνιά	61. Μοίραλι: Πορί	91. Αίγιο
30. Οβρυά		

92. Κούλουρα:
Παλιοκαμάρες
93. Χατζή Τραπεζά
94. Αγλαδιές Αχούρια

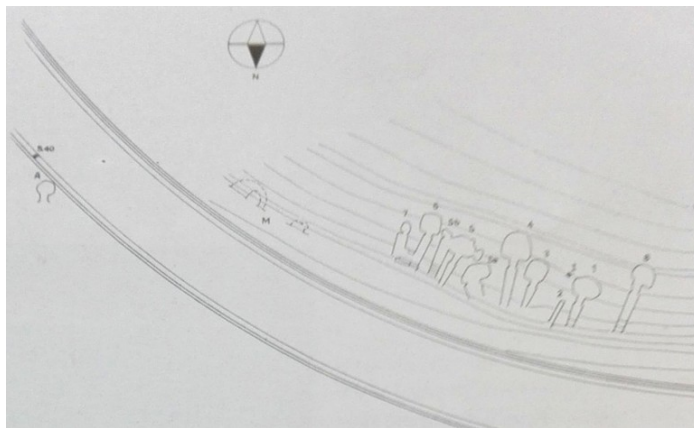
95. Νικολέϊκα
96. Νικολέϊκα: Άγιος
Γεώργιος
97. Κερύνεια

98. Μαμουσιά
99. Δερβένι
100. Ακράτα
101. Αιγείρα

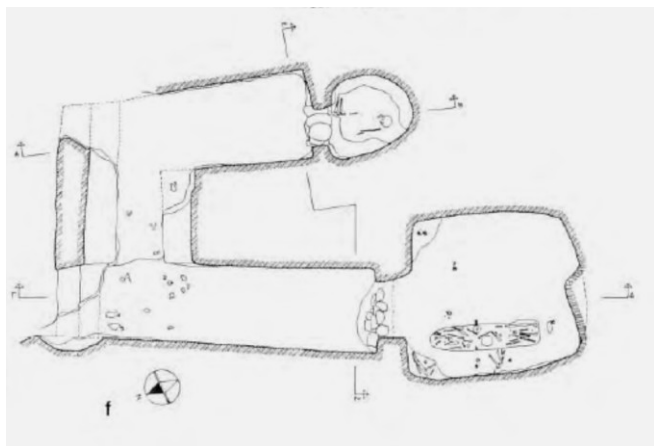
Εικόνα 1: Χάρτης της μυκηναϊκής Αχαΐας (Rizio, 2010:56).

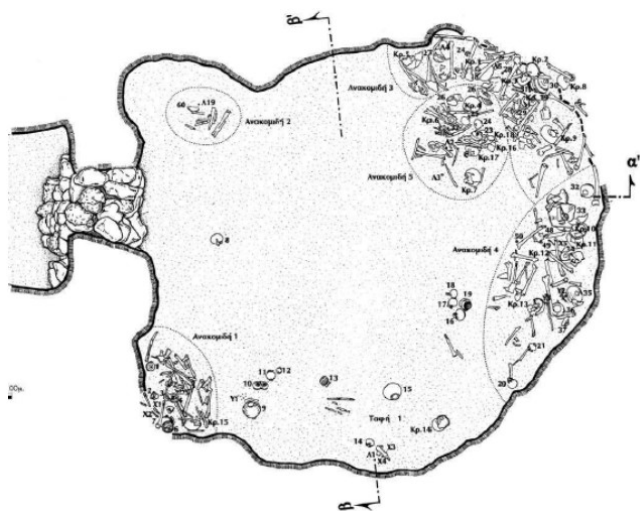
Εικόνα 2: Δήμος Αιγιάλειας από το Google maps

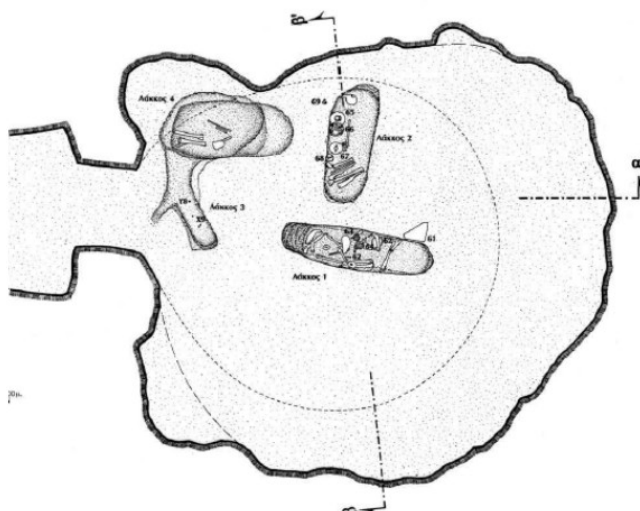
Εικόνα 3: Αίγιο, οι τάφοι (Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου, 2003:68).

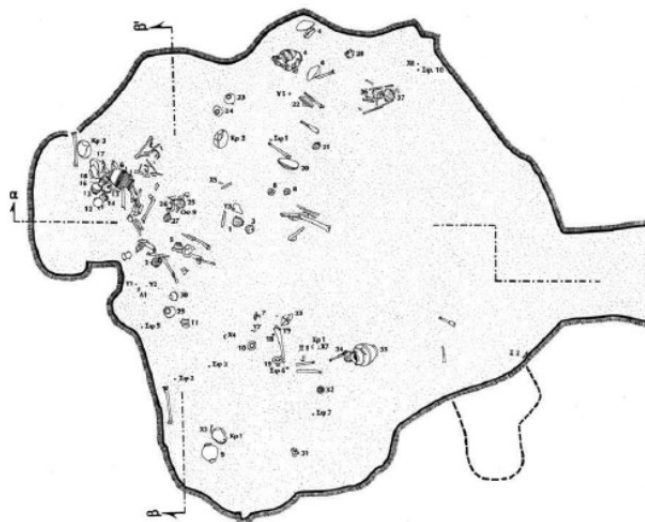
Εικόνα 4: Αίγιο-Γυμνάσιο, τάφος 6-7, (Kontorli-Papadopoulou, 1987:XLVf).

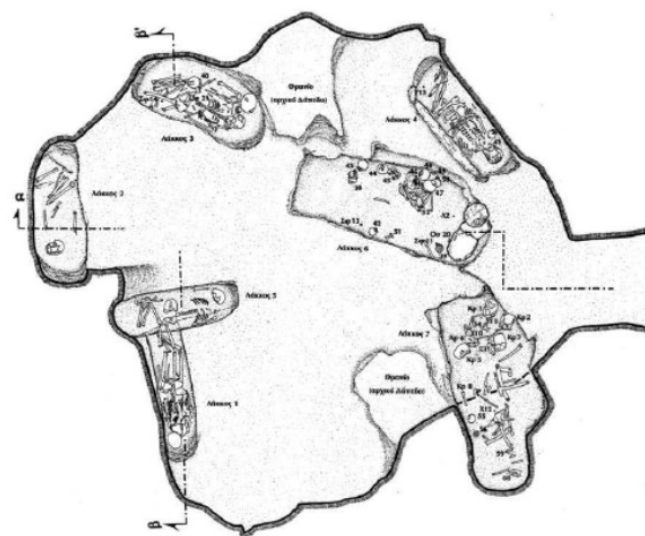
Εικόνα 5: Νικολέικα, τάφος 2 (Petropoulos, 2007:270).

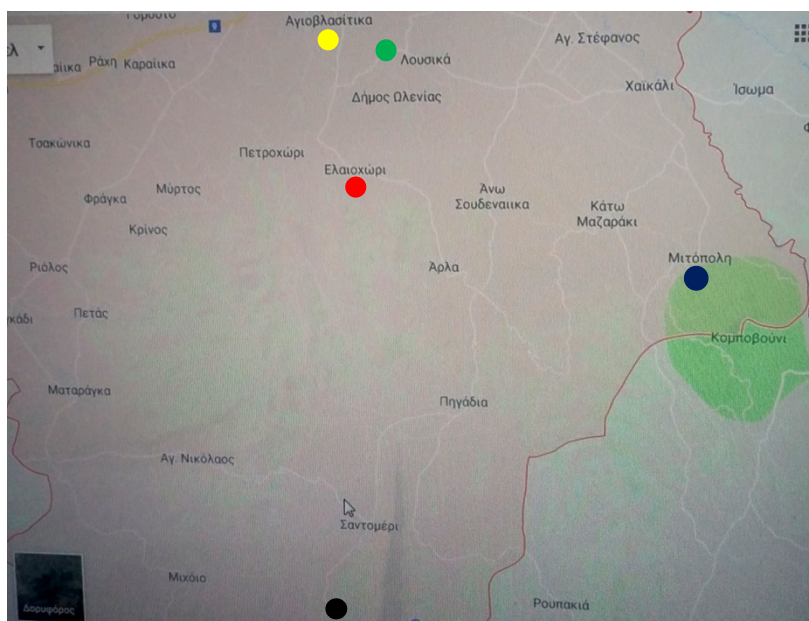
Εικόνα 6: Νικολέικα, τάφος 2, οι λάκκοι (Petropoulos, 2007:272).

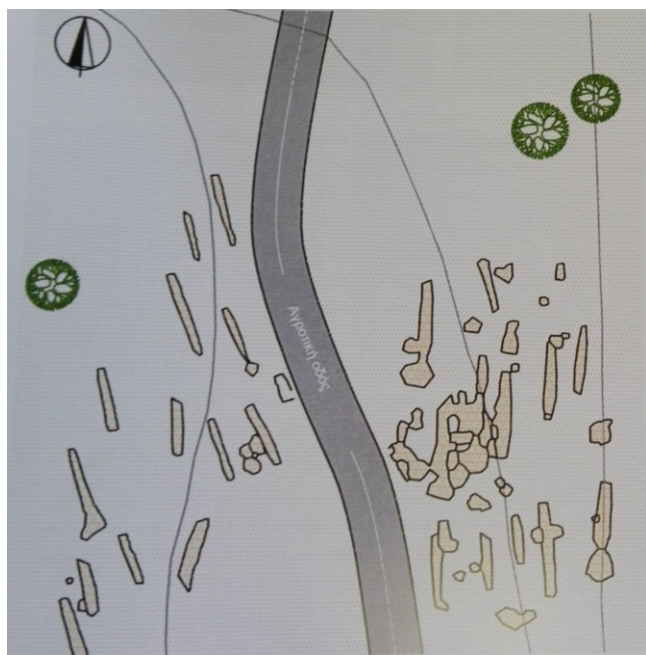
Εικόνα 7: Νικολέικα, τάφος 4, ανώτερο στρώμα (Petropoulos, 2007:273).

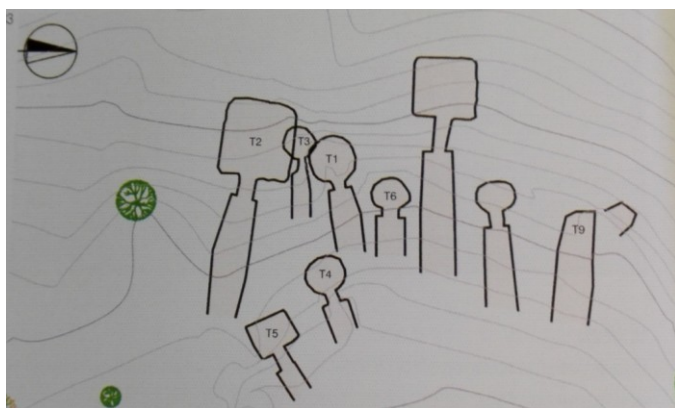
Εικόνα 8: Νικολέικα, τάφος 4, οι λάκκοι (Petropoulos, 2007:274).

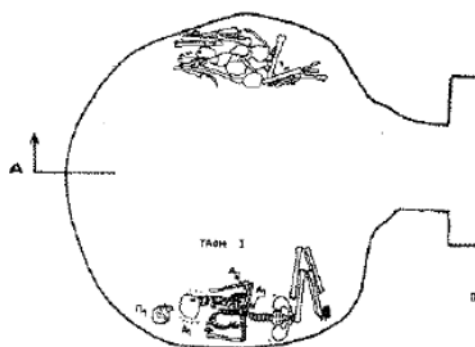
Εικόνα 9: Δήμος Δυτικής Αχαΐας από το Google maps.

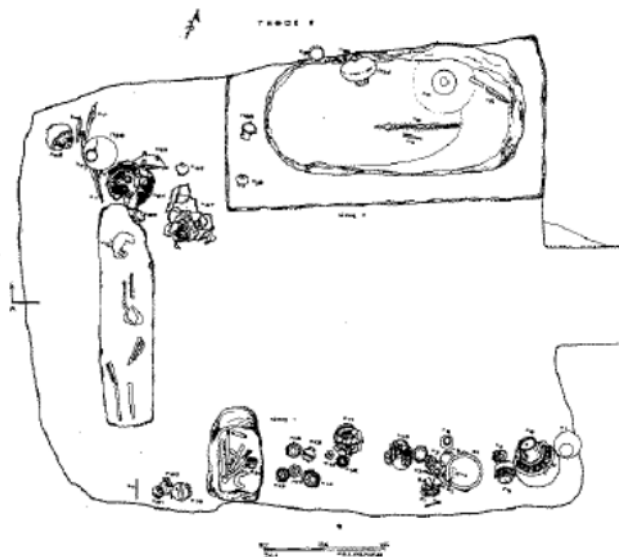
Εικόνα 10: Ελαιοχώρι, το νεκροταφείο (Κολώνας, 2008:37).

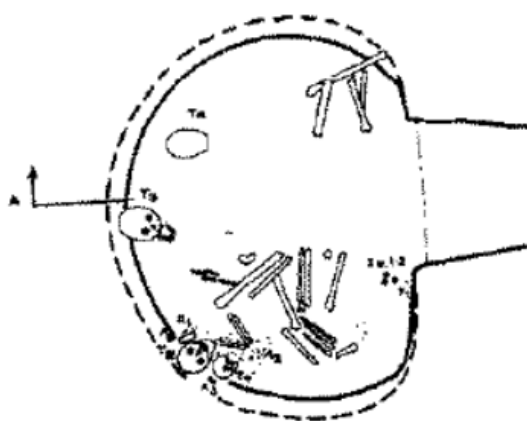
Εικόνα 11: Σπαλιαρέικα, το νεκροταφείο (Κολώνας, 2008:33).

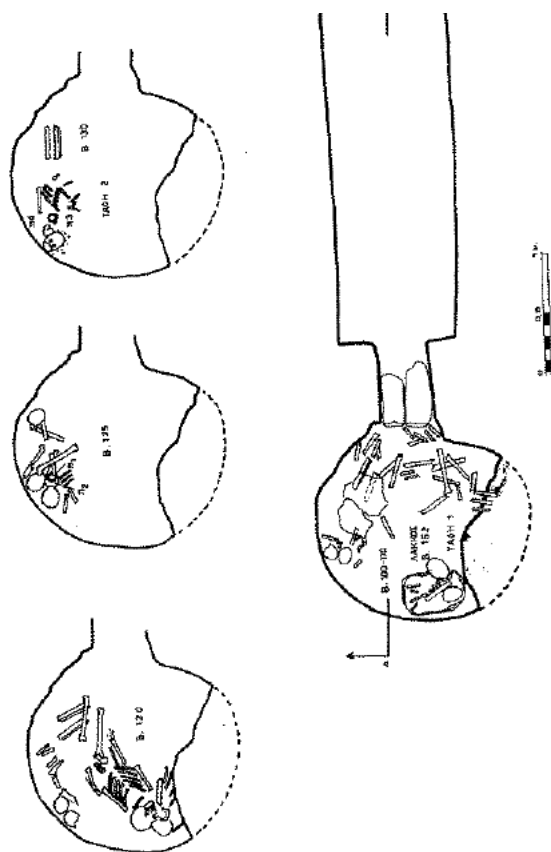
Εικόνα 12: Σπαλιαρέικα, τάφος 1 (Πετρόπουλος, 2000:74).

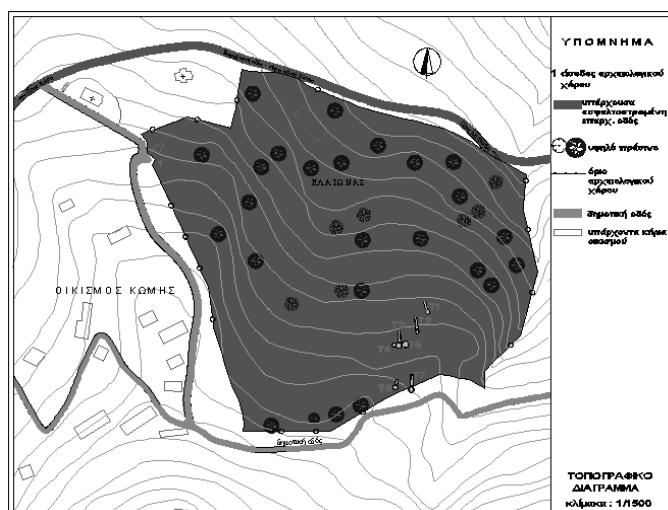
Εικόνα 13: Σπαλιαρέικα, τάφος 2 (Πετρόπουλος, 2000:69).

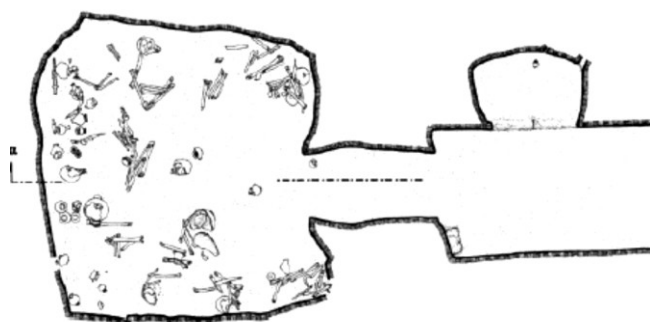
Εικόνα 14: Σπαλιαρέικα, τάφος 4 (Πετρόπουλος, 2000:77).

Εικόνα 15: Σπαλιαρέικα, τάφος 10 (Πετρόπουλος, 2000:78).

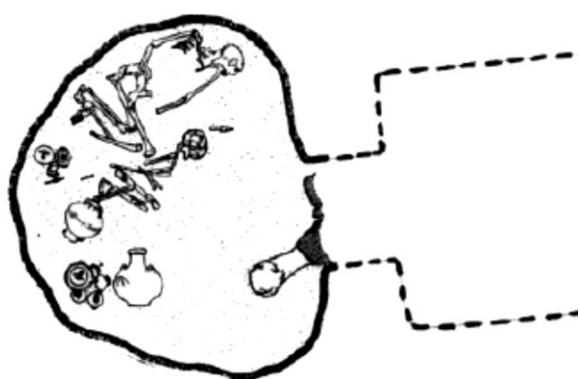
Εικόνα 16: Μιτόπολη, το νεκροταφείο (Χριστακοπούλου-Σωμάκου, 2010:29).

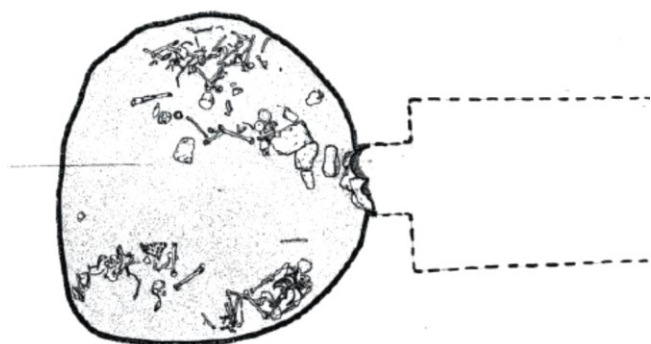
Εικόνα 17: Μιτόπολη, τάφος 1 (Χριστακοπούλου-Σωμάκου, 2010:31).

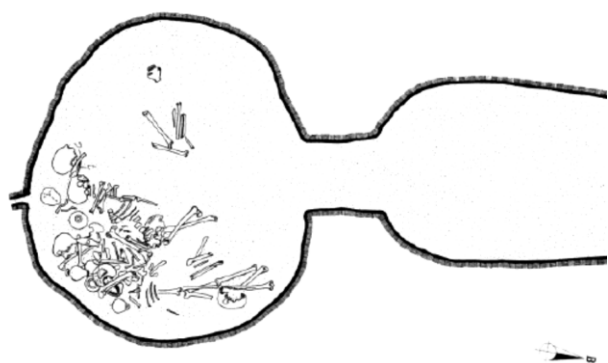
Εικόνα 18: Μιτόπολη, τάφος 3 (Χριστακοπούλου-Σωμάκου, 2010:59).

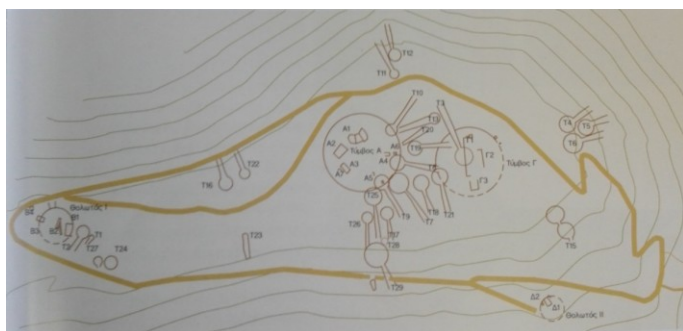
Εικόνα 19: Μιτόπολη, τάφος 4 (Χριστακοπούλου-Σωμάκου, 2010:74).

Εικόνα 20: Μιτόπολη, τάφος 5 (Χριστακοπούλου-Σωμάκου, 2010:83).

Εικόνα 21: Μιτόπολη, τάφος 6 (Χριστακοπούλου-Σωμάκου, 2010:98).

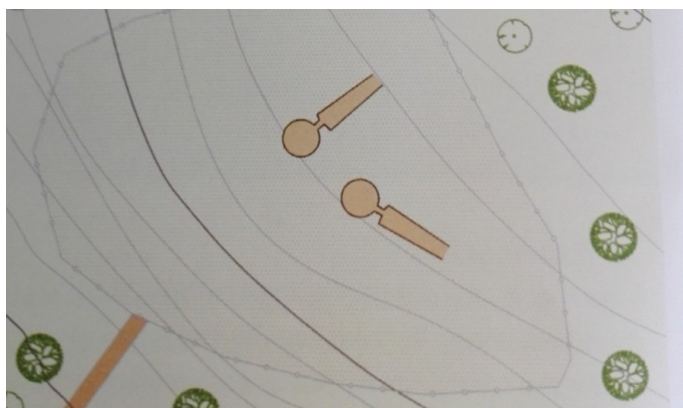
Εικόνα 22: Πόρτες, το νεκροταφείο (Κολώνας, 2008:43).

Εικόνα 23: Πόρτες, θολωτός τάφος II (κολώνας, 2008:51).

Εικόνα 24: Πόρτες, τύμβος Α (Κολώνας, 2008:59).

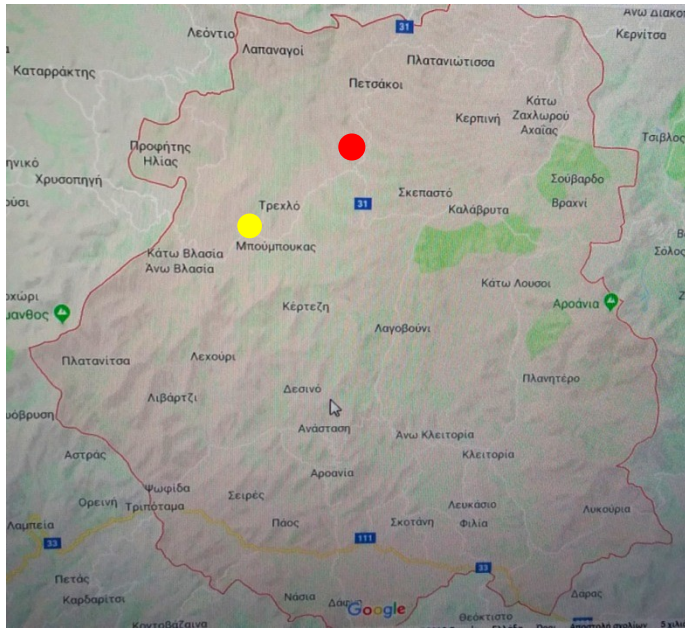

Εικόνα 27: Καταρράκτης, οι θολωτοί τάφοι (Κολώνας, 2008:13).

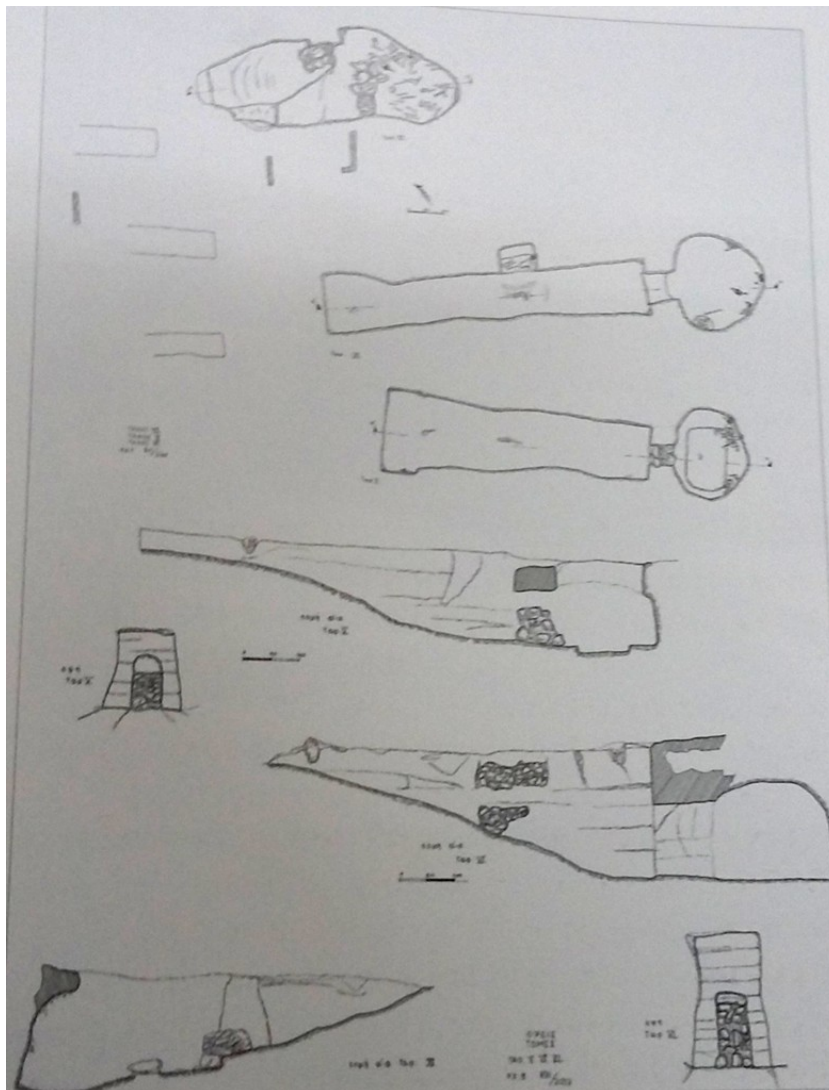

Εικόνα 28: Καταρράκτης, τάφος Β.

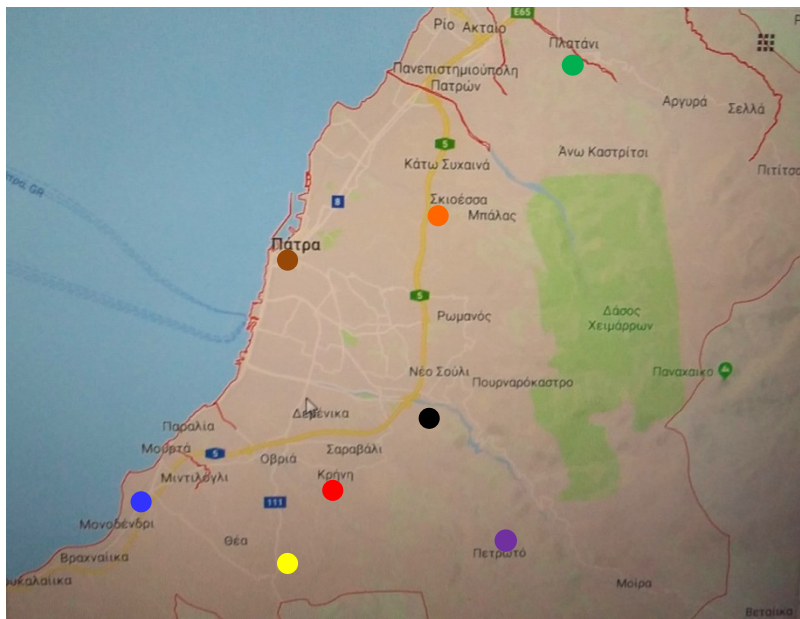
(http://odysseus.culture.gr/h/3/gh3562.jsp?obj_id=18803&mm_id=13177)

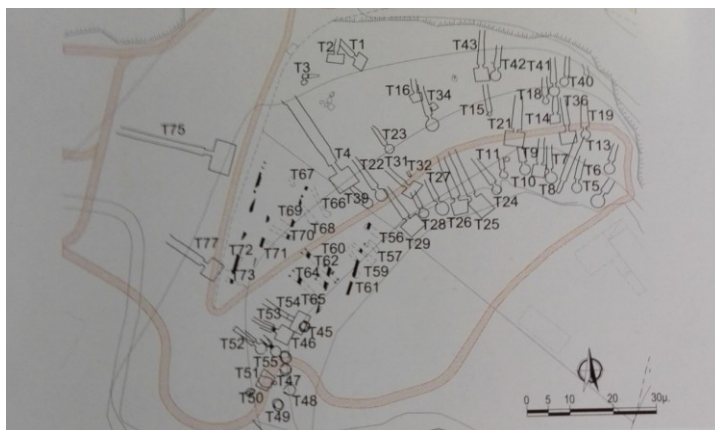
Εικόνα 29: Δήμος Καλαβρύτων από το Google maps

Εικόνα 30: Κάτοψη και τομές των τάφων V, VI και IX [Α.Δ 97, (1982)].

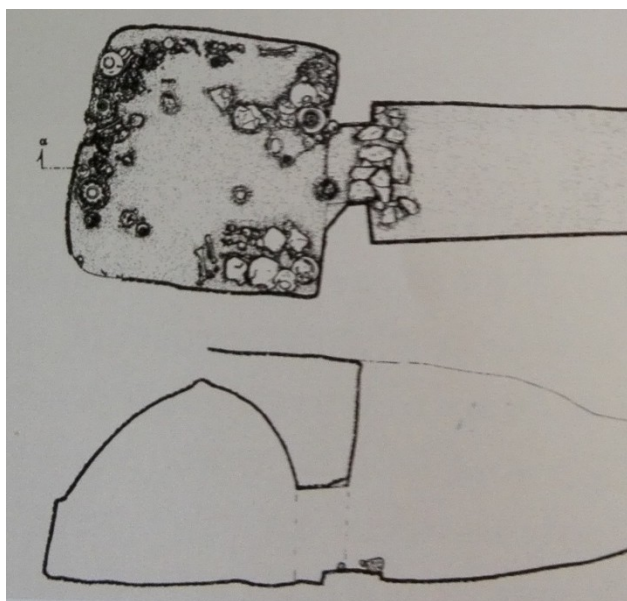
Εικόνα 31: Δήμος Πατρέων από το Google maps

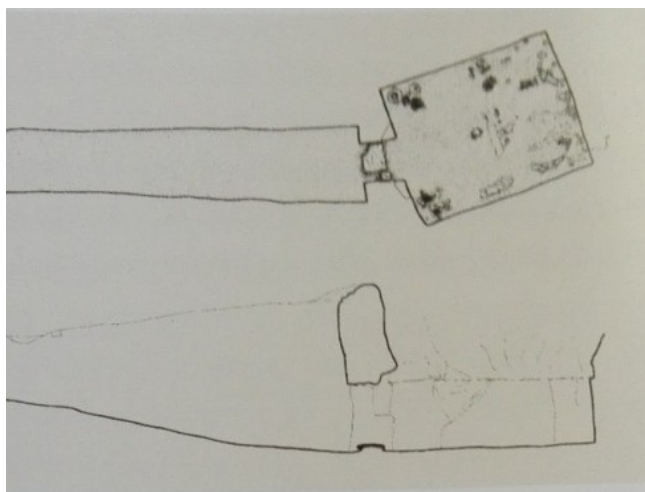
Εικόνα 32: Βούντη, οι τάφοι (Κολώνας, 2008:10).

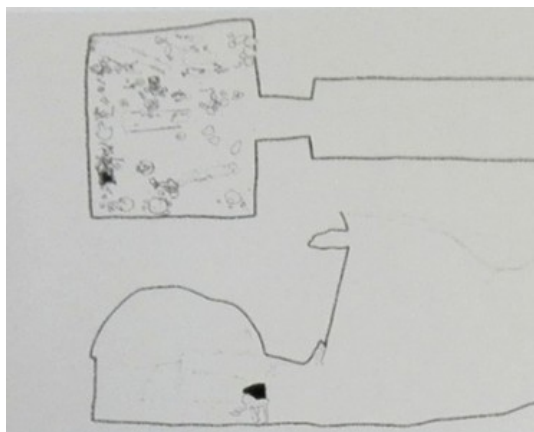
Εικόνα 33: Βούντη, τάφος 5 (Κολώνας, 2008:22).

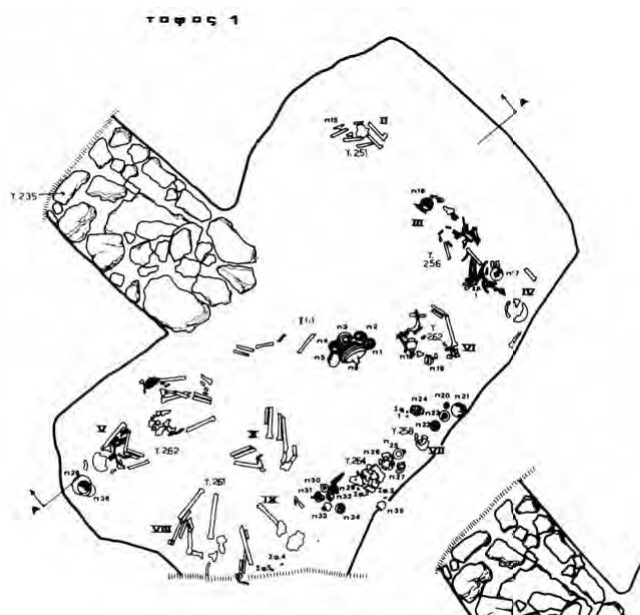
Εικόνα 34: Βούντενη, τάφος 9 (Κολώνας, 2008:25).

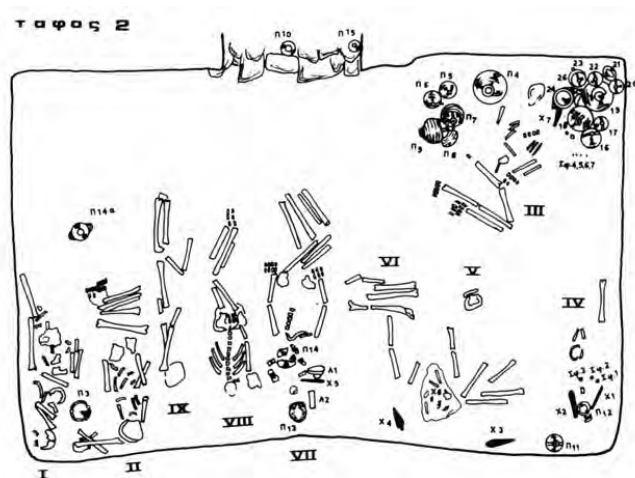
Εικόνα 35: Βούντενη, τάφος 25 (Κολώνας, 2008:28).

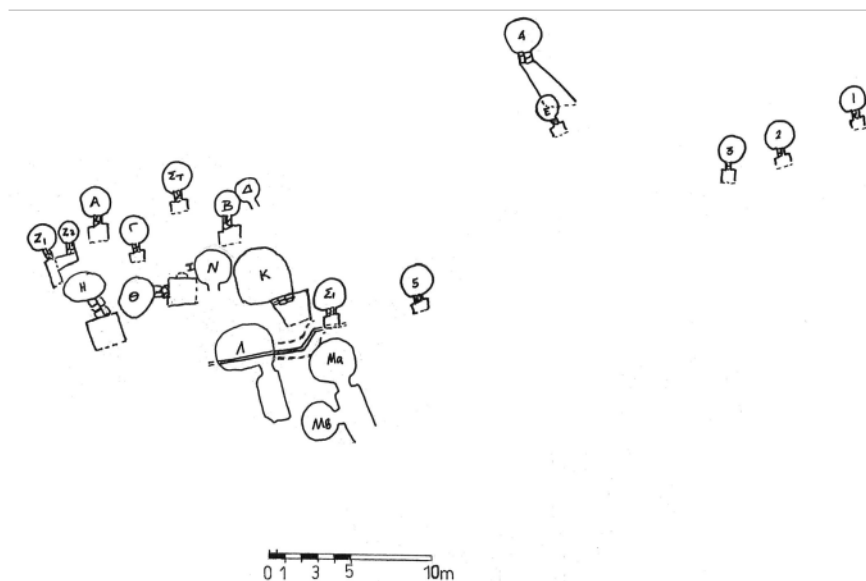
Εικόνα 36: Βούντενη, τάφος 77 (Κολώνας, 2008:57).

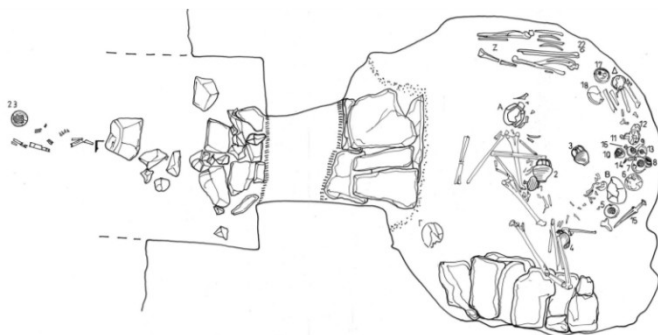
Εικόνα 37: Πάτρα, τάφος 1 [Α.Δ.40, (1985)].

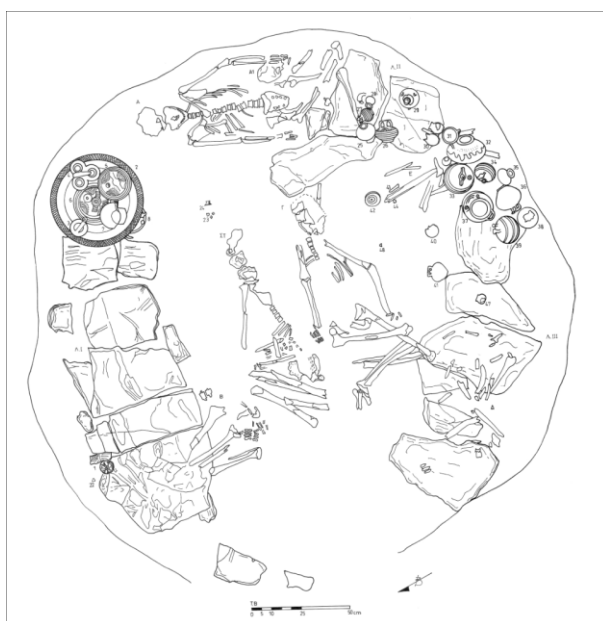
Εικόνα 38: Πάτρα, τάφος 2 [Α.Δ. 40, (1985)].

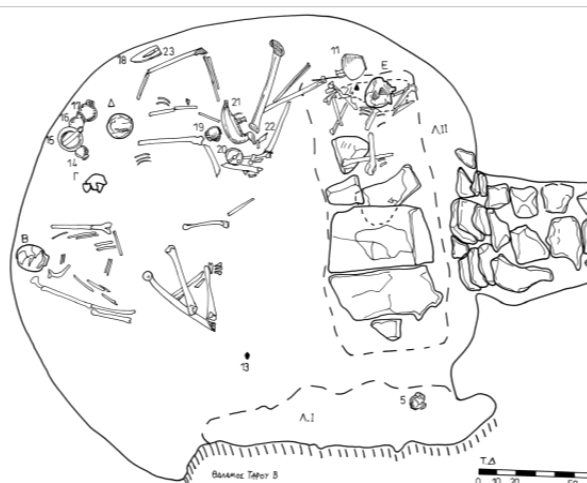
Εικόνα 39: Κλάους, το νεκροταφείο (Πασχαλίδης, 2015:Β1).

Εικόνα 40: Κλάους, τάφος Α (Πασχαλίδης, 2015:Β2).

Εικόνα 41: Κλάους, τάφος Β (Πασχαλίδης, 2015:Β6).

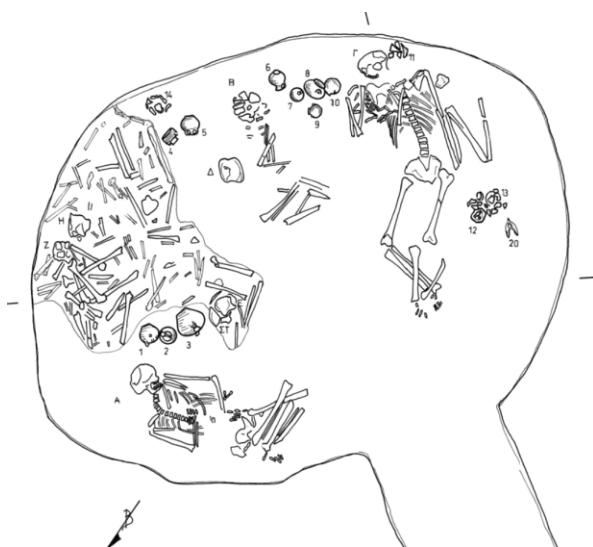
Εικόνα 42: Κλάους, τάφος Δ (Πασχαλίδης, 2015:B10).

Εικόνα 43: Κλάους, τάφος Ε (Πασχαλίδης, 2015:B15).

Εικόνα 44: Κλάους, τάφος ΣΤ (Πασχαλίδης, 2015:Β19).

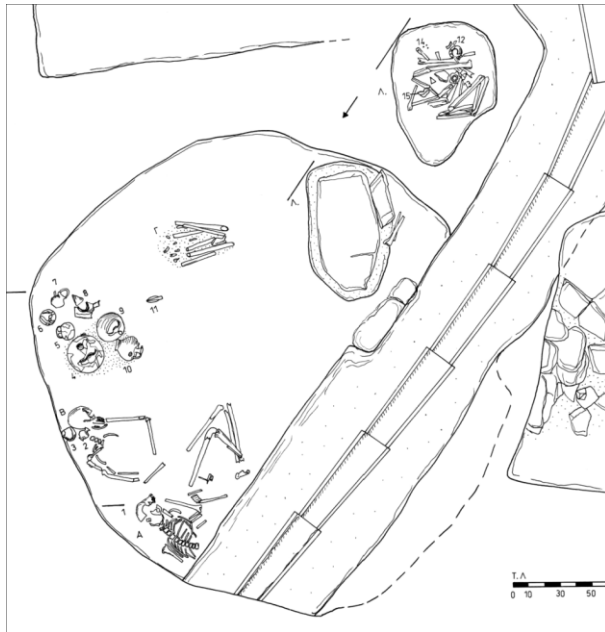
Εικόνα 45: Κλάους, τάφος Η (Πασχαλίδης, 2015:Β25).

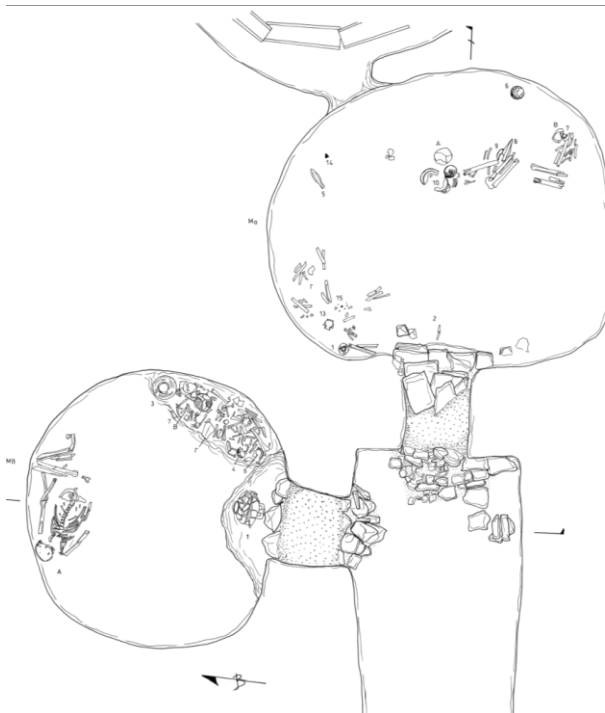
Εικόνα 46: Κλάους, τάφος Θ (Πασχαλίδης, 2015:Β30).

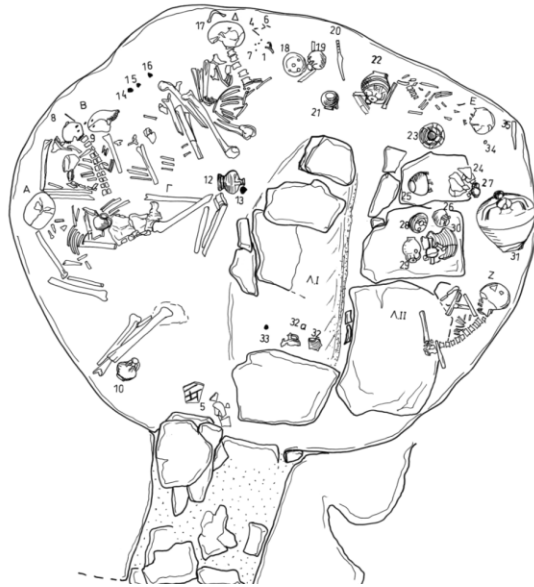
Εικόνα 47: Κλάους, τάφος Κ (Πασχαλίδης, 2015:Β32).

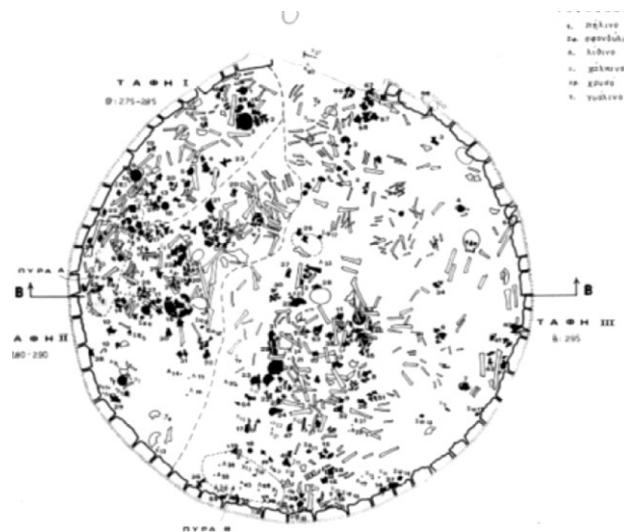
Εικόνα 48: Κλάους, τάφος Λ (Πασχαλίδης, 2015:Β36).

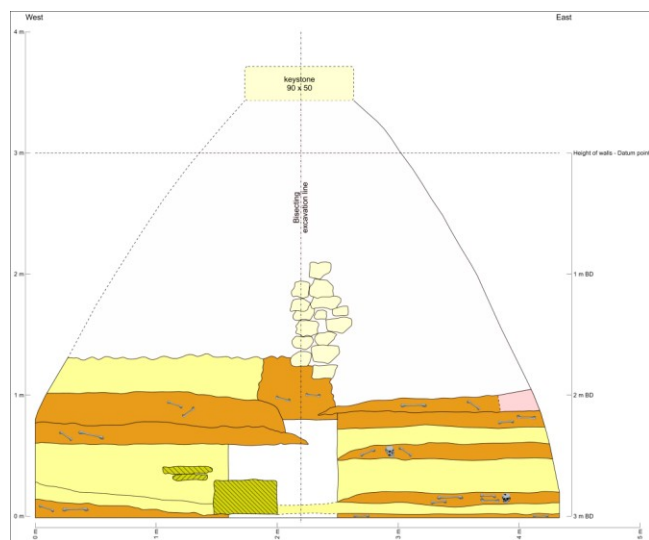
Εικόνα 49: Κλάους, τάφος Μ (Πασχαλίδης, 2015:Β38).

Εικόνα 50: Κλάους, τάφος Ν (Πασχαλίδης, 2015:Β43).

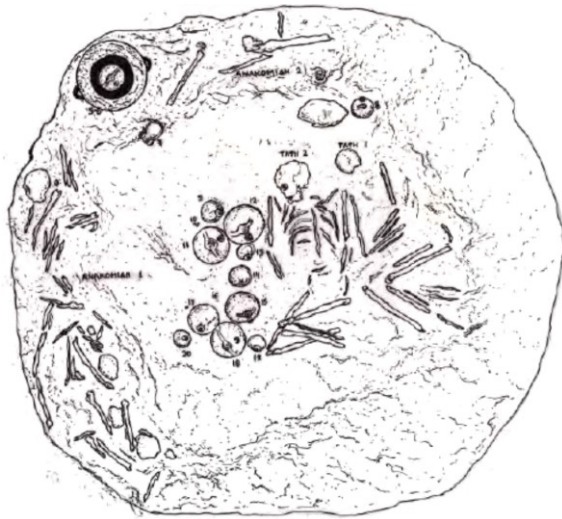
Εικόνα 51: Πετρωτό, θολωτός τάφος (Παραζογλου-Μανιουδακι, 2009:507).

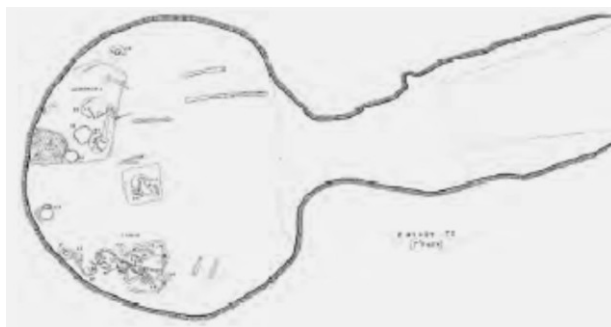
Εικόνα 52: Πετρωτό, η στρωματογραφία του θολωτού τάφου (Jones et al.:fig2).

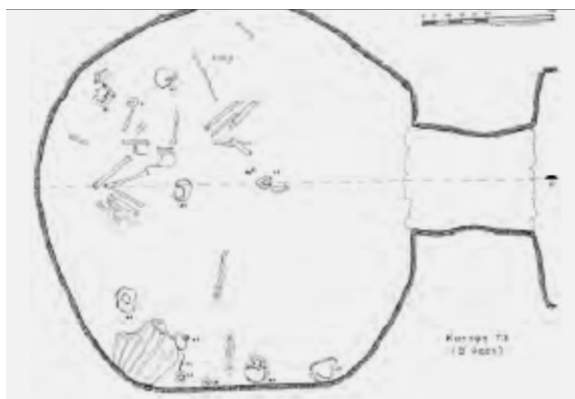
Εικόνα 53: Κρήνη-Ζωητάδα, οικόπεδο Γαλανού, τάφος 1 (Κασκαντίρη, 2016:12).

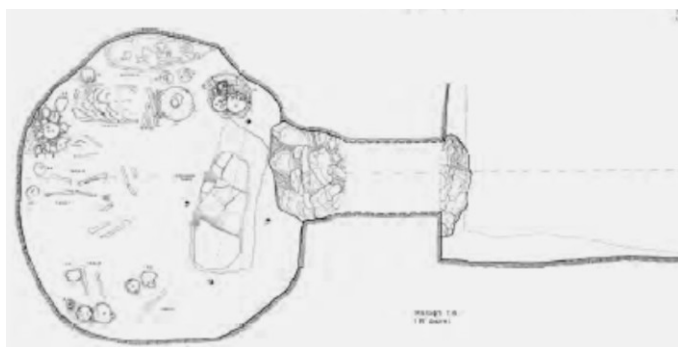
Εικόνα 54: Κρήνη-Ζωητάδα, οικόπεδο Γαλανού, τάφος 2 (Κασκαντίρη, 2016:34).

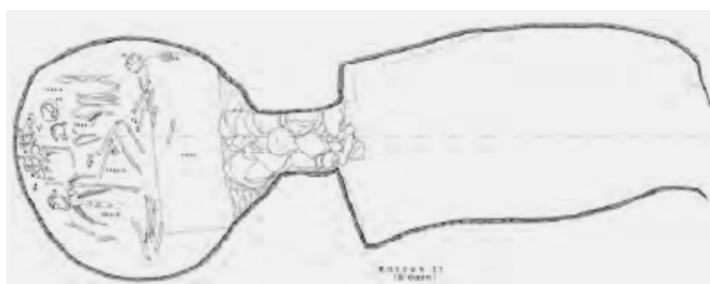
Εικόνα 55: Κρήνη- Ζωητάδα, οικόπεδο Μακρυγιάννη, τάφος 2 (Κασκαντίρη, 2016:66).

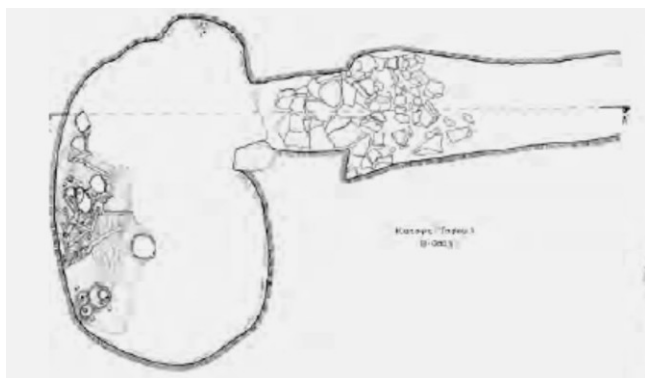
Εικόνα 56: Κρήνη-Ζωητάδα, οικόπεδο Μακρυγιάννη, τάφος 3 (Κασκαντίρη, 2016:79).

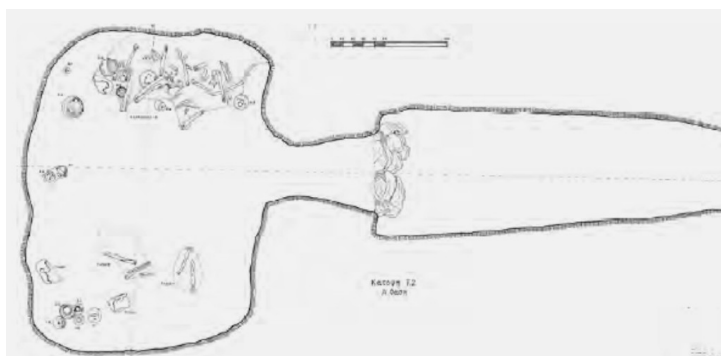
Εικόνα 57: Κρήνη- Ζωητάδα, οικόπεδο Μακρυγιάννη, τάφος 6 (Κασκαντίρη, 2016:100).

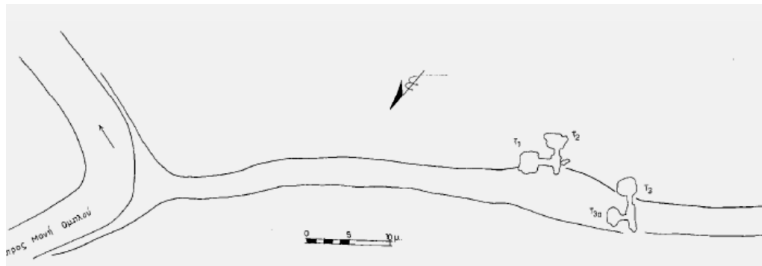
Εικόνα 58: Κρήνη- Ζωητάδα, οικόπεδο Μακρυγιάννη, τάφος 7 (Κασκαντίρη, 2016:128).

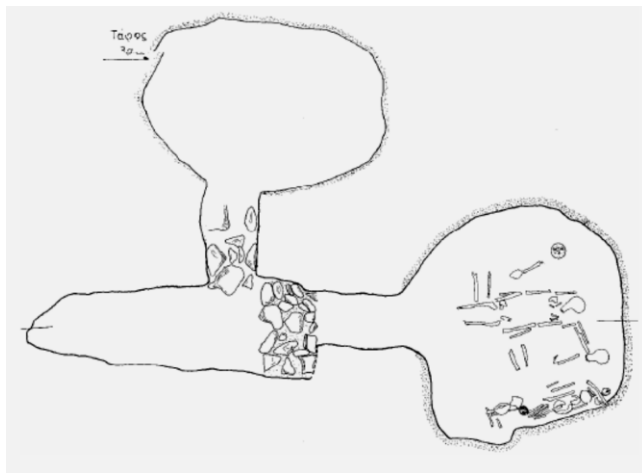
Εικόνα 59: Κρήνη- Ζωητάδα, οικόπεδο Γεωργαντόπουλου, τάφος 1 (Κασκαντίρη, 2016:139).

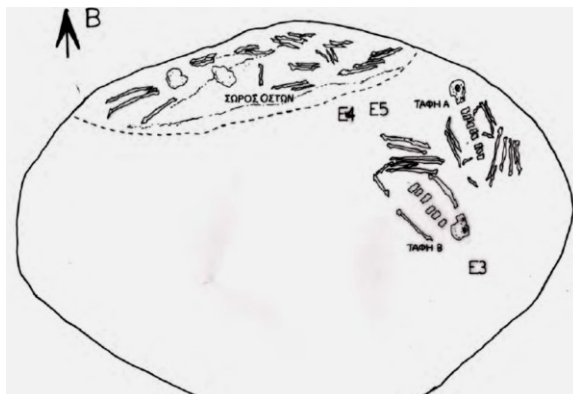
Εικόνα 60: Κρήνη- Ζωητάδα, οικόπεδο Γεωργαντόπουλου, τάφος 2 (Κασκαντίρη, 2016:154).

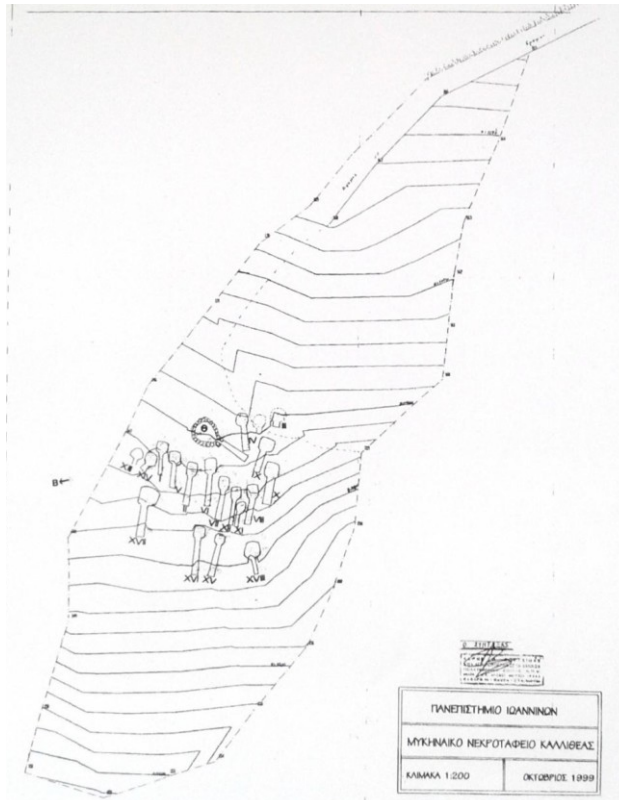
Εικόνα 61: Κρήνη-Αγ. Κωνσταντίνος, θέση Α (Κασκαντίρη, 2016:176).

Εικόνα 62: Κρήνη-Αγ. Κωνσταντίνος, θέση Α, τάφος 3 (Κασκαντίρη, 2016:192).

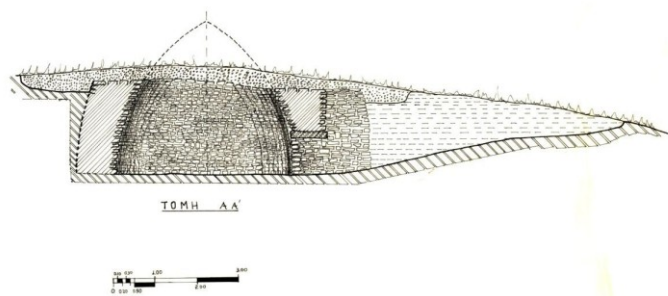
Εικόνα 63: Κρήνη-Αγ. Κωνσταντίνος, θέση Β, τάφος 2 (Κασκαντίρη, 2016:209).

Εικόνα 64: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, το νεκροταφείο (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.2).

Εικόνα 65: Λαγανιδιά, θολωτός τάφος (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.7).

Εικόνα 66: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, θολωτός τάφος (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.11).

Εικόνα 67: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος Ι (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.15).

Εικόνα 68: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος ΙΙ (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.17).

Εικόνα 69: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος III (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.19).

Εικόνα 70: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος IV (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.22).

Εικόνα 71: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος V (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ. 24).

Εικόνα 72: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος VI (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.25).

Εικόνα 73: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος VII (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.29).

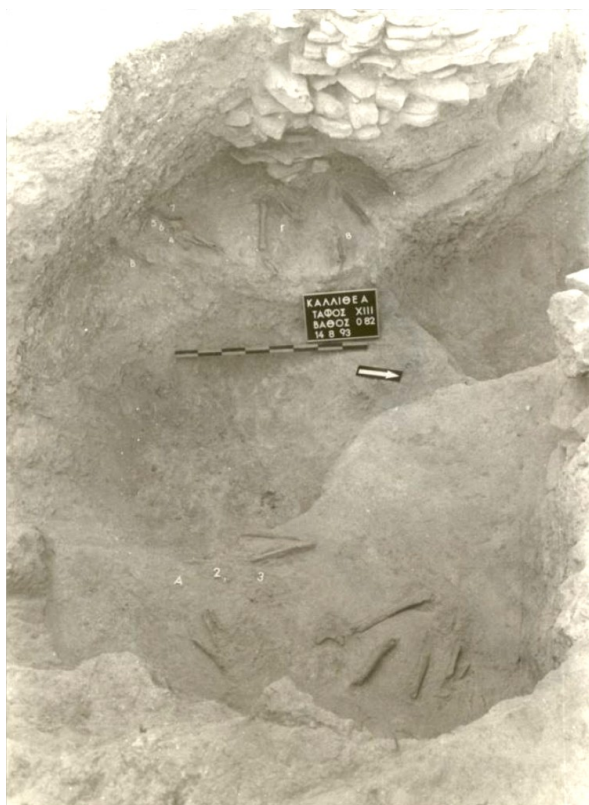
Εικόνα 74: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος VIII (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.32).

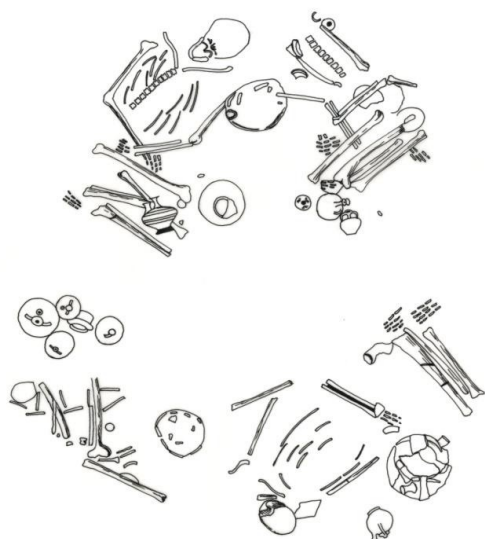
Εικόνα 75: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος IX (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.35).

Εικόνα 76: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XI (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.41).

Εικόνα 77: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XIII (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.45).

Εικόνα 78: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XIV (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.49).

Εικόνα 79: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XV (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.55).

Εικόνα 80: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XVI (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.59).

Εικόνα 81: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XVII (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.59).

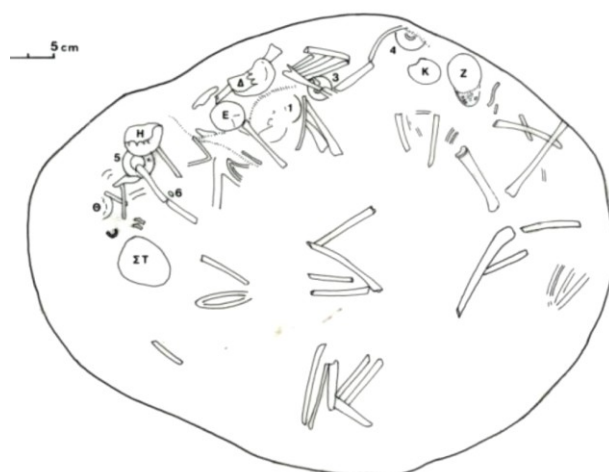
Εικόνα 82: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XVIII (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.63).

Εικόνα 83: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XIX (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.65).

Εικόνα 84: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XX (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.68).

Εικόνα 85: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XXI (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.72).

Εικόνα 86: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XXII (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.74).

Εικόνα 87: Καλλιθέα-Λαγανιδιά, τάφος XXIII (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:εικ.75).

Τάφος	Ταφή	Τύπος ταφής	Φύλο	Ηλικία	Παθολογία	Χρονολόγηση
XV	A	Πρωτογενής	Αδιάγνωστο	Ενήλικας	Αδιάγνωστη	Άγνωστη
XV	O	Πρωτογενής	Αδιάγνωστο	Ενήλικας	Αδιάγνωστη	Άγνωστη
XV	B	Πρωτογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 35-50	Μηνιγγίτιδα	ΥΕ ΙΙΑ2
XV	Γ	Πρωτογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 35-50	Μόλυνση στο κρανίο και την κνήμη	ΥΕ ΙΙΑ2/ΙΙΒ2
XV	Δ	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Λοίμωξη της γνάθου	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	E	Δευτερογενής	Άρρεν (;	Ενήλικας, 20-35	Λοίμωξη της γνάθου	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	Z	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 35-50	Κρανιακό κάταγμα που έχει θεραπευτεί	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	H	Δευτερογενής	Αδιάγνωστο	Παιδί, 6 ετών περίπου	Καμία	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	Θ	Δευτερογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	I	Δευτερογενής	Αδιάγνωστο	Βρέφος, 9 μηνών-1 έτους	Καμία	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	K	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Κρανιακό κάταγμα και μόλυνση	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	Ξ	Δευτερογενής	Αδιάγνωστο	Βρέφος, έως 9 μηνών	Καμία	ΥΕ ΙΙ- ΙΙΒ2
XV	Λ	Πρωτογενής	Θήλυ	Ενήλικας,	Κρανιακό	ΥΕ ΙΙΑ2

				20-35	κάταγμα, θεραπευμένο	
XV	M	Πρωτογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35		ΥΕ ΙΙΑ2
XV	N	Πρωτογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Τχνη θεραπευμένης αναιμίας	ΥΕ ΙΙΑ2
XVI	A	Πρωτογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 35-50		ΥΕ ΙΙΑ2
XVI	B	Πρωτογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ2
XVI	Γ	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΙ Α2
XVI	Δ	Δευτερογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΑ2
XVI	E	Δευτερογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 20-35	Κρανιακό κάταγμα θεραπευμένο	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΙ Α2
XVI	ΣΤ	Δευτερογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 35-50	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΙ Α2
XVI	Z	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΙ Α2
XVI	H	Δευτερογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 35-50	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΑ2
XVI	Θ	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 35-50	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΑ2
XVI	I	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΑ2
XVI	K	Δευτερογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 35-50		ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΑ2
XVIII	A	Πρωτογενής	Αδιάγνωστο	Ενήλικας	Αδιάγνωστη	ΥΕ ΙΙΒ2/ΙΙΙΓ
XVIII	B	Πρωτογενής	Αδιάγνωστο	Ενήλικας	Καμία	
XVIII	Γ	Αδιάγνωστη	Αδιάγνωστο	Ενήλικας	Καμία	
XIX	A	Δευτερογενής	Θήλυ (:)	Ενήλικας, 20-35 (:)	Αδιάγνωστη	ΥΕ ΙΙΑ2/ΙΙΙΓ
XIX	B	Πρωτογενής	Αδιάγνωστο	Έμβρυο, περίπου 5 μηνών	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ2/ΙΙΙΓ
XX	A	Πρωτογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 35-50	Καμία	ΥΕ ΙΙΑ2/Β1
XX	B	Πρωτογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙΒ1
XX	Γ	Πρωτογενής	Αδιάγνωστο	Ενήλικας	Αδιάγνωστη	ΥΕ ΙΙΒ1
XX	Δ	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 20-35	Καμία	ΥΕ ΙΙΒ1
XX	E	Δευτερογενής	Θήλυ	Ενήλικας, 35-50	Καμία	ΥΕ ΙΙΒ1
XX	H	Δευτερογενής	Αδιάγνωστο	Έμβρυο	Καμία	ΥΕ ΙΙΒ1
XX	ΣΤ	Πρωτογενής	Άρρεν	Ενήλικας, 35-50		ΥΕ ΙΙΒ1

Εικόνα 88: Καλλιθέα, Λαγανιδιά, ανθρωπολογικά στοιχεία (Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου, 2015:284).

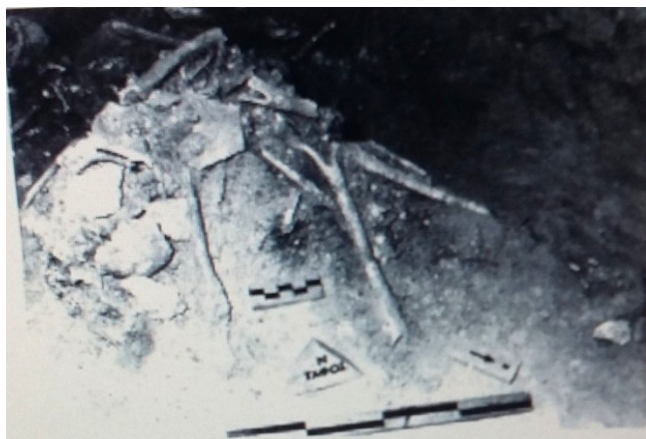
Εικόνα 89: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Γ [Π.Α.Ε. 131, (1976)].

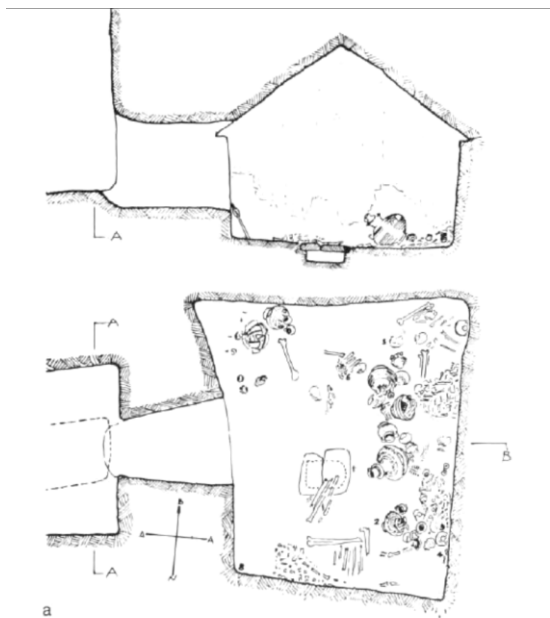
Εικόνα 90: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Ε [Π.Α.Ε. 131, (1976)].

Εικόνα 91: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Ι [Π.Α.Ε. 132, (1977)].

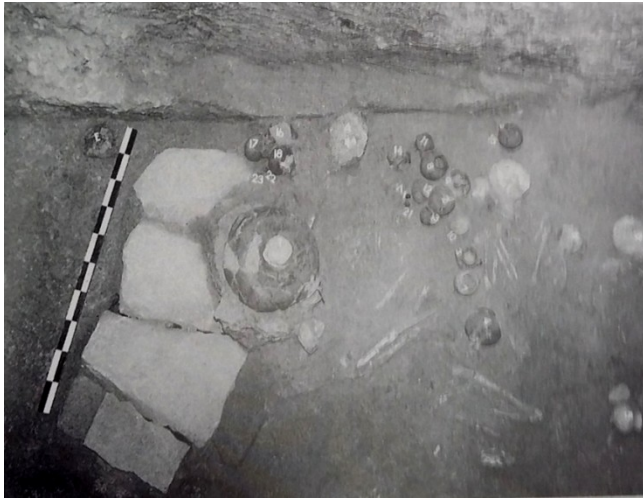
Εικόνα 92: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Ν, ΝΔ γωνία [Π.Α.Ε. 134, (1980)].

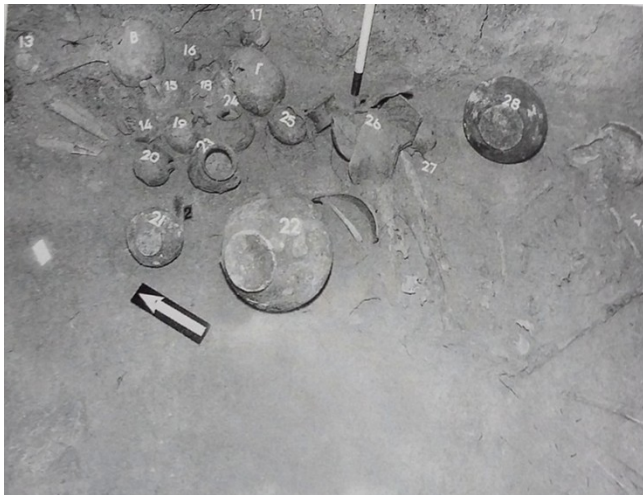
Εικόνα 93: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Ο (Kontorli-Papadopoulou, 1987:XLIIa).

Εικόνα 94: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, η καύση του τάφου Ο [Π.Α.Ε. 134, (1980)].

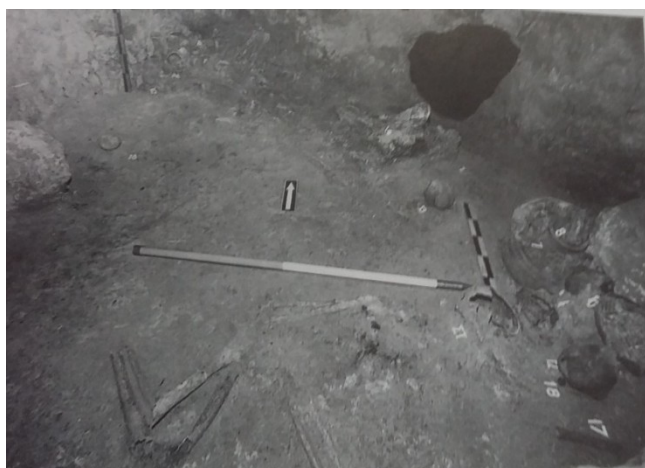
Εικόνα 95: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Β [Π.Α.Ε. 152, (1997)].

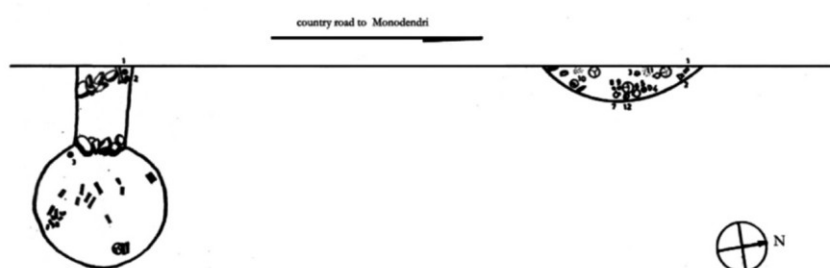
Εικόνα 96: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Τ [Π.Α.Ε. 153, (1998)].

Εικόνα 97: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος Υ [Π.Α.Ε. 153, (1998)].

Εικόνα 98: Καλλιθέα-Ραμπαντάνια, τάφος X [Π.Α.Ε. 153, (1998)].

Εικόνα 99: Μονοδένδρι, τάφοι (Giannopoulos, 2006:116).

Βιβλιογραφία

- Aktyri, K., and Gazis M., (2016), Το Μυκηναϊκό Νεκροταφείο Της Ροδιάς, Στον Καταρράκτη Φαρρών Αχαΐας, στο *Α΄ Θεματικός Τόμος Δημοσίευσης Προϊστορικών Και Κλασικών Σωστικών Ανασκαφικών Εργασιών Εφορειών Αρχαιοτήτων: Τα Νεκροταφεία*. Athens, Τμήμα Προϊστορικών και Κλασικών χώρων, Μνημείων και Αρχαιολογικών Έργων, της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς.
- Βασιλογάμβρου Α., (2000), Υστεροελλαδικές επεμβάσεις σε Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών, στο Αθανάσιος Δ. Ριζάκης (επιμ), *Μελετήματα 29, Αχαϊκό τοπίο II, Δύμη και Δυμαία Χώρα*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία-Βουπρασία», Κάτω Αχαΐα 6-8 Οκτωβρίου 1995, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ 43-64, Αθήνα.
- Giannopoulos Th. G., 2006, One ring to bind them. The chamber tomb 1 of Monodendri in Achaea and the missing piece of an interesting puzzle, in Elissabetta Borgna-Paola Cassola Guida (eds), *From the Aegean to the Adriatic: Social Organisations, Modes of Exchange and Interaction in the Post-palatial Times*, Proceedings of the International Workshop, Udine, December 1st-2nd 2006, pp. 115-128.
- Jones O. A., van der Plicht J., Papazoglou-Manioudaki L., Petropoulos M., (2017), Use and Reuse in a Mycenaean Tholos: Using Radiocarbon and Bioarchaeology to Reconstruct Burial Practices at Petroto, Mygdalia, in *2017 AIA Annual Meeting Abstract 203*.
- Κασκαντίρη Σ., 2016, *Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία στις θέσεις Ζωητάδα και Αγ. Κωνσταντίνος στην Κρήνη Πατρών*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κολώνας Λ., 2008, Βούντενη: *Μια σημαντική εγκατάσταση της μυκηναϊκής Αχαΐας*, Αθήνα.

- Κολώνας Λ., 2008, *Δίκτυο επισκέψιμων Μυκηναϊκών οικισμών και νεκροταφείων επαρχίας Πατρών: Χαλανδρίτσα, Καταρράκτης, Μιτόπολη, Σπαλαιρέικα, Ελαιοχώρι, Πόρτες*, Αθήνα.
- Κολώνας Λ., - Γκαζής Μ., (2006), Ο μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας: Νεότερα στοιχεία, στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Πρακτικά*, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996 / Συλλογικό έργο, σελ. 25-30.
- Kontorli-Papadopoulou L., (1987), Some Aspects Concerning Local Peculiarities of the Mycenaean Chamber Tombs, in: Robert Laffineur (ed.), *Thanatos. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze, Actes du Colloque de Liège* (21–23 avril 1986), Liège: Université de l'Etat, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique. *Aegaeum* 1, Liège 1987, pp. 145–160.
- Λαμπρόπουλος Σ., (2013), *Η διάδραση του περιβάλλοντος και των κοινωνικών δομών*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μόσχος Ι., (2012), Αχαΐα Ιστορικό και Αρχαιολογικό περίγραμμα, στο Βλαχόπουλος (επιμ), *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, σ. 300-307, Αθήνα.
- Μόσχος Ι., (2007), *Οι Μυκηναίοι στην Αχαΐα, Φαίδιμος Ι*, Εταιρεία Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας, Πάτρα.
- Moschos I., (2002), Western Achaea during the LHIIIC. Approaching the latest excavation evidence in Emanuele Greco (a cura di), *Gli Achei e l' identità etnica degli Achei d' occidente, Tekmeria 3, Fondazione Paestum - Scuola Archeologica Italiana di Atene - Pandemos, Paestum*, pp. 15-41.
- Moschos I., (2000), Prehistoric Tumuli at Portes, in Singe Isager and Inge Nielsen (eds), *Proceedings of the Danish Institute at Athens III*, pp. 9-49.
- Papadopoulos A.J, (1976), *Excavations at Aigion-1970, Studies in Mediterranean Archaeology*, XLVI, Göteborg.
- Papadopoulos, T., (1979), *Mycenaean Achaea*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Παπαδόπουλος Α. –Κοντορλή-Παπαδοπούλου Λ., (2003), *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας-Ιονίων Νήσων*, Ιωάννινα.
- Παπαδοπούλου-Χρυσικοπούλου Ε., (2015), *Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Καλλιθέας-Λαγανιδιάς. Συμβολή στη μελέτη της υστερομυκηναϊκής εποχής στην Αχαΐα και στις γειτονικές της περιοχές*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Παπαθανασίου Α., (2005), Μια Βιοαρχαιολογική Προσέγγιση στο Ανθρωπολογικό Υλικό από το Μυκηναϊκό Νεκροταφείο στα Σπαλιάρεια, Λουσικών Αχαΐας, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, Τόμος 35-38, 191-198.
- Papazoglou-Manioudaki L., (2015), The Early Mycenaean settlement at Aigion in Achaia and the western frontier of the north-east Peloponnese, in Ann-Louise Schallin & Iphiyenia Tournavitu (eds), *Mycenaeans up to date, The archaeology of the north-eastern Peloponnese—current concepts and new directions*, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, series in 4°, 56, pp 313-324, Stocholm
- Papazoglou-Manioudaki L., (2010), The Middle Helladic and The Late Helladic I periods at Aigion in Achaea, in Anna Philippa-Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki, James Wright (eds), *Mesohelladika, The Greek Mainland in the Middle Bronze Age*, International Conference, Athens 2006, BCH Suppl 52, 129-141.
- Papazoglou-Manioudaki L. (2009), Dishonouring the Dead: The plundering of tholos tombs in the Early Palatial period and the case of the Tholos tomb at Mygdalia hill (Petroto) in Achaea, in Helen Cavanagh, William Cavanagh and James Roy (eds) *Honouring the Dead in the Peloponnese*, Proceedings of the conference held at Sparta 23-25 April 2009, CSPS Online Publication 2, prepared by Sam Farnham.
- Papazoglou-Manioudaki L., (1994), A Mycenaean Warrior Tomb at Krini near Patras in *The Annual of The British School at Athens*, vol 89, pp. 171-200.
- Πασχαλίδης Κ., (2014), *Το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Κλάους Πατρών*, διδακτορική διατριβή, πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Paschalidis C. and McGeorge Ph. J. P., (2009), Life and Death in the Periphery of the Mycenaean World at the End of the Late Bronze Age: The Case of the Achaea Klauss Cemetery, in Elisabetta Borgna e Paola Cassole Guida (eds), *Dall' Egeo all' Adriatico: Organizzazioni Sociali, Modi di Scambio e Interazione in Eta Postpalaziale (XII-XI sec A.C.)*, Atti al Seminario internazionale, Udine, 1-2 dicembre 2006, pp79-113.
- Petropoulos M., (2012), Achaia, one or two?, in Mario Lombardo (ed), *Alle origini della Magna Grecia. Mobilità Migrazioni Fondazioni, Atti del cinquantesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia*, (Taranto 1-4 Ottobre 2010).
- Petropoulos M., (2007), A Mycenaean Cemetery at Nikoleika, near Aigion at Achaia, in S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil (eds), *Osterreichische Akademie der*

- Wissenschaften Philosophisch-Historische Klassedenkschriften, 362. Band, *LH IIC Chronology and Synchronisms, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission* Band 28 gemeinsam mit Sciern 2000, Herausgegeben Vonsigrid Deger-Jalkotzy, pp 253-287, Wien.
- Πετρόπουλος Μ., (2006), Ρακίτα-Νικολέικα-Ελίκη-Σαλμένικο, στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας*, ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Πρακτικά, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996 / Συλλογικό έργο, σελ. 31-53.
 - Πετρόπουλος Μ., (2000), Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιαρέικα Λουσικών, στο Αθανάσιος Δ. Ριζάκης (επιμ), *Μελετήματα 29, Αχαικό τοπίο II, Δύμη και Δυμαία Χώρα*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία-Βουπρασία», Κάτω Αχαΐα 6-8 Οκτωβρίου 1995, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ 65-92, Αθήνα.
 - Petroutsas E. & Richards M. & Kolonas L. & Manolis S., (2009), Isotope Paleodietary Analysis of Humans and Fauna from the Late Bronze Age Site of Voudeni, In Lynne A. Schepartz, Sherry C. Fox, and Chryssi Bourbou (eds) *New Directions in the Skeletal Biology of Greece, 1*, Hesperia Supplement 43, pp 237-243.
 - Rizio A., (2010), *Μυκηναϊκή Τοπογραφία Αχαΐας, Φαίδιμος 3*, Εταιρεία Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας, Πάτρα.
 - Χριστακοπούλου- Σωμάκου Γ., (2010), *Μυκηναϊκό Νεκροταφείο Μιτόπολης Αχαΐας, Φαίδιμος 2*, Εταιρεία Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας.
 - Αρχαιολογικά Δελτία:
 Αλεξοπούλου Γ., 52, (1997), Χρονικά Β1, 296
 Γιαλούρης Ν., 16, (1960), Χρονικά, 138
 Κοκκοτάκη Ν., 46 (1991), Χρονικά Β1, 147
 Κολώνας Λ., 43, (1988), Χρονικά Β1, 168/ 44, (1989), Χρονικά Β1, 129/ 45, (1990), Χρονικά Β1, 131/ 46 (1991), Χρονικά Β1, 147/ 47, (1992), Χρονικά Β1, 140/ 48, (1993), Χρονικά Β1, 122/ 49, (1994), Χρονικά Β1, 227
 Μαστροκώστας, Α.Δ. 16, (1960), Χρονικά, 144
 Μόσχος Ι., Α.Δ. 53 (1998), Χρονικά Β1, 268
 Μόσχος Ι., Α.Δ. 52 (1997), Χρονικά Β1, 292

Παπάζογλου Λ., 38 (1983), Χρονικά, 127
Παπάζογλου Λ., 37, (1982), Χρονικά Β1, 150
Πετρόπουλος Μ., 44, (1989), Χρονικά Β1, 182
Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 50 (1995), Χρονικά Β1, 217
Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 46 (1991), Χρονικά Β1:147

- Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας

Ζαφειρόπουλος, 111, (1956), 193

Κυπαρίσσης Ν., 16, (1922-25), 43/ 17, (1926), 130/ 18, (1927), 52/ 83,
(1928), 110/ 83 (1928), 114/ 88, (1933), 90

Παπαδόπουλος Α. 131, (1976), 196/ 132, (1977), 184/ 133, (1978), 122/ 135,
(1980), 106/ 136, (1981), 184/ 142, (1987), 69/ 143, (1988), 32/ 144, (1989), 57/
145, (1990), 50/ 147, (1992), 53/ 148, (1993), 44/ 152, (1997), 121/ 153, (1998),
83/ 154, (1999), 65/ 155, (2000), 71/ 156, (2001), 61

- http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=18802
- http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=18801
- http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=18803